

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY FOR PUBLIC ADMINISTRATION
UNDER THE PRESIDENT OF UKRAINE

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ**

Колективна монографія

*За загальною редакцією
С. Бронікової та Н. Кондратенко*

**THEORETICAL-AND-METHODOLOGICAL BASIS
OF SOCIO-COMMUNICATIVE MECHANISM OF PUBLIC
ADMINISTRATION**

Multi-authored monograph

Київ – 2020 – Kyiv

УДК 012:94(477):004.7(043.3)

Т34

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентіві України
(протокол № 290/13-9 від 22 грудня 2020 р.)*

Авторський колектив:

В. Бондар (nn. 4.1–4.4); **С. Бронікова** (nn. 1.1, 1.3, 1.5, 1.6, 2.3, 3.4); **Р. Ленда** (nn. 1.3, 1.4, 4.4); **А. Ленда** (nn. 1.4); **Н. Кондратенко** (nn. 1.1, 2.2, 2.4); **О. Котовська** (nn. 3.1, 3.2); **О. Рубчак** (nn. 4.3); **В. Тарасова** (nn. 2.1, 3.3); **М. Цедік** (nn. 4.1, 4.2).

Рецензенти:

Н. Колісниченко, доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри української та іноземних мов Одеського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України;

Т. Іванова, доктор наук з державного управління, професор професор кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності підприємств, Національний авіаційний університет.

Теоретико-методологічні засади соціокомунікативно-го механізму публічного управління : кол. моногр. / авт. кол. : В. Бондар, С. Бронікова, Р. Ленда та ін. ; за заг. ред. С. Бронікової та Н. Кондратенко. Київ : НАДУ, 2020. 192 с. ISBN 978-966-619-434-6.

У колективній монографії, підготовленій у межах НДР кафедри мовної підготовки і комунікації в публічному управлінні Національної академії державного управління при Президентіві України проаналізовано категорію механізму публічного управління, виокремлено соціокомунікативний механізм публічного управління й розкрито його антропоцентричну сутність. Визначено поняття та обґрунтовано базові методологічні положення. Розкрито ресурсний потенціал функціонування соціокомунікативного механізму в публічному управлінні й доведено економічну доцільність його застосування. Розроблено науково-прикладні рекомендації щодо розвитку функціоналу соціокомунікативного механізму публічного управління.

Призначена для науковців, викладачів, аспірантів і магістрантів освітньої програми «Публічне управління та адміністрування» та ін.

УДК 012:94(477):004.7(043.3)

ISBN 978-966-619-434-6

© Національна академія
державного управління
при Президентіві України, 2020

UDC 012:94(477):004.7(043.3)

*Approved by Academic Council of National Academy
for Public Administration under the President of Ukraine
(Protocol N 290/13-9, December 22, 2020)*

Authors:

V. Bondar (subparagraphs 4.1–4.4); *S. Bronikova* (subparagraphs 1.1, 1.3, 1.5, 1.6, 2.3, 3.4); *R. Lenda* (subparagraphs 1.3, 1.4, 4.4); *A. Lenda* (subparagraphs 1.4); *N. Kondratenko* (subparagraphs 1.1, 2.2, 2.4); *O. Kotovska* (subparagraphs 3.1, 3.2); *O. Rubchak* (subparagraphs 4.3); *V. Tarasova* (subparagraphs 2.1, 3.3); *M. Tsedik* (subparagraphs 4.1, 4.2).

Reviewers:

N. Kolisnichenko, Doctor of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Head of the Department of the Ukrainian and Foreign Languages, Odesa Regional Institute for Public Administration, National Academy for Public Administration under the President of Ukraine;

T. Ivanova, Doctor of Sciences in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Management of Foreign Economic Activity of Enterprises, National Aviation University.

Theoretical-and-methodological basis of socio-communicative mechanism of public administration : multi-authored monograph / authors : V. Bondar, S. Bronikova, R. Lenda et al. ; under general editorship of S. Bronikova & N. Kondratenko. Kyiv : NAPA, 2020. 192 p.

ISBN 978-966-619-434-6.

In the multi-authored monograph, prepared within the research of the Department of Language Training and Communication in Public Administration of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine, the category of public administration mechanism is analyzed, the socio-communicative mechanism of public administration is singled out and its anthropocentric essence is revealed. The concept is defined and the basic methodological provisions are substantiated. The resource potential of functioning of the socio-communicative mechanism in public administration is described and economic expediency of its application is proved. Scientific and applied recommendations for the development of the functionality of the socio-communicative mechanism of public administration are developed.

The monograph is designed for scholars, lecturers, postgraduate students and master's students of the academic program «Public Management and Administration», etc.

UDC 012:94(477):004.7(043.3)

ISBN 978-966-619-434-6

© National Academy
for Public Administration
under the President of Ukraine, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	9
--------------------	---

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ .....

11

1.1. Соціокомунікативний механізм державного управління: теоретико-методологічні засади	11
1.2. Дискурсивна парадигма в комунікативних дослідженнях	16
1.3. Поняття публічного дискурсу	22
1.4. Теоретичні проблеми дослідження термінології публічного управління	28
1.5. Механізм як фундаментальна категорія державного управління	31
1.6. Комунікативна природа соціокомунікативного механізму	50

РОЗДІЛ 2

ВЕРБАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ .....

60

2.1. Вербальна агресія державних службовців і способи її подолання та запобігання їй	60
2.2. Тролінг як вияв вербальної агресії в публічній комунікації	72
2.3. Мем як феномен публічного управління	79
2.4. Театральність як визначальний параметр публічного дискурсу: вербальна репрезентація симулякрів	82

РОЗДІЛ 3

АКСІОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ .....

95

3.1. Цінності як ідейні засади формування соціокомунікативного механізму	95

3.2. Конструювання ідентичностей та цінностей у вимірах публічного дискурсу	117
3.3. Політична коректність як складник комунікативної компетенції державних службовців України	130
3.4. Деякі проблеми формування етичних цінностей публічних службовців	134

РОЗДІЛ 4

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПАРАМЕТРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	137
4.1. Принцип ієрархії в застосуванні органами публічного управління соціокомунікативного механізму у формуванні етнічного середовища	137
4.2. Використання у механізмі державного управління етнічних спільнот	148
4.3. Окремі аспекти залучення національних меншин України до реалізації механізмів державного управління	158
4.4. Етнічна самоідентифікація та її формування в суспільно-культурній взаємодії через реалізацію мовної політики України.....	169
ВИСНОВКИ	185

CONTENT

INTRODUCTION	9
CHAPTER 1	
THEORETICAL SASIS OF THE INVESTIGATION OF SOCIO-COMMUNICATIVE MECHANISM IN PUBLIC DISCOURSE	11
1.1. Socio-communicative mechanism of public administration: theoretical-and-methodological basis.....	11
1.2. Discursive paradigm in communicative research	16
1.3. The concept of public discourse	22
1.4. Theoretical problems of research of public administration terminology.....	28
1.5. Mechanism as a fundamental category of public administration	31
1.6. The communicative nature of the socio-communicative mechanism	50
CHAPTER 2	
VERBAL PARAMETERS OF SOCIO-COMMUNICATION MECHANISM IMPLEMENTATION IN PUBLIC DISCOURSE	60
2.1. Verbal aggression of civil servants and ways to prevent and overcome it	60
2.2. Trolling as a manifestation of verbal aggression in public communication	72
2.3. Meme as a phenomenon of public administration	79
2.4. Theatricality as a defining parameter of public discourse: verbal representation of simulacra.....	82
CHAPTER 3	
AXIOLOGICAL PARAMETERS OF SOCIO- COMMUNICATION MECHANISM IMPLEMENTATION ...	95
3.1. Values as ideological bases of forming the socio-communicative mechanism	95

3.2. Constructing identities and values in the dimensions of public discourse	117
3.3. Political correctness as a component of communicative competence of civil servants of Ukraine	130
3.4. Some problems of forming ethical values of public servants	134
CHAPTER 4	
SOCIO-CULTURAL PARAMETERS OF SOCIO-COMMUNICATION MANAGEMENT MECHANISM IN PUBLIC DISCOURSE	137
4.1. The principle of hierarchy in the application by public administrations the socio-communicative mechanism in the formation of the ethnic environment	137
4.2. Use of ethnic communities in the mechanism of public administration.....	148
4.3. Some aspects of the involvement of national minorities of Ukraine in the implementation of public administration mechanisms	158
4.4. Ethnic self-identification and its formation in socio-cultural interaction through the implementation of the language policy of Ukraine.....	169
CONCLUSIONS	185

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена низкою гострих проблем публічного управління, спричинених динамічними соціально-економічними перетвореннями. Потенційно здатною розв'язати вказані проблеми визнано високопрофесійну й відповідальну людину, реалізація творчого потенціалу якої дасть змогу Україні вийти з кризового періоду в новій якості і з високим економічним статусом. Такий підхід до усвідомлення ролі людини в розбудові ефективної держави актуалізує дослідження, спрямовані на поглиблення теорії та методології публічного управління, насамперед в антропоцентричному аспекті.

Ефективне функціонування публічного управління під час модернізації політичних та економічних структур неможливе без адаптації соціуму. Необхідність індивідуального й колективного пристосування до мінливих і невизначених умов передбачає наявність гнучких механізмів державного управління, які враховують біосоціальну й комунікативну сутність людини/колективу. Обґрунтування теоретико-методологічних засад таких механізмів, розробки спеціальної інструментальної бази соціокомунікативного характеру потребує і розв'язання проблем взаємодії центральних і місцевих органів влади, міжособистісних комунікацій у державній установі.

Стимулює вдосконалення системи механізмів публічного управління й необхідність корекції ставлення суспільства до держави, оскільки на суспільну свідомість суттєво впливають і глобальні процеси світового розвитку. Забезпечення ефективного реформування, оперативного регулювання розвитку країни, результативного функціонування суб'єктів публічного управління та міждержавної взаємодії в цілому передбачає гармонізацію комунікативного простору суспільства й відновлення довіри до державних інституцій, що максимально активізує застосування креативних механізмів державного управління, визначаючи загальну актуальність обраної проблематики.

Актуальність теми дослідження зумовлена й економічними чинниками. Проблема мінімізації виробничих витрат у процесі комунікативного за природою публічного управління матиме

результативний інструментарій розв'язання. Неякісна взаємодія представників влади з громадянами спричиняє негативні реакції в соціумі, недовіру до управлінців та пропонувані ними стратегії розвитку регіону, держави. Специфіка виробничих витрат вимагає релевантних підходів до вивчення поставлених проблем і загалом – знаходження конкретних резервів зниження збитковості управлінської діяльності.

Урахування комунікативної й антропоцентричної сутності публічного управління, визнання діалогу єдиним способом формування ефективної моделі суспільних відносин зумовлює необхідність теоретичного обґрунтування та адекватного застосування запропонованого в монографії соціокомунікативного механізму публічного управління, підпорядкованого завданням гуманістичного розвитку суспільства, зміцнення й розкриття ресурсів людського капіталу.

Внесок у розвиток уявлень про механізми комунікативних процесів у соціальних системах зробили представники різних методологічних підходів: біхевіористського (Ч. Мерріам, П. Лазарсфельд, Г. Саймон, Е. Кемпбелл, Дж. Клаппер, Г. Лассуелл), кібернетичного (Н. Вінер, К. Дойч), структурно-функціонального (Г. Алмонд, Дж. Коулман), власне комунікативного (Х. Арендт, М. Фуко, Ю. Габермас).

Дослідження ефективності системи механізмів публічного управління, їх змісту, структури та критеріальної диференційованості становить одну з найактуальніших проблем сучасної галузі публічного управління, на що вказують ґрунтовні роботи В. Авер'янова, О. Амосова, Г. Астапової, Г. Атаманчука, В. Бакуменка, Т. Безверхнюк, Н. Брюховецької, В. Воронкової, М. Гамана, П. Єгорова, О. Іваницької, В. Іванова, В. Князева, В. Коломийчука, М. Корецького, О. Коротича, М. Лесечка, В. Малиновського, Н. Нижник, О. Машкова, О. Оболенського, Г. Одінцової, В. Олуйка, Р. Рудницької, О. Сидорчука, О. Стельмах, В. Тимцуника, В. Цветкова та ін. Проте, незважаючи на значну кількість досліджень механізмів державного управління, зокрема в аспекті комунікативної парадигми (Г. Атаманчук, Н. Дніпренко, Н. Драгомирецька та ін.), феномен соціокому-

нікативного механізму державного управління розкрито лише частково. Недостатньо досліджено роль соціокомунікативної компоненти розвитку людського потенціалу, попри загальну розробленість проблематики трудових та інших ресурсів (Т. Безверхнюк, Н. Богданова, Е. Лібанова, А. Ліпенцев, О. Палій, С. Сєрьогін, Г. Осовська та ін.).

Необхідність теоретичного, методологічного та практичного обґрунтування соціокомунікативного механізму як оптимального засобу розв'язання зазначеного кола проблем, висвітлення його теоретико-методологічних засад та розкриття функціональної потужності зумовили цільову спрямованість дослідження.

Розділ 1

**ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ
В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ**

С. Бронікова

**1.1. Соціокомунікативний механізм державного
управління: теоретико-методологічні засади**

У підрозділі здійснено аналіз концептуальних понять державного управління, увиразнено його специфіку. Систематизовано наявні тлумачення фундаментального поняття «механізм державного управління», виокремлено його концептуальні ознаки. З огляду на визначальні характеристики управлінської комунікації доведено необхідність упровадження стрижневого поняття «соціокомунікативний механізм державного управління», розкрито його комплексну природу та окреслено функціональні площини застосування.

Гетерогенний характер феномену державного управління передбачає полівимірність його дефінітивних кваліфікацій, що, у свою чергу, визначає релевантність філософської реконструкції галузевої архітекτονіки для з'ясування теоретико-методологічних підвалин її глибинних сутнісних ознак. Такий підхід має кілька важливих аспектів, серед яких насамперед виокремлюють епістемологічний, методологічний, праксіологічний, аксіологічний та антропологічний.

Епістемологічний аспект сфокусовано на кінцевому продукті наукової діяльності – системі управлінського знання, його структурі та генезі. У цих межах дослідники акцентують увагу на низці проблемних зон, до яких відносять: 1) складність розгляду управління «в його власній внутрішній логіці при відносно пасивній ролі соціокультурного середовища» [13], оскільки управлінська наука за своєю природою має практичну спрямованість; 2) смислову неоднозначність у витлумачуванні фундаментальних базових понять, зумовлену рівнем теоретичної рефлексії та міждисциплінарним характером управлінського знання, що відображає його полівимірну природу.

Методологічний аспект передбачає пошук оптимальних інструментів отримання концептуальної інформації та її систематизацію, де власне методологія «виявляється пов'язаною з гносеологією

теоретично, а точніше – онтологічно. Вона забезпечує інструмент пізнання і створення «законів буття системи знань» [12, с. 46]. У сучасній управлінській теорії широко застосовується принцип методологічного плюралізму, відповідно до якого науковець вільний у виборі засобів дослідження, проте вчені зауважують, що такий підхід нагадує «методологічний анархізм», який унеможливорює ефективне професійне спілкування в межах наукового співтовариства [13]. Уразливим місцем управлінської методології залишається й адекватне застосування теоретичних моделей на практиці, оскільки бурхливий розвиток наукової парадигми «зумовив зміщення норм та ідеалів наукового пізнання в бік ефективності, практичної ваги, результативності науки, не відмінюючи, звичайно, її традиційних ідеалів – орієнтації на пошук основоположних законів, досягнення істини тощо» [3, с. 282]. Проте «до цього часу немає задовільних наукових результатів проведення реальних експериментів щодо виміру змін управлінських відносин» [13] і теоретично обґрунтованих практичних рекомендацій щодо впровадження новітніх методологічних розробок у галузь державного управління, яка «має на меті не лише моделювання гармонійних, емпатичних взаємовідносин з усіма соціальними верствами населення, а й максимально коректне формування громадської думки, вміння подавати об'єктивну переконувальну інформацію й прогнозувати особливості її адресного декодування» [6, с. 247]. У цьому аспекті вчені наголошують на проспективній спрямованості сучасної наукової парадигми взагалі, максимально акцентуючи увагу на «осучасненні» методологічних напрацювань, оскільки «якщо раніше суспільні системи, інститути, ідейні новації зазвичай шукали обґрунтування в минулому, в традиціях, освячених часом, то в останні роки вони перебувають у пошуках смислу свого існування, прийдешніх перетворень. Прогнозування стало знаком часу». Наведене увиразнюється і низкою зовнішніх факторів, де «глобалізація економічного життя, усунення колишніх ідеологічних бар'єрів, стрімкий технологічний прогрес «стискають» час, відпущений державам на формування політики, яка уможливить безконфліктно і з користю для себе вихід на новий шабель розвитку – в інформаційне суспільство» [10]. Крім того, це визначається і власне специфікою державного управління, яке одночасно є, «по-перше, соціально-політичним інститутом, по-друге – сферою професійного шару управлінців, по-третє – владною структурою» [2, с. 167].

Проте практично всі новітні методології спираються на системний підхід, запропонований математиками й біологами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., який, проте, майже не застосовувався для системи державного управління. До фундаторів цієї методології щонайперше відносять О. Богданова – засновника всесвітньої організаційної науки тектології; Н. Вінера, який відкрив зворотний зв'язок у природі й машині; Л. Берталанфі, що створив загальну теорію систем, обґрунтував принцип еквіфінальності та ін.; У.-Р. Ешбі, який увів у науковий обіг кібернетики поняття «чорної скриньки», негентропії, принцип різноманіття в управлінні, поняття емерджентності (тобто неможливості зведення властивостей певної цілісності до суми властивостей її компонентів), та інших учених, які у своїх теоретичних розробках спиралися на ідею цілісності будь-яких людських артефактів, організацій і розкривали сутність механізмів функціонування відкритих великих систем, до яких належить і держава як цілісне системне утворення.

В одній проблемній площині перебувають праксіологічний, аксіологічний та антропологічний аспекти наукового вивчення управлінської теорії, адже управління є різновидом діяльності людини, що сповідує певні цінності, які розкривають «ту єдність екології, онтології та праксеології, що забезпечує стійке існування цивілізаційних систем» [7, с. 27], займає певне місце та виконує функціональну роль в управлінні і є «головною проблемою, що стоїть на шляху перетворення управління на «точну» науку...» [4], становлячи, проте, стрижень філософії управління. Додамо, що праксіологію як загальну науку про ефективну діяльність часто співвідносять з тектологією – наукою про природну системну організацію (термін уведено Е. Геккелем (ХІХ ст.) у роботі «Загальна морфологія»), яка виникла на ґрунті наукових і соціально-політичних революцій, спираючись на ідеї енергетизму В. Оствальда, історичний монізм соціологічної школи К. Маркса, емпіріокритицизм Е. Маха й Р. Авенаріуса, доробки Л. Гейгера, Л. Нуаре, Л. Мюллера, К. Бюхера та інших класиків наукової думки. Це підштовхнуло О. Богданова [1] до створення її фундаментальних положень, актуальних для сучасних процесів [5], оскільки тектологія має на меті поглибити знання про світову реальність, трансформувати когнітивні процеси, зокрема через упровадження універсальної наукової методології, та реструктурувати суспільні стосунки через усвідомлення глибинної системної архітектоніки.

Отже, системні зв'язки пронизують усі площини життєдіяльності людини й соціуму, але якщо в технічних системах в основу управління покладемо фундаментальні закони фізики, хімії, механіки тощо, то субстрат соціально-економічних систем має мінливий, нестабільний антропоцентричний характер, що виявляється в конгломераті різножанрових поведінкових дискурсів і визначається цінностями людини, її потребами, світоглядом, волею, настановами й іншими факторами, які не піддаються точному опису, тим більше виміру.

Американський філософ Е. Макінтайр у своїй монографії «Після чесноти» критикує суспільні науки, до яких належить і державне управління, а в розділі «Характер узагальнень у соціальній науці та відсутність у них передбачувальної сили» дошкульно зауважує: «...Час від часу проголошується, що, нарешті, відкрито істинний закон, що керує людською поведінкою... Однак усі ці закони мають лише один недолік – вони настільки незаперечно виявляються хибними, що ніхто, крім професійного соціолога, над яким тяжіє традиційна філософія науки, ніколи не зазнавав спокуси повірити їм...» [8, с. 133–134].

Отже, в межах праксіологічного, аксіологічного й антропологічного аспектів дослідження державного управління нагального вирішення насамперед потребують проблеми, пов'язані з людиною, біосоціальною природою якої й зумовлює специфіку і складність пізнання феномену управління. Зокрема, максимальної уваги в осмисленні державно-управлінської галузевої специфіки потребують такі поняття, як **управлінський дискурс, управлінська комунікація, мова влади** й тісно пов'язані з ними поняття **політичний дискурс, політична мова, мова політики**, а також фундаментальні принципи теорії державного управління – «фундаментальні істини, позитивні закономірності, керівні ідеї, основні положення, норми поведінки, що відображають закони розвитку відносин управління, сформульовані у вигляді певного наукового положення, закріпленого переважно у правовій формі, на основі якого будується і функціонує апарат державного управління» [9].

До концептів теорії державного управління вчені відносять, зокрема, поняття **свободи, влади, прийняття рішень, прозорості, маніпуляції, ефективності, принципу зворотного зв'язку** (див. праці Г. Атаманчука, О. Машкова, Н. Нижник та ін.) тощо, найпроблемніші з яких витлумачуємо в подальшому матеріалі. Дослідники також наголошують на тому, що сьогодні «світова спільнота стик-

нулася з комплексом складних проблем і суперечностей. Одночасно нагальною стає необхідність збільшення потреб і можливостей активних пошуків шляхів і підходів до розширення застосування принципів толерантності, віротерпіння, компромісів, мирних перемовин» [11, с. 315], що неможливе як без високопрофесійних галузевих комунікаторів, так і без застосування новітніх методологій і креативних наукових технологій, які відповідають обраному нашою державою демократичному курсу свого подальшого розвитку.

Таким чином, філософський, узагальнювальний підхід до усвідомлення визначальних кваліфікаційних аспектів у просторі управлінської проблематики концентрує увагу дослідників на її антропоцентричній домінанті, яка пронизує всі сегменти парадигмальної структури державного управління, акцентуючи увагу на необхідності врахування цього фундаментального фактора в процесах теоретичного осмислення й практичної реалізації статусних категорій галузі. До таких щонайперше відносимо поняття механізмів, ефективність яких, зокрема, зумовлюється базисним характером наведених вище понять і принципів, що, у свою чергу, визначає релевантність їх поглибленої кваліфікації, уможливлуючи адекватність і коректність дослідницьких інтерпретацій.

Список використаних джерел

1. Богданов А. А. Тектология: всеобщая организационная наука : в 2 кн. М. : Экономика, 1989. Кн. 1. 304 с.
2. Волохова Н. В. Этика ответственного государственного служащего как одно из условий современного профессионального образования. *Науковий вісник академії муніципального управління* : зб. наук. пр. Київ : АМУ, 2010. Вип. 1. С. 165–171.
3. Горохов В. Г. Проблема методологического анализа научных революций в технических науках. *Научные революции в динамике культуры*. Минск : Изд-во «Университетское», 1987. С. 281–296.
4. Диев В. С. Феномен современного управления с позиций науки и философии / Ин-т философии и права СО РАН. URL: http://www.philosophy.nsc.ru/journals/philsience/11_01/06_diev.htm
5. Идеи А. А. Богданова и современность : материалы Третьей межвуз. науч.-практ. конф. молодых ученых, посвящ. 130-летию со

дня рождження А. А. Богданова / под общ. ред. А. И. Турчинова. М. : Изд-во РАГС, 2004. 264 с.

6. Ковалевська Т. Ю. Комунікативна емпатія в діяльності державних службовців. *Демократичні стандарти професійного навчання та діяльності публічних службовців: теорія та практика* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. (22 берез. 2007 р.). Львів : ЛРІДУ НАДУ. Ч. 2. С. 247–252.

7. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. Київ : ПАРАПАН, 2003. 240 с.

8. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2002. 436 с.

9. Малиновський В. Л. Державне управління : навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. та переробл. Київ : Атіка, 2003. 576 с.

10. Мелюхин И. С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. М. : Изд-во МГУ, 1999. 208 с.

11. От нетерпимости к согласию. Проблемы перехода от гражданского и религиозного противостояния к веротерпимости и общественному согласию / отв. ред. Т. Т. Тимофеев. М. : МИПП ; Весь мир, 1999. 320 с.

12. Савостьянова М. В. Аксилогический анализ парадигмальной науки или о роли ценностей в науке : монография. Киев : ПАРАПАН, 2009. 260 с.

13. Тутов Л. А. На пути к философско-методологическому осмыслению теории управления. *Государственное управление*. 2007. Вып. 11. URL: <http://e-journal.spa.msu.ru/images/File/2007/11/Tutov.pdf>

Н. Кондратенко

1.2. Дискурсивна парадигма в комунікативних дослідженнях

Ототожнення термінів «текст» і «дискурс» можна пояснити «відсутністю в деяких європейських мовах слова, відповідного франко-англійському «дискурс», яке замінювали терміном «текст» [12, с. 569]. Не випадково перші праці, присвячені розгляду зв'язного тексту, одночасно були орієнтовані й на дискурс, наприклад, Т. А. ван Дейк [23–25]. Щодо перших вживань цього терміна існують різні думки, але вони стосуються не стільки власне використання терміна, скільки на-

дання йому певного значення (див.: [9]). Е. Бенвеніст використав традиційний для французької лінгвістики термін «дискурс» на позначення «мовлення, яке привласнює мовець» [3]. Майже одночасно, у 1952 р., З. Харріс друкує статтю «Discourse analysis» [26], де предметом аналізу стають надфразні єдності, а дискурс витлумачено як уривок тексту, більший за речення. Водночас цей термін використав Ю. Хабермас на позначення «різновиду мовленнєвої комунікації, що передбачає раціональний критичний розгляд цінностей, норм і правил соціального життя» (цит. за [5]). Уже цей факт зумовив те, що в різних дисциплінах гуманітарного циклу поняття «дискурс» набуває іншого значення.

На перших етапах поняття «текст» і «дискурс» не розрізняли, використовували їх як синоніми, і лише згодом виникла потреба в дефініції терміна «дискурс». Так, П. Серіо виділяє 8 основних значень цього терміна [16, с. 549–550]: дискурс як поняття, що збігається із сосюривським поняттям «мовлення»; дискурс як послідовність окремих висловлень, одиниця, більша за фразу; дискурс як вплив висловлення на адресата, прагматична функція мовлення; дискурс як розмова, полілог; діалог; дискурс як мовлення, що належить мовцю; дискурс як сфера функціонування мовних одиниць; дискурс як система обмежень, що діє на певну сукупність висловлень з огляду на соціальну чи ідеологічну позицію; дискурс як умови створення, реалізації та функціонування певного висловлення. Наведена типологія має певні логічні суперечності, і її можна скоротити, на думку О. Селіванової, до чотирьох основних типів значень поняття «дискурс», які схематично можна репрезентувати в такий спосіб: дискурс = текст; дискурс = текст + ситуація; дискурс = (усне) мовлення; дискурс = тип дискурсивної практики [11, с. 36].

Спроби в усіх тонкощах з'ясувати, що саме становить дискурс, у другій половині минулого століття фактично мали наслідком почергове акцентування уваги на одному з наведених вище значень [10; 19–23] тощо. Характерно, що всі теоретичні позиції вчених ґрунтуються на розмежуванні понять дискурс/мовлення, дискурс/текст, дискурс/мова, дискурс/монолог/діалог. М. Макаров з огляду на це розглядає формальне і функціональне визначення дискурсу, він робить акцент на полісемантичності цього терміна та можливості його варіативного наголошення [8, с. 85]. З формального боку дискурс і є текстом, тобто це сукупність речень, мовна одиниця, більша за речення, тому в такому витлумаченні поняття «текст» і «дискурс»

тотожні. Функціональний підхід до визначення дискурсу ставить акцент на вживання мови, використання мовних одиниць [13; 14]. Ця позиція спирається на аналіз функцій одиниць мови та співвіднесення форм дискурсу з відповідними функціями.

Розмежовуючи текст/дискурс, увагу здебільшого зосереджують на таких опозиціях: дискурс – усна форма тексту, а текст – писемна, тобто графічна фіксація мовлення; дискурс – монологічне мовлення, а текст – діалогічне (полілогічне) мовлення. Наразі текстолінгвістика виробила майже одностайну думку стосовно цього розмежування, і тому текст тлумачать або як один зі складників дискурсу, або як його одиницю. Так, В. Богданов пропонує розглядати мовлення і текст як 2 аспекти дискурсу [4, с. 5–6], тобто мовлення і текст розуміє як видові поняття стосовно родового – дискурсу, хоч ці складники й не утворюють опозиції. В. Красних тлумачить текст як елементарну (базову, мінімальну та основну) одиницю дискурсу, що є не лише лінгвістичним явищем, а й екстралінгвістичним [5, с. 116]. О. Кубрякова, аналізуючи наявну в лінгвістиці ситуацію стосовно співвідношення понять дискурс/мовленнєва діяльність/мовлення, згадує окремий дискурсивний напрям у науці [6]. Основною особливістю цього напрямку є те, що ні синтаксис, ні взагалі граматику мови не можна вивчати поза її функціонуванням.

Дискурсивний аналіз уможливив упровадження нового підходу, який можна назвати міждисциплінарним, оскільки він поєднує елементи функціоналізму й формалізму. Саме цю тенденцію спостерігаємо на початку XXI ст. Ю. Степанов зазначає, що дискурс є новою рисою мови кінця XX ст. [17, с. 71] з позицій антропоцентризму, де актуалізовано насамперед когнітивні та ментальні параметри. Ця думка дає змогу інтерпретувати дискурс як фрагмент ментального світу. Основними аспектами вивчення дискурсу вважаємо зв'язок дискурсу з комунікацією, з'ясування типологічних особливостей дискурсів та створення їх типології, дослідження специфічних рис конкретних дискурсів.

Стосовно співвідношення понять текст/дискурс одностайності немає. Навіть О. Кубрякова зазначає, що, з одного боку, «дискурсивний аналіз – це аналіз ТЕКСТІВ, тобто мовного вживання, проте текстів з особливими характеристиками», а з другого – вказує на те, що аналізовані поняття «пов'язані так, що одне одного усувають» [6, с. 20–21]. Усі думки щодо природи дискурсу можна об'єднати передусім на підставі комунікативного критерію, який є стрижневим у визначенні дискур-

су. Ф. Бацевич, розтлумачуючи дефініцію дискурсу, зазначає, що це – сукупність мовленнєво-розумових дій комунікантів, «пов’язаних із пізнанням, осмисленням і презентацією світу мовцем та осмисленням мовної картини світу адресанта слухачем (адресатом)» [2, с. 138].

Автори теорії комунікації розробляють нові моделі, додають окремі компоненти до структури комунікативного акту, з’ясовують специфіку передавання повідомлення, вивчають чинники, що впливають на успішність/неуспішність комунікації тощо. Проте загальна структура комунікативного акту є тричленною, вона містить такі компоненти, як мовець, реципієнт та власне повідомлення, тобто текст. Дискурс так само становить один з аспектів комунікативного акту одночасно із ситуацією [5, с. 84]. Якщо ситуація з огляду на власну денотативність належить до світу об’єктивної реальності, то дискурс як частина комунікативного акту відображає його ментальний і мовленнєвий аспекти, тобто дискурс є вербальною та невербальною репрезентацією комунікативної ситуації, він містить як мовний аспект (власне текст), так і позамовний – невербальні засоби комунікації, умови породження і сприйняття повідомлення, інтенцію мовця.

Найпоширенішим лінгвістичним визначенням дискурсу є витлумачення, запропоноване Н. Арутюною понад 20 років тому: дискурс – це «мовлення, занурене в життя» [1, с. 137], хоча останнім часом дискурс набуває іншого значення (такого самого метафоричного), яке можна сформулювати так: життя, занурене в мовлення. Відомий теоретик дискурсології М. Макаров визнає родовий характер поняття дискурсу, що об’єднує поняття мовлення, текст і діалог як видові [8, с. 90].

Для спрощеного розмежування понять «текст» і «дискурс» пропонуємо керуватися критеріями, на підставі яких можна протиставити ці явища (табл. 1.1).

Таблиця 1.1. Параметри розмежування тексту і дискурсу

ДИСКУРС	ТЕКСТ
функціональність	структурність
процесуальність	результативність
динамічність	статичність
актуальність	віртуальність

Зважаючи на всі вказані параметри, будемо послуговуватися таким визначенням дискурсу: **дискурс – це мовленнєва репрезентація комунікативного акту, що є відображенням певної ситуації об’єктивної дійсності й містить вербальний компонент, яким є текст, та невербальні компоненти, які впливають на створення та розуміння тексту.**

Розмежування тексту й дискурсу, точніше, виокремлення тексту як одиниці дискурсу або як реалізації дискурсивної практики, є досить умовним. О. Кубрякова зазначає, що немає таких текстів, «які не були б також кінцевим результатом дискурсивної, тобто соціально орієнтованої і соціально зумовленої комунікативної діяльності» [7, с. 78]. Доцільно вести мову не про розмежування понять, а про різні ракурси аналізу одного явища, за яким останнім часом закріпилося більш поширене найменування «дискурс». Вивчення дискурсу поступово витісняє лінгвістику тексту як окрему науку, унаслідок чого з’явилася міждисциплінарна наука – дискурсологія. Предметом її дослідження є дискурс та конкретні форми його вияву.

Розвиток дискурсології як окремої лінгвістичної дисципліни й поширення у вітчизняній науці дискурс-аналізу, який М. Макаров називає новою парадигмою вивчення наукового спілкування [8, с. 90], зумовив появу нових комунікативно орієнтованих теорій, проте дискурс навіть не ставав об’єктом дослідження. В. Красних пропонує дефініцію дискурсу як вербалізованої мовленнєво-розумової діяльності, що становить сукупність процесу й результату та має власне лінгвістичний і екстралінгвістичний аспекти [5, с. 113].

Список використаних джерел

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. М. : Совет. энцикл., 1990. С. 136–137.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Академія, 2004. 344 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М. : Прогресс, 1974. 446 с.
4. Богданов В. В. Текст и текстовое общение. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. 68 с.
5. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? М. : Гнозис, 2003. 375 с.
6. Кубрякова Е. С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике. *Дискурс, речь, речевая деятельность*

ность: функциональные и структурные аспекты : сб. обзоров. М : ИНИОН РАН, 2000. С. 7–25.

7. Кубрякова Е. С. О тексте и критериях его определения. *Текст. Структура и семантика*. М., 2001. Т. 1. С. 72–81.

8. Макаров М. Основы теории дискурса. М. : Гнозис, 2003. 280 с.

9. Милевская Т. Дискурс и текст: проблема дефиниции. URL: <http://teneta.rinet.ru/rus/me/milevskat-discourseandtextdfn.htm> [04.11.2006].

10. Отье-Ревю Ж. Явная конститутивная неоднородность: к проблеме другого в дискурсе. *Квадратура смысла*. М. : Прогресс, 1999. С. 54–94.

11. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монограф. учеб. пособие. Киев : ЦУЛ ; Фитосоциоцентр, 2002. 336 с.

12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.

13. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність : монографія. Київ : КНУ, 2002. 392 с.

14. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масовоінформаційного дискурсу) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.01.08 «Журналістика». Київ, 2003. 32 с.

15. Серажим К. С. Текстознавство : підручник. Київ : Київ. ун-т, 2008. 527 с.

16. Серио П. Анализ дискурса во Французской школе (дискурс и интердискурс). *Семиотика : антология / сост. и ред. Ю. С. Степанов*. 2-е изд. М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2001. С. 549–562.

17. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности. *Язык и наука конца 20 века* : сб. ст. / под ред. Ю. С. Степанова. М. : Ин-т языкознания РАН, РГТУ, 1995. С. 35–73.

18. Степанов Ю. В мире семиотики. *Семиотика : антология / сост. Ю. С. Степанов*. М. ; Екатеринбург : Деловая кн., 2001. С. 5–42.

19. Эко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию ; пер. с итал. В. Резник и А. Погоняйло. СПб. : Symposium, 2004. 544 с.

20. Analytng discourse: text and context. Washington, 1982. 382 p.

21. Beaugraude R. Text, discourse, and process: Toward a multidisciplinary science of texts. N.Y. : ALEX Publishing Corporation, 1980. 351 p.
22. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1983. 288 p.
23. Dijk T. A. van. Text and Context. New York : Longman, 1977. 261 p.
24. Dijk T. A. van. Studies in Pragmatics of Discourse. The Hague Mouton, 1981. 30 p.
25. Dijk T. A. van. The study of discourse. *Discourse as structure and process*. Discourse studies: A Multidisciplinary Introduction / Edt. T. A. van Dijk. London ; New Delhi: Thousand Oakes, Sage Publications, 1997. Vol. 1. P. 1–34.
26. Harris Z. S. Discourse Analysis. 1952. Vol. 28. № 1. P. 1–30.

С. Бронікова, Р. Ленда

1.3. Поняття публічного дискурсу

Щоб позбавити людство від половини помилок, Р. Декарт учив точно визначати слова. Відсутність конвенційності у називанні предметів, явищ, процесів розмиває межі застосування термінопоняття, призводить до так званої наукової полісемії, різного семантичного обсягу поняття, що не завжди сприяє досягненню порозуміння в наукових колах, ускладнює постановку проблеми та пошук релевантних методів її розв'язання, словом, повсякчас змушує повертатися до питання, що будемо називати терміном «публічний дискурс». Отже, однією із теоретичних проблем у галузі публічного управління та адміністрування є необхідність визначити поняття «публічний дискурс». Окреслення глибини та меж названого феномену уможливить вирішення складних практичних завдань, пов'язаних із довірою, порозумінням, взаємодією влади й суспільства, що є завжди актуальним.

Одним із центральних у гуманітарній науці XXI ст. стало поняття «дискурс», яке використовується в лінгвістиці, літературознавстві, філософії, соціології, політології, державному управлінні. Природу дискурсу, його структуру, диференційні ознаки, специфіку функціонування розглядали Н. Арутюнова, Ш. Баллі, М. Бахтін, Е. Бенвеніст, А. Загнітко, Г. Почепцов, Т. Радзієвська, В. Різун,

О. Селіванова, К. Серажим, І. Соболева, Н. Попович та багато інших науковців. Якщо спочатку дискурс використовували на позначення мови, мовлення, тексту, діалогу і стилю, то в сучасних наукових розробках трапляються поняття «дискурс історії», «дискурс права» тощо. Ототожнюють дискурс із предметом дослідження різних наук (соціологічний, управлінський, політологічний, філологічний), сприймають його як вияв культурної комунікації (дискурс культури, модернізму, постмодернізму), етнокультурних особливостей спілкування (міжкультурний, різномовний, іншокультурний), культурно-історичних особливостей комунікації (дискурс Нового часу, Відродження) тощо.

Дослідники класифікують дискурс за різними ознаками. Так, залежно від виду інформації, носієм якої є дискурс, його поділяють на об'єктивний і суб'єктивний, правди, істини і брехні, духовний, сакральний, релігійний, філософський, метафізичний, християнський, православний, міфологічний, міфічний, апокаліптичний, символічний. За соціальними, віковими і статевими характеристиками учасників комунікації виділяють дитячий, молодіжний, феміністичний, політичний, радянський, радикальний типи дискурсів тощо. Відповідно до типів і форм мовлення, структури повідомлення розрізняють монологічний, діалогічний, полілогічний, наративний, іронічний дискурси. Залежно від сфери реалізації дискурс може бути юридичний, газетний, судовий, театральний, рекламний, святковий тощо. Не підлягає сумніву, що наведеними різновидами дискурс не обмежується.

У фокусі публічного управління та адміністрування виникає потреба визначити поняття «публічний дискурс». Реалізація цієї мети передбачає виявлення критерію виокремлення та аргументування необхідності дослідження публічного дискурсу з позицій як його матеріалізованої частини (фіксований текст), так і процесуальності й контекстуальності її творення (вербалізована комунікативно-когнітивна діяльність), визначення ролі публічного дискурсу у формуванні думки адресата, а також у встановленні контролю над його поведінкою.

Поширення традиції опису науки як низки «поворотів» (turns) і напрямів розвитку різних соціально-гуманітарних дисциплін: соціології, історії, психології, державного управління тощо засвідчують виокремлення у гуманітаристиці так званого «публічного повороту» (public turn). Теорія і практика державного управління та самоврядування публічно скеровані, по суті, і реалізуються в публічній формі, тому апіорі

«вписуються в поворот». Щодо наукової сфери публічного управління виокремлюємо дві площини публічності: змістову й формальну.

Змістову площину визначають рівень точності термінології, чіткості формулювань, якими користуються науковці; взаєморозуміння між фахівцями щодо використання спільної методології, пошуку критеріїв релевантності проблем до способів їх розв'язання, рівень осмислення ситуації в наукових публікаціях і дискусіях; ступінь залученості фахівців до практичного дискурсу тощо.

Формальна площина репрезентації науки публічного управління характеризується наявністю відповідних кафедр, факультетів, інститутів, спеціалізованих професійних спільнот; функціонуванням дисциплінарних періодичних видань тощо.

Практика публічного управління та адміністрування без публічного дискурсу також неможлива, адже з якісною комунікацією в публічній сфері пов'язують якість розв'язання багатьох проблем взаємодії влади й суспільства.

Завжди насущна потреба у взаєморозумінні та взаємодії влади й суспільства так само аксіоматична, як і твердження про відкритість владної політики та необхідність контролю суспільства за владою, зокрема за виробленням рішення щодо регулювання загальних інтересів (законодавча влада), втіленням цих рішень у життя (виконавча влада), регулюванням спірних проблем довкола застосування загальних правил та покаранням порушників (влада примусу). Інакше кажучи, здійснення й аналіз публічної політики, публічного контролю, публічного управління апріорі неможливі без публічного дискурсу.

Дискурс є складним комунікативним явищем, що має диференційні особливості, які одні вчені пов'язують з продуктом мовної дії з властивою їй смисловою однорідністю, актуальністю (доречністю), належністю до певного контексту, жанру (Т. ван Дейк, В. Кінч, В. Дем'янков, А. Кибрик, І. Кобозева, W. Chafe, W. Labov та ін.), а другі (О. Олександрова, Е. Кубрякова, В. Червоних та ін.) отожднюють із вербалізованою діяльністю, властивим їй зануренням у цілий шар культури, соціальної спільності і навіть з конкретним історичним періодом. Така широка парадигма вивчення дискурсу зумовлена, по-перше, мультидисциплінарністю підходу (дослідження дискурсу ведеться відповідно до основних тенденцій розвитку суміжних дисциплін: літературознавства, лінгвістики, соціальної семіотики, тео-

рії штучного інтелекту, психології, логіки, політології, управління тощо), а, по-друге, синтезом двох провідних напрямів сучасності: когнітивного та комунікативного.

Завдяки лінгвістичному повороту ХХ ст. відбулося усвідомлення цілісності текстових утворень, зосереджено увагу на надфразових, стійких єдностях, або дискурсах, розуміючи їх як механізм породження висловлювань і побудови текстів. Дискурс називають «мовою, зануреною в життя», маючи на увазі певну лексику, з відповідною семантикою, прагматикою та синтаксисом, що виявляють себе в актуальних комунікативних актах, текстах, визначених контекстом. Отже, вирішальною характеристикою дискурсу є особливе мовне середовище, де створюються мовні конструкції. Тому сам термін «дискурс» потребує визначення, обумовленого сутністю саме цього «особливого середовища»: політичний дискурс, науковий дискурс, філософський дискурс або формою представлення суцього: публічний дискурс і приватний дискурс, дискурс монологу й діалоговий дискурс тощо.

Так, у дискурсивних дослідженнях у рамках різних галузей лінгвістики (стилістики, лінгвістики тексту, дослідження розмовної мови), а також у галузі когнітивістики береться до уваги безпосередньо мовний бік дискурсу, тим самим відмежовуючи його від інших явищ мови. На відміну від тексту або мови дискурс включає поняття свідомості. У зв'язку з таким великим спектром дискурсивних підходів Т. ван Дейк [2] пропонує розрізнити два визначення дискурсу.

У широкому розумінні дискурс є комплексною комунікативною подією, що відбувається між тим, хто говорить, і тим, хто слухає (реципієнтом), у процесі комунікативної дії у визначеному тимчасовому, просторовому та іншому контекстах. Комунікативна дія може бути мовленнєвою, письмовою, а також мати вербальні й невербальні складники (наприклад діалог між пасажиром транспорту, читання газети).

У вузькому розумінні дискурс є усним чи письмовим текстом за наявності лише одного вербального складника. Із цих позицій термін «дискурс» позначає завершений або тривалий «продукт» комунікативної дії, її письмовий чи усний результат, який інтерпретується реципієнтами [2]. Згідно з концепцією Т. ван Дейка принципи функціонування мови в суспільстві розглядаються не лише під кутом зору прагматичних підходів до дискурсу, а й з урахуванням певних соціальних факторів (настанови мовця, його соціальний та етнічний статус тощо); пев-

ним чином акцентується увага на особистісних характеристиках носіїв мови з їхніми намірами, почуттями, емоціями тощо.

Ю. Хабермас одним з перших звернув увагу саме на той бік поняття дискурсу, який безпосередньо пов'язаний з промовою, і вперше розглянув термін «дискурс» крізь призму соціологічного апарату для позначення виду мовної комунікації з урахуванням суспільних норм, правил і цінностей соціального життя. Публічний вияв дискурсивних практик розширює поняття дискурсу, поповнює спектр ознак як лінгвістичного, так і екстралінгвістичного характеру, що уможливило його розгляд як продукту мовної дії з властивою їй смисловою однорідністю, актуальністю (доречністю), прив'язкою до певного контексту, жанровою та ідеологічною належністю, а також співвіднесеністю із цілим шаром культури спільноти і навіть із конкретним історичним періодом.

Концепт дискурсу до аналізу взаємодії політичної та управлінської комунікації, в тому числі її бюрократичних проявів, уперше серед вітчизняних науковців застосувала Н. Попович [3], а дискурсивний підхід вона запропонувала у своєму дослідженні як установчий, оскільки цей підхід наділений потенціалом розв'язувати комунікативні проблеми і, що важливіше, виявляти причини комунікативних деформацій. Такий ракурс дискурсу зачіпає ментальні процеси учасників публічної комунікації: етнічні, психологічні, соціокультурні стереотипи й настанови, що визначають співвідношення загального й конкретного, нового і вже відомого, суб'єктивного й загальноприйнятого, експліцитного й імпліцитного у змісті публічного дискурсу, вибір засобів для досягнення кінцевої мети комунікації, фіксацію кута зору тощо. Саме за допомогою текстів транслюється сенс, адже аналізу переважно піддаються не окремі слова, а більші об'єднання. Тому текст став об'єктом дослідження окремого напряму мовознавства – лінгвістики тексту. Текст як результативна одиниця публічного дискурсу – явище реального світу, що володіє референцією, або співвіднесеністю із певною ситуацією; текст відображає реальні ситуації спілкування з допомогою мовного інструментарію. Це означає, що текст містить два основних семантичних маркери: а) текст як «артефакт», тобто не створений природою, а є продуктом людської діяльності, б) існує зв'язність елементів всередині тексту. Як твір мовленнєво-мисленнєвого процесу текст має завершеність,

яка актуалізується у вигляді письмового документа, що складається з назви і так званих надфразових єдностей, сполучених з лексичними, граматичними, стилістичними параметрами всієї мовної будови, а також комунікативну і прагматичну спрямованість. Текст як результат обробленої мови (на відміну від спонтанних мовних текстів), маніфестує себе як джерело зберігання й передачі інформації, пов'язаної з лінгвістичними, психічними, соціальними, історичними, культурними та іншими параметрами трансльованих структур.

За допомогою текстів публічного дискурсу соціальні інститути та індивіди здійснюють свою саморепрезентацію, легітимацію, конструювання та просування тих чи інших образів реальності, формують позиціонування в соціокультурному та політичному просторі. За право контролювати зміст дискурсів і канали дискурсної комунікації між суб'єктами соціально-політичного й культурного життя точиться напружена конкурентна боротьба. Таким чином, дискурс – це процесуальне, динамічне явище, за посередництвом якого здійснюється синхронізація породження тексту і його сприйняття, тому безпосередньо впливає на розумові процеси, постійно змінюючи й оновлюючи вже наявну базу ментальних репрезентацій. Сприйняття дійсності на універсальному рівні здійснюється за допомогою ментальних моделей, які є сховищем досвіду і знань людства.

Отже, аналіз дискурсу багато в чому спирається на дослідження ментальних моделей, які, у свою чергу, визначають відбір комунікативної інформації для побудови семантичних структур. На відміну від тексту, особливість дискурсу реалізується в стратегічному оперуванні ментальними моделями для породження самого тексту. Так, публічний дискурс репрезентується і як процес (вербалізована мовнокогнітивна діяльність), і як результат (фіксований текст), а також у цих двох аспектах одночасно. Оскільки публічний дискурс є процесом і результатом взаємодії із соціумом, дискурс часто трактується як потужний владний ресурс, за допомогою якого справляється вплив на формування думки адресата, а також контроль над нею.

Публічним дискурсом у публічному управлінні та адмініструванні називаємо динамічний конструкт, що має комплексну природу, реалізовану в єдності системно-процесуальних та інструментальних складників, спрямованих на забезпечення результативної взаємодії між владою й суспільством. Таке тлумачення ілюструє потрібну

функціональну природу публічного дискурсу, реалізовану в концептуальній єдності системного, процесуального та інструментального вияву його сутності, де системність виявляється у взаємодії структурних елементів цілого, процесуальність – у динамічній природі феномену, інструментальність – у наявності широкого спектра практичних засобів (способів тощо) реалізації прогнозованих результатів.

Список використаних джерел

1. Александрова О. В., Кубрякова Е. С. Виды пространств текста и дискурса. *Категоризация мира: пространство и время* : материалы науч. конф. / под ред. проф. Е. С. Кубряковой, проф. О. В. Александровой. М. : Диалог-МГУ, 1997. С. 15–25.
2. Ван Дейк Т. А. (1998). К определению дискурса. [WWW-документ]. URL: <http://www.nsu.ru/psych/internet/bits/vandijk2.html>
3. Попович Н. Г. Державно-управлінський дискурс у структурі політико-управлінської комунікації : монографія. Київ : Центр учб. л-ри, 2013. 362 с.

Р. І. Ленда, А. С. Ленда

1.4. Теоретичні проблеми дослідження термінології публічного управління

Сучасні науковці приділяють недостатньо уваги дослідженню української термінології у сфері публічного управління, хоча доцільність такого вивчення зумовлюється реальними потребами державного і громадського життя: в Україні в останні роки відбулося багато змін у сферах політики, економіки, культури і державного управління, що знайшло відображення як у мові в цілому, так і у сфері номінації термінів публічного управління загалом, і фронтальне, багатоаспектне дослідження сучасної термінології публічного управління має стати одним із пріоритетних завдань вітчизняної науки.

Сучасна термінологія публічного управління характеризується невпорядкованістю і потребує копіткої праці як фахівців у галузі публічного управління та адміністрування, так і мовознавців (лексикографів, термінологів, прикладних лінгвістів, спеціалістів у сфері інформаційних систем, штучного інтелекту, правознавців-теоретиків). Отже, актуальність дослідження термінологічної системи публічно-

го управління зумовлюється як екстралінгвістичними, так і власне лінгвістичними факторами. До сьогодні існують лиш окремі словники-довідники, в яких зафіксовано терміни публічного управління, але не в повному обсязі. Інакше кажучи, мовна ситуація, що склалася, не відповідає потребам сучасності, особливо коли актуальним стає питання підготовки магістрів спеціальності «Публічне управління», перепідготовки і підвищення кваліфікації державних службовців з метою підвищення ефективності діяльності державного апарату в Україні і адаптації його до роботи в умовах реформування. Назріла необхідність більш детального вивчення, систематизації термінів публічного управління і побудови науково обґрунтованої термінології, що охоплює найбільш значимі й апробовані терміни з цієї царини знань.

Сучасний активний розвиток комплексної галузі знань – термінознавства значною мірою пов'язаний з потребою в ліквідації негативних явищ, які не сприяли розвитку вітчизняної термінології. По-перше, в науці кінця ХХ ст. відбувся певний ухил у бік суто лінгвістичного опису різного роду терміносистем, а специфічний аналіз термінології різних наук (наприклад юриспруденції, державного управління тощо) підминився виключно лінгвістичним вивченням певних особливостей терміносистеми. По-друге, в галузевих термінологіях у зв'язку з недостатнім методологічним обґрунтуванням виникли проблеми в інвентаризації прикладних терміносистем. По-третє, недостатність, а іноді і відсутність галузевої термінологічної методології спричинила неунормоване, хаотичне використання різних термінологічних систем, що справляло негативний вплив на використання, сприйняття і правильну оцінку інформації.

У дослідженнях Б. Головіна свого часу було обґрунтовано термінознавство як наукову дисципліну, що виникла на базі лінгвістики і використовує методи семіотики, логіки, наукознавства, інформатики та ін., а також формує суто термінознавчі методи [1, с. 32], але вже тоді науковець зауважував, що відсутність обґрунтованої несуперечливої теорії термінів і терміносистем не дає можливості запропонувати розробленої, чіткої методики лексикографічних та інших описів термінів для потреб інших наук [1]. Термінознавство визначає місце термінології в системі мови, шляхи і методи її вивчення, різницю між терміном і нетерміном, вивчає семантичні процеси, які відбуваються в термінології, пропонує основи кваліфікації термінології, що

уможливорює появу такого інтегративного (лінгвістичного і галузевого) напрямку, як термінографія [1].

Таким чином, у термінознавстві розрізняють термінологію і термінографію: предмет загальної термінології – вивчення формування і вживання спеціальних слів, що служать для збереження та передачі досвіду людства; удосконалення наявних терміносистем, створення нових термінів і їх систем за допомогою нормативного [2] чи описативного підходів. Нормативний підхід передбачає вивчення ідеального терміна й формулювання вимог, що до нього висуваються. Описативний підхід вивчення термінології передбачає опис і характеристики реальних терміносистем, спираючись на мовну сутність терміна, що веде до визнання відносності дії нормативних критеріїв у дійсному функціонуванні терміносистем (Г. Винокур).

Погоджуємося з тими науковцями, які розглядають терміни як лексичні одиниці мови для спеціальних цілей (МСЦ). Основними ознаками терміна вважаємо співвіднесеність із поняттям і системою понять, належністю до спеціальної галузі знань, контекстуальну незалежність, стійкість, відтворюваність у мовленні, номінативність.

Працюючи над створенням «Словника термінів публічного управління», автори відчували, що збільшення обсягу інформації у сфері публічного управління призвело до якісних змін: такі властивості мови, як синонімія, полісемія, омонімія і термінологізація у великих її кількостях значно погіршують наукову комунікацію, і вирішення проблеми визначення терміна та його властивостей з урахуванням трьох аспектів знакової природи терміна: мовної семантики, форми, функції так і залишається однією з найважливіших проблем термінознавства.

На основі аналізу лінгвістичної сутності терміносистеми публічного управління принципово розмежуємо властивості «ідеального» терміна і властивості термінів, що функціонують у реальному мовленні: однозначність, емоційна нейтральність, відсутність синонімії, чіткість меж – вимоги, які раніше завжди висувалися до терміна, значною мірою не відповідають термінам, що функціонують сьогодні в публічному управлінні.

Термінологія публічного управління є системою, ядром якої є сукупність лексичних одиниць (слів і словосполучень), що згруповані навколо домінантного терміна публічного управління і забезпечують комунікацію в цій сфері людської діяльності.

Сьогодні спостерігаються процеси архаїзації термінів, які позначають поняття, що вийшли із ужитку, і разом з тим – активізація пасивного запасу лексики (чиновник, губернатор тощо). Паралельно з'являється велика кількість неологізмів, необхідних для позначення нових для України реалій і понять (технологія управління, нове державне управління, мер тощо), а також відбувається активне запозичення слів (управлінський менеджмент, матрична структура управління, публічний дискурс). Ці явища зумовлені певними екстралінгвістичними факторами: політико-економічними, соціально-культурними, науково-технічними тощо.

Отже, вважаємо, що нові методологічні аспекти термінознавства не виключають розгляду основних термінологічних питань: визначення терміна, ознак нормативності, критеріїв систематичності термінології, принципів побудови впорядкованої терміносистеми, характеристики семантичних процесів, що відбуваються в термінології, зокрема в терміносистемі публічного управління.

Список використаних джерел

1. Головин Б. Н. Типы терминосистем и основания их различения. *Термин и слово*. Горький, 1981. С. 3–10.
2. Лютте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. М. : АН СССР, 1961. 158 с.

С. Бронікова

1.5. Механізм як фундаментальна категорія державного управління

Останнім часом підвищилася увага дослідників до теоретичних основ управлінської діяльності, насамперед до реконструкції фундаментальних галузевих понять, які мають концептуальне теоретико-методологічне й щонайперше практичне значення. Це зумовлено, зокрема, недостатнім рівнем розробленості окремих категорій і визначальних положень власне теорії управління, складністю й негомогенністю їх природи й функціональних стратегій, динамікою екстернально-інтернальних суспільних процесів, які зумовлюють необхідність поглибленого стереометричного осмислення сучасного

стану галузевих концептів, корекції їх змістового наповнення, що позначається на еволюційному розвитку управлінської науки в цілому. Як зазначають учені, «насамперед це стосується управлінських принципів, закономірностей та механізму управління (виділено нами. – С. Б.), де сконцентровано відбуваються всі зміни, зумовлені процесами останніх років у соціальній, політичній, законодавчій та організаційній сферах суспільного й державного життя» [1, с. 98]. У цьому аспекті теорія і практика державного управління (ДУ) неможливі без осмислення глибинної природи такої категорії, як *механізм*, адже саме він належить до центральної проблематики управління будь-якими суспільними процесами [31, с. 204–208], «до класу надскладних соціальних, динамічно функціонуючих інформаційних систем, суб'єктами яких є органи державної влади» [21, с. 74], реалізація якої здійснюється саме через застосування низки механізмів ДУ [14, с. 35–39]. Активація цих механізмів, як справедливо зазначають дослідники, забезпечує «скоординоване, цілеспрямоване та дієве керівництво суспільними процесами держави; належний організаційно-управлінський вплив на суспільний розвиток держави; реалізацію цілей та завдань державного управління – як загальних, так і персоніфікованих, які необхідно вирішувати в конкретних сферах суспільного життя» [23].

Дослідники вважають, що попри наявність усіх ресурсів для розвитку держави вона буде лише «пасти задніх», якщо не має ефектної системи управління, що базується на інтелектуальних стратегіях, непередумано використовує інформаційно-аналітичну базу й засоби комунікації [18], що акцентує увагу на необхідності глибинної аналітичної реконструкції поняття *механізм ДУ*. Крім того, вивчення механізму управління «дає змогу виявити органічний взаємозв'язок між його окремими складниками, розглянути управлінську діяльність у динаміці, в процесі справляння організаційного впливу на різні соціальні об'єкти, прослідкувати його вплив на розвиток галузей народного господарства, на стан правопорядку як суспільної, так і особистої безпеки громадян» [1, с. 98], а також виступає передумовою усвідомлення сутності та ролі феномену механізму, різновидів і засобів його вдосконалення в межах управлінської діяльності тощо.

Фундаментальні дослідження механізмів ДУ як центрального твірного інтегративного поняття теорії соціального управління здійснено у низці праць відомих українських та зарубіжних фахівців

(див. роботи В. Авер'янова, О. Амосова, В. Бакуменка, Т. Безверхнюк, Н. Брюховецької, В. Воронкової, М. Гамана, П. Єгорова, О. Іваницької, В. Іванова, В. Князева, В. Коломийчука, О. Коротича, М. Лесечка, В. Малиновського, А. Маршалової, О. Машкова, Н. Нижник, О. Новоселова, О. Оболенського, Г. Одінцової, В. Олуйка, Р. Рудницької, О. Сидорчука, В. Симоненка, О. Стельмах, В. Тимцуника, В. Цветкова, Л. Юзькова та ін.), де наведено різноманітні визначення цього поняття, порівняйте: механізм ДУ – це: *практичні засоби*, важелі, стимули, за допомогою яких органи державної влади впливають на суспільство, виробництво, будь-яку соціальну систему з метою досягнення поставлених цілей [16]; *система* елементів організаційно-економічного впливу на процес управління [2, с. 279] та взаємодію суб'єктів та об'єкта управління [28] або ж «система певних взаємодіючих ланок, що забезпечують вплив держави на суспільство, всі його організації, на кожного громадянина, їх діяльність і поведінку на основі Конституції, законів, правил і норм, прийнятих у державі» [36, с. 315]; *система органів державної влади* та місцевого самоврядування, яка здійснює завдання і функції держави або забезпечує їх здійснення [15]; *сукупність засобів* організації управлінських процесів та способів впливу на розвиток керованих об'єктів із використанням відповідних методів управління, спрямованих на реалізацію цілей державного управління [29]; *«складова системи управління*, що забезпечує здійснення впливу на фактори, від стану яких залежить результат діяльності управлінського об'єкта. При цьому механізм має відображати стійкі взаємозалежності та взаємодії між елементами керованої системи, забезпечувати узгодження їх інтересів» [16, с. 235–236]; організація *практичного здійснення* державного управління (виконавчо-розпорядчої діяльності) [46]; «ефективний *інструмент* пізнання дійсності та науково обґрунтованого впливу на процеси, фактори, від стану яких залежить результат діяльності управлінського об'єкта» [38, с. 65]; демократична державна організація управлінського впливу на суспільні процеси [42]; механізм також витлумачують і як «суспільну *форму руху* соціально-економічних та надбудовних відносин, що виникають у зв'язку з ініціативною та результативною діяльністю держави і які спрямовані на створення умов для повноцінного розвитку людини та підвищення рівня суспільного відтворення шляхом оптимізації економічних інтересів у їх системі» [20, с. 85] тощо (виділено нами. – С. Б.). Крім того, існують і тлумачення цього поняття в ши-

рокому та вузькому розумінні, де, наприклад, у широкому розумінні механізм співвідносний з практичною реалізацією державної влади, у вузькому – виступає конкретним засобом впливу держави на суспільство для досягнення поставлених завдань [45]. Різноманітні підходи до трактування поняття *механізм* наведені в табл. 1.2 [35].

Таблиця 1.2. Визначення понять «механізм», «механізм державного управління» у теорії державного управління та державної служби

Визначення механізму ДУ	Автор
Механізм (mechanism): система, знаряддя, що визначає порядок певного виду діяльності; сукупність законів та процедур, які регламентують взаємодію учасників активної системи; сукупність процедур прийняття управлінських рішень	В. Бурков, Д. Новиков [10]
Механізм – сукупність правил, законів, процедур, що регламентують взаємодію елементів та компонентів системи	Д. Новиков [33]
Механізм регулюючий – містить поняття рухливості, рівноваги, прогресивного і регресивного добору, регулятора і біорегулятора, передбачає механізм зворотного зв'язку	О. Богданов [5]
Механізм формуючий – пояснює процеси об'єднання і поділу, створення ланцюгових зв'язків	О. Богданов [5]
Механізм державного управління є складним системним утворенням, що органічно поєднує в собі ті чи інші складові елементи	В. Авер'янов
Механізм державного управління (статичний підхід) як єдність певних елементів, за допомогою яких організуються управлінські явища та процеси	С. Кисіль
Механізм державного управління (динамічний підхід) – реальне функціонування статичної єдності всіх елементів	С. Кисіль
Механізм управління – засіб організації управління суспільними справами, де взаємопов'язані методи, засоби і принципи управління, що й забезпечує ефективну реалізацію цілей управління	Н. Нижник [32]
Механізм влади – реальна організуюча сила, опанувавши яку, влада починає управляти суспільними процесами держави	В. Авер'янов
Структурно-функціональний механізм – характеризується організаційною структурою державного органу і динамікою його функціонування	Л. Юзьков [46]
Структурно-організаційний механізм – містить сукупність певних складових елементів, які створюють організаційну основу певних процесів і явищ	Л. Юзьков [46]
Система механізму управління складається з таких компонентів: система управління, правові та соціальні норми, способи визначення цілей, управлінський процес	Ю. Тихомиров [42]
Механізм управління має такі складові: об'єкти управління, суб'єкти управління, взаємовплив між суб'єктами та об'єктами управління; такий підхід дає змогу розкрити статистику та динаміку механізму управління як системи	Л. Юзьков [46]

У наведених вище дефініціях нам імпонує динамічний підхід до тлумачення механізму державного управління, що перегукується зі структурно-функціональним підходом, згідно з яким «при визначенні механізму того чи іншого державно-правового інституту (процесу, явища) увага акцентується не тільки на організаційній основі його побудови, а й на його динаміці, реальному функціонуванні» [17, с. 69], що підтримує і М. Мойсеєв, пов'язуючи поняття механізму з еволюційною динамікою (див. [30]).

Представлене розмаїття тлумачень механізму ДУ зумовлене, на нашу думку, низкою причин, серед яких щонайперше слід виокремити: 1) складність власне феномену *механізм*; 2) наявність методологічного плюралізму дослідницьких інтерпретацій (які, безумовно, сприяють виявленню концептуальних ознак аналізованого явища, але розшаровують, дифузують його галузевий термінологічний статус); 3) багатозначність термінологічної кодифікації поняття та певну неузгодженість родовидових операційних понять (порівняйте наявні отождоження понять *механізм держави*, *державний механізм*, *державний апарат*, *механізми управління державою*; 4) його механістичну метафорику, яка, на думку дослідників, узагалі «дозволяє виявити нерозробленість чи непрозорість предмета обговорення» [4, с. 10] і часто призводить «до двоїстого осмислення ролі людської особистості в суспільстві» [44]. Сприймане в такому разі усвідомлюється як автоматизований апарат, а його соціальні інститути – як агрегат соціального цілого, що поглинає людину як таку [26, с. 316]. Останній фактор істотно вплинув на функціонування термінопоняття, що зумовлює доцільність хоча б оглядового пояснення його внутрішньої специфіки.

Наукову мову, на відміну від буденної, вважають формалізованою і більш точною, кожне поняття якої повинне мати максимально однозначне тлумачення. Проте фундаментальне для галузі ДУ поняття механізму має розгалужену значеннєву амплітуду: «1. Пристрій, що передає або перетворює рух. // Те саме, що машина... 2. ... перен. Внутрішня будова, система чого-небудь. 3. Метод, спосіб... 4. ...Сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище» [11, с. 665], у межах якої актуальним для ДУ є саме переносне, метафоричне значення лексеми (значення 2), хоча метафора як мовний засіб вираження схожості, подібності,

на перший погляд, не може і не повинна функціонувати в чіткому і доказовому світі науки. Однак саме метафора, визначена філологами насамперед як мовна прикраса, яскравий виражальний засіб, є специфічним способом пізнання, без якого не обходиться жодне наукове відкриття і взагалі неможливі когнітивні процеси, де мовна метафора виступає «лише як поверхнєве відображення концептуальних метафор, закладених у понятійній системі людини та структуруючих її сприйняття, мислення й діяльність» [9, с. 23]. Метафора служить для того, щоб об'єкт, не представлений безпосередньо в людській чуттєво-предметній взаємодії зі світом, все-таки виявився доступним для його осмислення. Метафора як особлива форма розумово-мовної діяльності пропонує моделі реальності, що не виступають її точним відбитком, але уможлиблюють усвідомлення її сутнісних характеристик через активацію специфічних мисленневих процесів обробки континуального простору буття. В цьому аспекті мову науки також можна вважати тим матеріалом, за допомогою якого вчені унаочнюють, відображають не те, «що є», що існує в безпосередньому чуттєвому сприйнятті, а те, що є наслідком інтерпретації навколишнього світу в площині його вербальної репрезентації.

Метафора використовує один зі своїх елементів для «висвітлення» іншого. І «світло», що падає на кожен з них, уможливило, з одного боку, бачення таких деталей, які при звичайному способі сприйняття цих об'єктів залишалися б невиявленими, не актуалізованими, а з другого – тримає думку в межах сфокусованого «світла» як концептуального сегмента інтерпретованої дійсності. Зазначена складність метафоричного осмислення і водночас уяскравлення сприйняттєвих процесів зумовили максимальну актуальність метафоричного інтерпретування практично всіх сегментів реальності в практично всіх різножанрових комунікативних аспектах, серед яких вирізняється владний дискурс та, відповідно, політична (владна) метафора, досліджувана в широкій амплітуді наукових парадигм. Специфіку сучасного українського владного дискурсу значною мірою виявляють характерні для соціальної свідомості концептуальні вектори тривожності, підозрливості, недовіри й агресивності, відчуття «неправильності» існуючого стану справ і відсутності надійних ідеологічних орієнтирів, «національної ідеї», що об'єднує суспільство. Як це часто буває в революційні епохи, суспільна свідомість надзвичайно

швидко наповнюється довірою не тільки до деяких політичних лідерів і партій, а й до деяких політичних термінів і метафор, проте так само стрімко й втрачає набуті ілюзії. Політична метафора динамічна, вона зрозуміла і дієва лише «тут і зараз» і має національне коріння.

У сучасній науковій парадигмі метафору розглядають як основну ментальну операцію, як спосіб пізнання, структурування і пояснення світу. Людина не тільки виражає свої думки за допомогою метафор, а й мислить метафорами, створює, моделює з їх допомогою той світ, у якому живе. Для позначення такого моделювання фахівці використовують терміни «архетип» або «метафоричний архетип» (А. Панченко, І. Смирнов, К. Юнг), «ментальна модель» (П. Джонсон-Лерд), «метафорична модель» (А. Баранов), «парадигма образів» (Н. Павлович), «поетична формула» (Н. Кузьміна, А. Чудинов), «метафоричне поле» (Г. Скляревська) та ін. Усі ці терміни мають різну внутрішню форму й акцентують увагу на власне лінгвістичному, психологічному чи когнітивному аспектах зазначеного явища, відображають традиції різних наукових шкіл і напрямів. Зауважимо, що метафора – це вияв аналогових можливостей людського мислення, це особливого роду схеми, за якими людина думає й діє. Розрізняють орієнтаційні метафори (вони спираються на просторові опозиції типу «верх – низ», «центр – периферія», «більше – менше» і т. ін.), онтологічні метафори (наприклад представлення людської душі як певного вмістища почуттів, подання неживих предметів як живих істот) і структурні метафори, які уможливають використання однієї понятійної сфери для опису іншої. Наприклад, плин суперечки нерідко описують як бойові події, життя людини – як подорож тощо.

Учені розглядають політичну метафору в когнітивному аспекті (див. праці А. Баранова, Дж. Вея, М. Далмо, Ю. Караулова, А. Мусолффа, А. Ряпосової, Дж. Чартериса-Блека, А. Чудинова та ін.), згідно з яким вона – не троп, покликаний прикрасити мовлення і зробити образ зрозумілішим, а форма мислення. В комунікативній діяльності метафора – важливий засіб впливу на інтелект, почуття і волю адресата. Відповідно аналіз метафоричних образів – це спосіб вивчення ментальних процесів і осягнення індивідуальної, групової (партійної, класової тощо) та національної самосвідомості. Метафору вивчають і в межах дискурс-аналізу, скерованого, зокрема, на «розуміння й пояснення соціальних проблем міждисциплінарного

характеру» [12, с. 108]; кризових комунікацій та впливового потенціалу метафорики в політичному дискурсі (див. праці Х. де Ландтсхеер, Д. Фертессен); в площині лінгвокультурології, оскільки «найфундаментальніші культурні цінності узгоджені з метафоричною структурою основних понять певної культури» [27, с. 404]; у межах психологічних та нейрологічних наук, де розрізняють так звані ізометричні метафори – невеличкі історії, в яких відслідковується та сама проблема, що й у слухача. Щоб створити ізометричну метафору, Д. О'Конор пропонує: а) ідентифікувати проблему; б) ідентифікувати бажаний стан; в) визначити співвіднесеність між елементами історії; г) розглянути ситуацію з іншого боку [34]. Дослідники довели, що на ефективність такої метафори впливає використання не цифрових, а сенсорних предикатів, застосування прийому саспенса (напруженого очікування), ототожнення реципієнта з героєм метафори, неочікуваний (інконгруентний) висновок розповіді [34].

На особливу увагу заслуговують дослідження метафорики, здійснені в суспільних науках, де констатується, що «ідеологія «працює» в політичному процесі не безпосередньо, а через систему ідеологічних метафор, ефективність яких полягає в здатності адекватно виражати ціннісно значущі для соціальних груп смисли політичної діяльності» [25, с. 10], що, безперечно, має прислужитися в гала-комунікаціях державного управління.

Машинна метафора – невід'ємна частина значно ширшої механістичної парадигми, сформульованої в XVII ст. Р. Декартом й І. Ньютоном, що кілька століть домінувала в західній культурі. Вважається, що вона надала нашому суспільству його нинішню форму і значно вплинула на весь світ.

Стародавні світоглядні системи ґрунтувалися на ототожненні різних фрагментів природного оточення з тими чи іншими частинами людського тіла. Такий варіант фундаментальної метафори називають «антропоморфним». Саме антропоморфні метафори примушували первісних людей бачити у різноманітних виявах зовнішнього світу аналог власного життя. Людина несвідомо переносила на навколишні предмети і явища якщо не знання про власний устрій, то, принаймні, відчуття свого буття у світі. Цей «перцептивний» варіант фундаментальної метафори не прив'язував спосіб сприйняття світу до індивідуальних особливостей суб'єкта. Йшлося про універсальне

для всіх людей ставлення до світу як до чогось такого, що фіксується за допомогою органів чуття. Всі перераховані різновиди «антропоморфної» метафори визначали у певні епохи і в певних культурах загальний стиль мислення, реалізований у різноманітних образних та концептуальних описах світоустрою. Пізніше усвідомлення того, що особливості поведінки кожного індивіда залежать від його положення в системі міжіндивідуальних зв'язків і відносин, вплинуло і на спосіб опису довкілля. Влаштування світу стало усвідомлюватися за аналогією до організації суспільних систем. Так виник новий варіант фундаментальної метафори – «соціоморфний».

Зазначена пізнавальна традиція будувалася на зіставленні дійсності з природними або соціальними характеристиками «світу людей», і пізнаними вважалися ті фрагменти зовнішнього світу, які вдавалося включити в систему антропоморфного опису. З'явилася потреба знайти новий ракурс когнітивного опису, новий зразок, з яким можна було б зіставляти вже саму людину, що перетворилася на «невідомий об'єкт», і описувати її під кутом зору цього зразка. Потрібно було виокремити з реального світу речей щось добре відоме людям і водночас істотно відмінне від власне людської природи. При цьому це «щось» повинно було входити в безпосереднє оточення людей, бути доступним і мати певну цінність.

Спрямованість пошуку такого зразка організації знань значною мірою була зумовлена тим, що до XVII ст. у сфері практичної діяльності людей все більшу роль стали відігравати різноманітні механічні системи. Можливість «повної» влади над ними, саме їх виникнення як результат людської винахідливості, їх конструктивна «відкритість» людям, нарешті, досить однозначний характер зв'язків між пристроєм механізму та його функціонуванням – усе це справило потужний вплив на стиль мислення, характерний для європейських культур Нового часу. Формування першої (власне наукової) картини світу – ньютонівської механіки відбувалося на підставі уподібнення Всесвіту гігантській машині. І хоч метафоричність такого уподібнення на той час навряд чи усвідомлювалася, образ «світу-машини» зумовив становлення якісно нового стилю мислення.

Механістичний погляд на людину і її діяльність визначав орієнтацію на виокремлення в природному середовищі таких його форм, які могли б укластися у схему «конструкція – функція – результат»,

причому ця схема повинна була відтворюватися щоразу, коли в цьому виникне потреба. Індивідуальні особливості, духовний бік людського буття, відмінність історичних стадій людини й суспільства – все це стало оцінюватися як «несуттєві» характеристики. Що передбачуванішою видавалася поведінка людей, то більш науковим вважався її опис. Так виникав наступний тип фундаментальної метафори – «машинний». Контекст, породжуваний його використанням, визначав як «невідоме» людей і різні аспекти їхньої життєдіяльності, уможлиблюючи їх вивчення в зіставленні з конструктивними і функціональними параметрами механічних пристроїв, що сприймалися як еталон «відомого».

Подібна тенденція збереглася в деяких концепціях і донині, зокрема в науковій галузі державного управління, у межах якої такий спосіб мислення часто вважають доволі непродуктивним в умовах сучасного суспільства. Так, Ф. Капра зауважує, що поширення механістичного підходу на менеджмент є сьогодні одним з основних перешкод на шляху впровадження організаційних змін [19]. П. Сендж, акцентуючи увагу на наслідках механістичної метафори, називає її «машиною для вироблення грошей» [48]. Норми та ідеали техніки (серійність результатів, можливість «штампувати» ті самі деталі, призначені для виконання одних і тих самих функцій), впливають і на форми міжлюдського спілкування, спричиняючи наскрізну негативацію його значеннєвих характеристик, а також, на думку дослідників, імпліковано виявляють думки суспільства про загальну передбачуваність, визначеність і наскрізну механістичність сучасної політики [47], втілюваної, зокрема, у фреймах «державна (та її складники) – механізм» (як правило, неефективний, бюрократичний, безжальний, поганий. – С. Б.); «керування державою як механізмом», що, знов-таки, практично завжди використовує «брудні технології», є бездушним, таким, що нехтує окремою особистістю; «людина – механізм», сприймана лише як позбавлений усього індивідуального, неповторного технічний засіб виконання настанов держави [44]. Проте, представляючи предмети і явища докільця у вигляді пасивного об'єкта, на який спрямовано людські зусилля, «машинна метафора» виявляє свої сутнісні можливості, що оптимізують і максимально організують здійснювані людиною дії, її інтелектуальні потенції, сприяючи економії часу та енергії, витрачених на досягнення поставленої мети, що і визначає актуальність її функціону-

вання у межах багатьох термінних сполук узагалі та в межах ДУ зокрема, де це поняття сприймається «не як машина, що чекає запуску або перебуває в роботі, а організаційна система, яка реалізується в ході державно-управлінського впливу» [21, с. 74]. Узагальнюючи, зазначимо, що «поняття «механізм» у процесі розвитку в рамках соціальних наук зазнало історичних змін свого первинного значення та набуло широкого спектра нових значень: від повної відсутності врахування «людського фактору» в процесі організації управління до алгоритму і процедури реалізації управлінських впливів у межах організаційної ієрархії» [24, с. 5].

Отже, в дослідженнях фахівці механізм ДУ найчастіше витлумачують як **систему**: а) органів влади (Г. Атаманчук, О. Оболенський, Л. Юзьков (у межах запропонованого ним структурно-організаційного підходу до тлумачення механізмів ДУ) та ін.); б) форм і методів впливу органів влади на суспільні процеси, суб'єктів управління (О. Ковалюк, Ю. Тихомиров та ін.); в) формування цілей і стимулів (П. Єгоров, Ю. Лисенко та ін.) з відповідною деталізацією (формування рішень – Н. Мойсеев, розв'язання суперечностей – О. Оболенський та ін.); г) його концептуальних складників (блоків) (О. Єрьоменко-Григоренко та ін.), г) досягнення загальнодержавних цілей (Р. Рудніцька та ін.) або як **сукупність** форм, методів, інструментів (засобів) і структур управління (І. Булеев, О. Коротич, В. Малиновський та ін.), форм і методів його впливу на суб'єктів управління (О. Амосов та ін.) тощо. Ми навмисне розмежовуємо поняття **система** і **сукупність**, оскільки перше є гіперонімічним, семантично ширшим від другого, порівняємо їх дефініції в сучасних лексикографічних джерелах: **система** – «1. Порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь... 2. Класифікація. 3. Форма організації, будова чого-небудь (державних, політичних, господарських одиниць, установ і т. ін.). // Форма суспільного устрою, формація... 4. Сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням... 5. Сукупність принципів, які є основою певного вчення. // Сукупність способів, методів, прийомів здійснення чого-небудь... 6. Будова, структура, що становить єдність закономірно розташованих та функціонуючих частин...» [11, с. 1320–1321]; **сукупність** – «неподільна єдність чого-небудь; загальна кількість, сума чогось»

[11, с. 1412], тобто поняття **сукупності** може бути представленим у семантичній структурі слова **система**, але значення сукупності при цьому може не передбачати ієрархічних відношень між елементами, акцентуючи увагу лише на їх кількісній множинності, до того ж сукупність не передбачає обов'язкової взаємодії між елементами, що визначає систему як таку. Тому виокремлені поняття не вважаємо синонімічними й користуватимемося лексемою система як семантично релевантною в цьому аспекті.

Незважаючи на деякі розбіжності в тлумаченні поняття механізм ДУ, позиції вчених збігаються в тому, що він має комплексний характер і являє собою певну систему, проте вектори цієї систематики є доволі різноскерованими, що дає підстави виокремити низку умовних узагальнених підходів до визначення механізму ДУ, серед яких: а) організаційний (механізм як ієрархія органів державної влади); б) операційний (механізм як практичні заходи, форми і методи реконструкції суб'єктних площин діяльності); в) перспективний (механізм як модератор цільових настанов, завдань держави); г) структурний (механізм як комплексний феномен); ґ) функціональний аспект (механізм як система для досягнення цілей ДУ). Наведене розмаїття підходів, на нашу думку, ілюструє певне змішування інваріантних та варіативних характеристик механізму ДУ, а також зміщення загальних, імманентних властивостей поняття на його часткові або загальногалузеві ознаки (підхід а), що, у свою чергу, вимагає додаткових інтерпретацій аналізованого феномену з огляду на його гетерогенну, полівимірну природу.

Спираючись на наявні дефініції механізму ДУ, насамперед на тлумачення В. Авер'янова, Н. Нижник, Р. Рудніцької та інших провідних учених, вважаємо за можливе запропонувати власне трактування цього фундаментального поняття. **Механізм ДУ являє собою комплексне динамічне утворення, яке виступає невід'ємним складником усієї управлінської систематики, має гетерогенну природу (виокремлювані дослідниками конкретні різновиди механізмів), визначену структуру (політична, методологічна та важільна бази, забезпечені нормативно-правовими й інформаційними джерелами) та відповідний інструментальний арсенал реалізації цільових завдань (стратегії і тактики впливу на суспільні процеси).** Отже, наведене визначення поняття механізм ДУ

ілюструє його потрійну функціональну природу, що визначається концептуальною єдністю його системної, процесуальної та інструментальної експлікативної сутності, де системність виявляється у взаємодії ієрархізованих структурних елементів цілого, процесуальність – у динамічній природі феномену та обов'язковості трансферу фундаментальних понять у площини реального життя (порівняйте позиції вчених, які вважають механізм ДУ «процесом реалізації в управлінській діяльності встановлених норм і правил поведінки, принципів» [37, с. 79]), інструментальність – у наявності широкого спектра практичних засобів, способів тощо реалізації прогнозованих результатів. За такого підходу усвідомлення поняття механізм ДУ відбувається в єдності теоретичної інтерпретації його глибинної сутності та практичної функціональності, де теоретичне осмислення зумовлює спрямованість аналітичної реконструкції цього поняття насамперед на з'ясування «його змісту, на встановлення його складників та інтегративних властивостей» [1, с. 104], субстратних понятійних констант, у площині ж практичній цю категорію розглядають як «своєрідний організаційний інструмент, що уможливує реалізацію досягнення управлінської мети й вирішення управлінських завдань. У цьому плані механізм управління насамперед пов'язаний з прийняттям і реалізацією управлінського рішення й виявляє себе як управлінський інструмент чи організаційний засіб» [1]. Додамо, що виокремлення теоретичних і практичних аспектів поняття механізм ДУ є умовним, оскільки вони є складниками неподільного гештальтованого цілого, у тканині якого неможливо штучно відокремити теоретичне усвідомлення глибинної природи цього концептуального поняття і його безпосередню практичну функцію.

Продовжуючи деталізований аналіз концептуального поняття *механізм ДУ*, спинимось на виокремлюваних ученими його конкретних **різновидах**, що як структурні елементи загальної систематики визначаються сегментарною специфікою, зумовленою акцентуванням уваги на тій чи іншій сфері управління [8, с. 35–28], а отже, і відповідним практичним інструментарієм їх реалізації. Додамо, що власне структура конкретного «механізму управління визначеною сферою суспільного розвитку змінюватиметься залежно від особливостей тієї чи іншої сфери» [43]. Серед різновидів механізмів управління вчені виокремлюють адміністративні (організаційно-розпорядчі), правові, економічні, політичні, соціально-психо-

логічні, морально-етичні та комплексні; організаційні, економічні, мотиваційні та правові, що засвідчує відсутність єдиного підходу до критеріальних параметрів класифікацій, хоча наявний і їх логічний типологічний поділ на універсальні з видовою кваліфікацією державних стратегій та програм, реформувань, державної підтримки, демократизації, антикризових дій і державного стимулювання; правові та інституційні з видовою кваліфікацією організаційних, організаційно-правових, організаційно-економічних, структурно-функціональних, комунікативних (взаємодія), інтеграційних, адаптаційних та адміністративно-правових механізмів; ресурсні з видовою кваліфікацією фінансових, матеріально-технічних, людських (кадрових) та інформаційних механізмів. Взагалі вчені зазначають, що типологізувати механізми ДУ можна «за типом суб'єкта управління – державні органи влади (центральні, регіональні), місцеве самоврядування; за вектором часової спрямованості – механізми роботи із майбутнім та механізми роботи із минулим (у тому числі механізми утилізації застарілих елементів функціональних просторів) тощо» [6, с. 18]. Проте здебільшого науковці вважають постійними, фундаментальними такі механізми державного управління: економічний (механізм державного управління банківською, грошово-валютною, інвестиційною, інноваційною, кредитною, податковою, страховою діяльністю і т. ін.); організаційний (організація суб'єктно-об'єктних відносин, цільових завдань, методів управління тощо); політичний (механізми формування економічної, соціальної, фінансової, промислової політики й т. ін.); правовий (нормативно-правове забезпечення); мотиваційний (сукупність командно-адміністративних і соціально-економічних стимулів, які спонукають державних службовців до високоефективної роботи), зокрема:

економічний механізм витлумачено як сукупність організаційно-економічних методів та інструментів, спрямованих на виконання комплексу функцій для забезпечення ефективної діяльності держави з оптимізації функціонування економіки, реалізації соціально-економічних функцій;

організаційний механізм, до якого належать «об'єкти, суб'єкти державного управління, їх цілі, завдання, функції, методи управління, організаційні структури та результати їх функціонування» [43];

правовий механізм, який «можна представити як сукупність органів законодавчої, виконавчої, судової влади, органів державного

контролю й нагляду, а також узятю в єдності з ними систему взаємодіючих правових засобів, через посередництво яких держава реалізує свої функції» [13] в галузі господарського, соціально-культурного й адміністративно-політичного будівництва;

мотиваційний механізм, що має на меті «забезпечити узгодження інтересів організації та окремого працівника шляхом досягнення кінцевих цілей діяльності організації та задоволення потреб працівників за рахунок їх справедливої винагороди з урахуванням внеску трудової діяльності кожного працівника в досягнення загальної мети функціонування організації» [23].

Як видно з наведеного, головним критерієм виокремлення різновидів механізмів виступає функціональне призначення та актуальний суб'єкт управління, що, у свою чергу, ілюструє, користуючись терміном О. Больнова [7], пріоритет принципу антропологічної редукції, в межах якого пояснення і фіксація об'єктивних утворень людської діяльності витлумачується лише через зовнішні артефакти її діяльності. Принципами ж органону та антропологічної інтерпретації феноменів людського життя, згідно з якими все створене людиною пізнається через усвідомлення саме її, людини, активної ролі та соціального характеру всіх екстерналізованих виявів її діяльності, тут практично знехтувано.

Г. Атаманчук з цього приводу також указує на редукцію фактора особистості в управлінській сфері та акцентує увагу на його центральній ролі [3, с. 41]. Такий підхід до усвідомлення ролі людини в державному управлінні вимагає нового осмислення наявних механізмів, інноваційного підходу до усвідомлення їх субстратних та варіативних критеріїв.

Це універсальне і низка причин загальносуспільного характеру. Так, глобальні трансформаційні процеси світового розвитку вплинули на суспільну свідомість, зумовивши динаміку її констант та змінних, що, у свою чергу, позначилося на ставленні суспільства до держави, вимагаючи корекції стратегій і тактик управлінської діяльності. Процеси європейської інтеграції також визначили проблемні зони вітчизняних управлінських площин, вплинули на це й новітні науково-методологічні досягнення, в межах яких стверджують, що «на зміну класичній моделі суб'єкт-об'єктних відносин у соціальних процесах, властивих авторитарним і ранньодемократичним політичним режимам, приходить нова

суб'єкт-суб'єктна (інтерсуб'єктна) наукова парадигма, що відображатиме відносини не вертикальної субординації, а горизонтальної координації різних соціальних акторів» [40, с. 115], що перебуває у межах «постійного вдосконалення організаційних і кадрових структур, які забезпечують ефективне досягнення цілей інформаційної політики» [41, с. 209] та реалізацію загальних державних стратегій. Крім того, відомо, що до фундаментальних ознак державного управління, яке виступає концентром керівної та організаційної функції соціальної системи, відносять його наддіяльнісний характер, оскільки «саме державне управління здійснює основну конструктивну роботу стосовно діяльності інших структурних елементів суспільства, задає їм цілі та завдання» [39, с. 100], імманентну динамічність, що виявляється в постійній регуляції внутрішньої та зовнішньої стратегії в неомогенній сфері соціальних відносин та антропоцентричній об'єктній референції, що зумовлює його наскрізну соціальну природу.

З огляду на зазначене припускаємо, що механістична метафора аналізованого терміна та зосередження дефінітивних пріоритетів на екстернальній описовості у певний спосіб зумовила і редукацію фундаментальних основ-концептів зазначеного поняття, сконцентрованих, на наше глибоке переконання, у сфері субстратних феноменів, співвідносних з глибинними шарами пізнавально-мисленнєвої діяльності особистості, яка виступає невід'ємним, імманентним складником усього комплексу механізмів ДУ, і поки «людина буде відчувати себе тільки об'єктом впливу, а не учасником формування життя, не буде ефективних державно-управлінських відносин» [32, с. 98]. Такий підхід, у свою чергу, вимагає й «перегляду механізмів організації державного адміністрування і, зокрема, створення та впровадження дієвої системи підвищення їх практичності та ефективності» [38, с. 62], а також удосконалення «діючих механізмів державного управління як щодо взаємодії складових системи державного управління, так і щодо здійснення процесу державного управління» [22, с. 84]. В цьому аспекті наголошуємо на нагальній необхідності врахування наскрізної ролі особистісного фактора в систематиці механізмів ДУ, що, у свою чергу, передбачає розширення їх амплітуди через коректне введення об'єднувального і, на нашу думку, визначального різновиду, дефінованого нами як соціокомунікативний механізм (СКМ).

Список використаних джерел

1. Алиуллов Р. Р. Проблемы механизма государственного управления на современном этапе (вопросы теории и методологии). *Государство и право*. 2005. № 3. С. 97–102.
2. Астапова Г. В., Астапова Е. А., Лойко Д. П. Организационно-экономический механизм корпоративного управления в современных условиях реформирования экономики Украины : монография. Донецк : ДонГУЭТ, 2001. 525 с.
3. Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы). М. : ОАО «НПО «Экономика», 2000. 302 с.
4. Баранов А. Н., Казакевич Е. Г. Парламентские дебаты: традиции и новации. *Советский политический язык: от ритуала к метафоре*. М. : Знание, 1991. 63 с.
5. Богданов А. А. Тектология: всеобщая организационная наука : в 2 кн. М. : Экономика, 1989. Кн. 1. 304 с.
6. Бойко-Бойчук О. В. Механізми державного управління: моделювання, типологізація. *Новітні тенденції розвитку демократичного врядування* : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю : у 3 т. Київ : НАДУ, 2008. Т. 3. С. 18–19.
7. Больнов О. Ф. Экзистенциальная философия и педагогика. М. : Наука, 1959. 312 с.
8. Брюховецька Н. Ю. Економічний механізм підприємства в ринковій економіці: методологія і практика. Донецьк : ІЕП НАН України, 1999. 275 с.
9. Будаев Э. В., Чудинов А. П. Современная политическая лингвистика. Екатеринбург : Изд-во Екатеринбург. ун-та, 2006. 260 с.
10. Бурков В. Н., Коргин Н. А., Новиков Д. А. Введение в теорию управления организационными системами. М. : Либрок, 2009. 264 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.
12. Водак Р. Язык. Дискурс. Политика / пер. с англ. и нем. Волгоград : Перемена, 1997. 139 с.

13. Демичев Д. М. Чернобыльская катастрофа: государственные-правовые проблемы преодоления последствий / под ред. А. А. Головки. Минск : Экоинформ, 1997. 270 с.
14. Державне управління в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук В. Б. Авер'янова. Київ : Вид-во ТОВ «СОМИ», 1999. 236 с.
15. Державне управління та державна служба : слов.-довід. / уклад. О. Ю. Оболенський. Київ : КНЕУ, 2005. 480 с.
16. Державне управління : слов.-довід. / за заг. ред. В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. Київ : УАДУ, 2002. 228 с.
17. Жадан О., Кретьова А. Дослідження механізму державного управління як об'єкта вдосконалення. *Актуальні проблеми державного управління на новому етапі державотворення* : матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, присвяченої 10-річчю академії : у 2 т. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. Київ : НАДУ, 2005. Т. 1. С. 68–70.
18. Иванов В. Н. Социальные технологии в современном мире. М. : Славян. диалог, 1996. 335 с.
19. Капра Ф. Дао физики. СПб. : Орис, 1994. 302 с.
20. Колісник М. Теоретичні засади механізмів державного управління як засобів практичної реалізації державного впливу на процеси суспільного відтворення. *Актуальні проблеми державного управління* : зб. наук. пр. ОРІДУ. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2004. Вип. 4(20). С. 78–86.
21. Комар Ю. Теоретико-методологічні підходи до формування інноваційних механізмів системи державного управління підготовкою студентів-управлінців. *Освіта і управління*. Т. 10. Ч. 2. 2007. С. 73–78.
22. Коротич О. Б. Механізми державного управління: проблеми теорії та практичної побудови. *Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України*. 2006. № 3. С. 79–84.
23. Кравченко О. М. Теоретичні підходи до визначення поняття «механізм державного управління». *Державне управління: удосконалення та розвиток*. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php>
24. Кривенко І. «Механізм» як категорія і його сутність у процесі державного управління. *Актуальні проблеми державно-*

го управління : зб. наук. пр. ОРІДУ. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. Вип. 1 (25). 330 с.

25. Куньшиков С. В. Идеология в структуре политического процесса: сущность и динамика функционирования : автореф. дис. ... канд. полит. наук. Екатеринбург, 2006. 26 с.

26. Курбатов В. И., Курбатова О. В. Социальное проектирование. Ростов-н/Д : Феникс, 2001. 416 с.

27. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. *Теория метафоры*. М. : Прогресс, 1990. С. 387–415.

28. Ліпенцев А. В., Поляк О. В. Основні напрямки формування механізмів надання управлінських послуг органами влади. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2008. № 2. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/2008-2/08lavpov.htm/08lavpov.htm>

29. Малиновський В. Л. Державне управління : навч. посіб. Вид. 2-ге, допов. та переробл. Київ : Атіка, 2003. 576 с.

30. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. М. : Молодая гвардия, 1990. 351 с.

31. Моисеев Н. Н. Человек, среда, общество. Проблема формализации. М. : Наука, 1982. 240 с.

32. Нижник Н. Р. Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе / НАН Украины ; Ин-т гос-ва и права. Киев, 1995. 207 с.

33. Новиков Д. А. Теория игр в управлении организационными системами. М. : Синтез, 2002. 148 с.

34. О'Конор Дж. НЛП: Практическое руководство для достижения желаемых результатов. М. : ФАИР-ПРЕСС, 2004. 448 с.

35. Пахомова Т. І. Механізми функціонування системи державної служби у період суспільних реформ : дис. ... д-ра наук з держ. упр. : 25.00.03. Київ, 2007. 415 с.

36. Політологія : підручник для вищих навчальних закладів / за заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. Київ : Альтерпрес, 2002. 612 с.

37. Правдин Д. И. Проблемы управления экономическими и социальными процессами при социализме. М. : Мысль, 1979. 197 с.

38. Приходченко Л. Л. Сутність понять механізмів держави, державного управління та державного регулювання. *Актуальні*

проблеми державного управління : зб. наук. пр. ОРІДУ. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2008. Вип. 3 (35). С. 61–68.

39. Романенко К. М. Державно-адміністративний менеджмент як складова маркетингової парадигми державного управління. *Науковий вісник Академії муніципального управління* : зб. наук. пр. Серія «Управління». Київ : АМУ, 2010. Вип. 1. С. 99–106.

40. Солових В. П. «Good Governance» як одна із сучасних моделей державного управління. *Науковий вісник Академії муніципального управління* : зб. наук. пр. Серія «Управління». Київ : АМУ, 2010. Вип. 1. С. 112–120.

41. Соловьев А. И. Политические коммуникации. М. : Аспект Пресс, 2004. 332 с.

42. Тихомиров Ю. А. Курс административного права и процесса. М. : Юринформцентр, 1998. 795 с.

43. Федорчак О. Класифікація механізмів державного управління. *Демократичне врядування* : наук. вісн. 2008. Вип. 1. URL: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeVr/2008-01/O_Fedorchak.pdf

44. Чудинов А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991–2000). Екатеринбург, 2001. 238 с.

45. Шамхалов Ф.И. Теория государственного управления. М. : ЗАО «Изд-во «Экономика», 2002. 638 с.

46. Юзьков Л. П. Государственное управление в политической системе развитого социализма. Киев : Вища школа, 1983. 155 с.

47. Ezrahi Y. The theatrics and mechanics of action: the theater and the machine's political metaphors. *Social Research*. 1995. Vol. 62. № 2. P. 299–322.

48. Senge P. The Fifth Discipline. Kharkov : Composed by Max Vasilyev, 2006. 386 p.

С. Бронікова

1.6. Комунікативна природа соціокомунікативного механізму

Наше дослідження пов'язано з характерною для сучасних гуманітарних студій антропоцентричною спрямованістю, де «основною, загально визнаною у світі цінністю є людина, особистість» [14, с. 312]

як «не одиничне і навіть не особливе, а монадне утворення, оскільки вона може репрезентувати весь всесвіт, стиснутий у межах конкретного індивідуума» [11, с. 22]. Акцентуючи увагу на соціальній природі особистості, Д. Тупчієнко зазначив, що «з одного боку, людина – це індивідуум... Але з іншого боку – кожна людина прип'ята незліченними та різноманітними ланцюгами до інших людей, *volens-nolens* включена до багатьох... якісно різних спільнот, і тому вона соціальна за суттю» [20], що передбачає необхідність урахування феномена Іншого/Інших. У такому разі психоемоційна та раціональна окремішність суб'єктів, об'єднаних і водночас розподілених локально-темпоральними межами, набуває когнітивно-комунікативного єднання насамперед через мовлення, оскільки «серед сукупності різноманітних комунікацій, які підтримують будь-яку спільність людей, вербальні комунікації, здійснені природною мовою, посідають найважливіше місце» [1, с. 6]. Тоді є підстави витлумачити феномен комунікації як співіснування двох «Я» – адресанта та адресата, протиставлених «складній системі знаків і категорій мови різних рівнів як результату активного опередмечування об'єктів дійсності, змодельованих, соціально оброблених та перетворених свідомістю людини в процесі спілкування» [12, с. 39], що дає підстави визначити об'єднувальною віссю комунікації антропоморфізм – два атрибути тієї самої субстанції: комунікантів та систему знаків і категорій у їхній свідомості.

Реалізація комунікативної взаємодії відбуватиметься в конкретному ситуативному контексті, що, відповідно, коригує смислове наповнення інтеракцій, адже «жодне дослідження в галузі сприйняття й побудови тексту не можна визнати задовільним, якщо в його основу не буде покладено ідею взаємодії лінгвістичних знань зі знаннями про світ, із соціальним контекстом висловлень» [17, с. 41], тобто з комунікативним підходом, запровадження якого «в роботу органів державної влади є нагальним практичним завданням держави» [8, с. 20] у цілому. Такий підхід, на нашу думку, дає підстави ввести в науковий обіг державного управління ключовий **соціокомунікативний механізм (СМ)**, що не лише забезпечує функціонування комплексу зазначених механізмів ДУ, взаємодію всіх його структурних і системних елементів, виступаючи їх стрижневою організувальною віссю, але є й власне управлінською когнітивно-комунікативною практикою, визначаючи вектори його наукової кваліфікації в межах теорії ДУ.

Крім того, жоден суб'єкт управління не обходиться без когнітивно-комунікативного ресурсу, тому функціональна парадигма механізмів ДУ буде неповною без введення цього наскрізного й полівекторного механізму як субстратної природної системи, що пронизує всі функціональні вектори механізмів ДУ й орієнтується не лише на репрезентаційний статус суб'єктів-актантів управління, а й інтегрує весь комплекс їх концептуальних властивостей у діяльній динаміці, увиразнюючи антропоцентричну домінанту його функціональної природи, реалізованої в ситуативній парадигмі соціальних комунікацій.

У такий спосіб, на наш погляд, коректно узгоджується проблема соціо- чи ж антропоцентричних пріоритетів суспільства в цілому, яке має соціоцентричний характер, де «соціальна природа», «суспільна сутність» людини всіляко випинається й тлумачиться з позицій доведеного до абсурду колективізму. Особистість у такій системі світорозуміння розглядається «як величина мала, а тому незначна, як «гвинтик», якому при поламці чи зіпсованості завжди може бути знайдена заміна... Він (такий підхід. – С. Б.) розглядав людину не як мету і самостійну цінність, а лише як засіб для досягнення якихось надособистісних, а тому абстрактних цілей і результатів» [4, с. 273], що, до речі, доволі яскраво ілюструє і загальну спрямованість більшості досліджень з державного управління, де людина або взагалі «розчиняється» в глобалістиці наявних проблем держави, або лише частково виявляється і як об'єкт управління, і як його суб'єкт, хоч, на наше глибоке переконання, завжди виступає центральним феноменом.

Тому вважаємо, що пропонуваній нами СКМ органічно поєднує антропо- і соціоцентричний підхід до аналізу галузевих концептів, оскільки він спрямований на аналітичну реконструкцію глибинних психоментальних комплексів особистості у всьому розмаїтті їх гетерогенної природи, виявлених у широкій амплітуді соціальної взаємодії, різножанрових комунікативних контекстів, де увагу зосереджено на специфіці галузевої діяльності. Таке тлумачення відповідає й позиції сучасних науковців, які вважають, що «в суперечці антропо- й соціоцентризму немає й не може бути переможця на кшталт спортивних змагань. Антиномія не має остаточного вирішення в тій площині, де його відшуковують вже кілька століть» [13, с. 163].

Проблеми функціонування ДУ в сучасному конфліктному соціальному середовищі зумовлені відсутністю стратегій погодженої взаємодії структурних елементів ДУ та загальнотеоретичних проблем управління, до яких, зокрема, належить проблема суб'єктних пріоритетів у процесах управління, де суб'єктами, з одного боку, правомірно вважають суспільство як таке, з другого (також правомірно) – спеціалістів структурних інститутів державного управління, що, на думку дослідників, продукує певний парадокс, коли природна двополюсність управління в реальності штучно замінюється однополюсним управлінням. А. Ахієзер зауважує, що цей парадокс полягає у фактичній і теоретичній неможливості однополюсного управління та водночас у реальній фактичній наявності саме такого управління, що порушує імманентну цілісність людської діяльності, мислення й культури взагалі [3].

Уникнути руйнівного впливу такого неприродного дезорганізувального стану справ можна лише за умови наявності в самій культурі механізму, що може протидіяти такому розвитковій події. Осердям указанного механізму вважають «діалог між відповідними полюсами, насамперед внутрішній діалог, тобто перетворення полюсів, відношень між ними на предмет засвоєння кожною особистістю, на її особистісну внутрішню проблему. Проте одночасно ця проблема стає змістом зовнішнього діалогу, який відбувається між організованими людьми, між інститутами, де кожний полюс перетворюється на особливий інститут, і відношення між ними визначається дуальною опозицією: взаємопроникнення/взаємовідштовхування» [18, с. 133], тобто вони перебувають у стані амбівалентності, постійних перетинів і взаємовпливів.

Як видно, ця проблема також має комунікативну природу, пов'язану і з особистісною специфікою, і з особливостями соціальної комунікації між державою та суспільством, де роль модератора суспільної свідомості, беззаперечно, належить фахівцям з державного управління і, відповідно, вимагає їхньої максимальної комунікативної майстерності. В цьому аспекті ми також наголошуємо на недооцінці та функціональній редукції фундаментального СКМ як глобальної універсальї, порівнюваної з «кровоносними судинами й нервами в живому організмі. Вони виконують функцію життєзабезпечення в будь-якій соціально-політичній організації, зокрема в державі» [19, с. 9]. Це, у свою чергу, знов акцентує увагу на **комунікативній природі** управлінської діяльності й беззаперечній

необхідності врахування її концептуальних закономірностей у корекції інтернально-екстернальної систематики зазначеної сфери, що неодноразово висвітлювалось у працях багатьох високоповажних дослідників (наприклад дослідження О. Бабкіної, В. Бакуменка, Н. Дніпренко, Н. Драгомирецької, В. Князева, С. Кравченка, С. Куніцина, О. Машкова, Н. Нижник, П. Надолішнього, І. Плотницької, І. Слісаренко, Ю. Сурміна, С. Хаджирадевої та ін.), а також у класичних теоріях управління, теоріях організації та кібернетичних аспектів соціальної комунікації Ю. Аверіна, О. Богданова, Н. Вінера, О. Гастева, К. Дейча, Дж. Коулмена, О. Пригожина, Ф. Тейлора, А. Файоля, К. Шеннона та ін.

Проте актуальність таких досліджень не лише залишається доволі високою, а й з часом підвищується, оскільки комплекс ендота екзогенних факторів розвитку суспільства зумовлює миттєву корекцію усталених положень державно-управлінських практик і вимагає креативного підходу до вирішення нагальних завдань, насамперед розробок, що мають не лише ґрунтовну теоретичну базу, а й можуть екстраполюватися на безпосередню практичну площину – і саме таких робіт на сьогодні не вистачає, що унеможливує, зводить нанівець загальнонаукову вагу наявних наукових праць. Учені взагалі зауважують, що «стратегічним завданням держави є інституалізація суспільних комунікацій, і ...необхідність змінити філософську парадигму, що покладена в основу державного управління інформаційною сферою, на комунікативну. Замість інформаційної політики пропонується запровадити комунікативну, яка передбачає заміну суб'єктно-об'єктних відносин на суб'єктно-суб'єктні двосторонні зв'язки. Влада та інститути громадянського суспільства мають стати рівними партнерами в комунікації» [7]. Така ідея вже розробляється дослідниками ДУ, зокрема С. Загороднюком, який запропонував нову комунікативну технологію, що містить «операційну (стратегія і тактика) й внутрішню (культура й соціально-психологічна компетентність) сторони управлінського спілкування» [9, с. 12]. Складність і специфічність комунікативної архітектоники ДУ, а отже, і глибинної природи феномену СКМ, зумовлює доцільність його реконструкції за допомогою методологічних новачій, запропонованих у нашому дослідженні, що перебуває в площині **«зовсім нового мислення, рішучої відмови від тради-**

ційних підходів» [2, с. 41], необхідних на сучасному етапі розвитку суспільства.

У цьому аспекті наголошуємо на власне інноваційній природі СКМ, витлумаченій дослідниками як потужний чинник впливу на ефективність ДУ, що, перебуваючи в низці ціннісних, політичних і функціональних факторів, полягає не лише у впровадженні європейських норм, а, насамперед, «і відповідних наукових, освітніх, технологічних і економічних інновацій» [6, с. 332], розглянутих відповідно до характерних ознак усієї системи ДУ. До таких ознак відносять масштабність, універсальність, виконавчо-розпорядчий характер, підзаконність, організувальний характер та ієрархічність [15]. *Масштабність* позначає, що інноваційні механізми «повинні охоплювати не тільки усе поле державно-управлінської діяльності суб'єкта, але й поширюватися на всю сукупність об'єктів державного управління» [10, с. 74], виконуючи функцію впливу на комплекс гетерогенних ресурсів (людські, технічні, фінансові тощо). В аспекті СКМ можемо вести мову про його відповідність зазначеному критерію, оскільки, спрямований на оптимізацію насамперед людського ресурсу, він зумовлює й активацію всіх інших як похідних від первинного.

Критерій *універсальності* інноваційних механізмів співвідносять з його постійним впливом на всі суспільні процеси, що також відповідає природі СКМ з огляду на його антропоморфну природу.

Виконавчо-розпорядчий характер інноваційних механізмів реалізується у функціях виконання законодавчих та інших державних актів і реалізації державно-владної функції, яка полягає в системній професійній діяльності, зокрема в низці розпорядчих дій прийняття рішень, контролі за їх виконанням тощо. СКМ у цьому аспекті забезпечує не лише усвідомлене оптимальне здійснення комплексу різноманітних виконавчих дій, сприяючи їх максимальній ефективності, а й «інтелектуалізує» всі можливі вияви розпорядчої діяльності завдяки новітнім технологіям активації творчих когнітивних потенцій фахівця, спрямованих насамперед на оволодіння необхідним «набором умінь і навичок – таких як стратегічне планування, управління людськими ресурсами, майстерність ведення переговорів, управління змінами, кризовий менеджмент тощо. Чинownik насамперед мусить проявляти в межах закону самостійність, творчість і підприємли-

вість, бути дисциплінованим, визнавати, дотримуватися та захищати права і свободи людини й громадянина» [5].

Підзаконність інноваційних механізмів спирається на відповідність чинній нормативній базі та загальним нормам емпатичної та ефективної комунікації, в межах якої людина «здатна створювати систему інноваційних цінностей і використовувати їх як моральні й інтелектуальні настанови у своїй діяльності» [16, с. 17], що цілком стосується СКМ як спрямованого на реальні процеси життєдіяльності людини, її аксіологічно-орієнтувальну систему, інтелектуально-духовні здібності, когнітивну, перетворювальну, естетичну та власне комунікативну діяльність у цілому, що забезпечує інтегративність, об'єктивність, полівимірність такого підходу.

Організувальний характер пов'язаний з явищем управлінського впливу в процесі виконавчо-розпорядчої діяльності, спрямованої на «організацію спільної праці членів суспільства, соціальних колективів, організацій з метою забезпечення життєдіяльності держави та забезпечення добробуту її громадян» [10, с. 75]. У межах СКМ це має системний вияв, реалізований в оптимальних стратегіях його технологічної бази, що задіює всі інтернально-екстернальні фактори здійснення впливової експансії.

Ієрархічність в аспекті інноваційності СКМ витлумачуємо не лише як формалізовану підпорядкованість, структурованість суб'єктів та об'єктів державного управління, а, насамперед, як наявну корелятивну єдність імплікованих й експлікованих процесуальних характеристик взаємодіючих комунікантів у площині державної політики, що уможливорює прогнозовану корекцію системних складників для вирішення цільових завдань.

Як зауважують дослідники, інноваційні механізми кваліфікують і за ступенем системності, виокремлюючи комплексні, системні й атрибутивні, які, утворюючи інтегративний інноваційний механізм системності, розподіляються на три ієрархічних рівні: високий (базовий), представлений комплексним інноваційним механізмом, сформованим через синтез різноспрямованих наукових парадигм, що, отже, забезпечує оптимальність його застосувань; вищий – системний інноваційний механізм, продукований у межах однієї наукової галузі; найвищий – атрибутивний, створений на базі фундаментальних наук і принципово нових знань [10, с. 75], де пропону-

ваний нами СКМ відносимо до базового рівня системності з огляду на його гетерогенну природу.

За функціональним призначенням СКМ перебуває на перетині практично всіх виокремлюваних дослідниками механізмів: управлінського, інформаційного, правового, економічного, організаційного й соціального, оскільки експонується на всі вияви соціально-комунікативної діяльності сфери державного управління.

Інноваційний потенціал зазначених механізмів (зокрема у сфері державно-управлінської освіти) представлено єдністю радикальних, модифікаційних та комбінованих різновидів (див. праці Ю. Комара), в межах яких СКМ відносимо до комбінованих, що містять елементи перших двох, поєднуючи принципово нові підходи з удосконалювальними технологіями.

Додамо, що згідно із загальною кваліфікацією етапів теорії інноваційної діяльності, яка містить класичну теорію інновацій; теорію довгих хвиль М. Кондратьєва; неокласичні («постшумпетерівські») теорії; теорію прискорення та соціально-психологічну теорію, інноваційну природу СКМ розглядаємо в межах останньої, соціально-психологічної теорії, орієнтованої на домінування людського фактора в систематиці ДУ, пріоритету ролі особистості, її комунікативної компетенції, освітнього рівня, організаційно-психологічних, соціально-психологічних, психоментальних та загальноструктурних факторів.

Узагальнюючи зазначене, СКМ витлумачено як **динамічний конструкт, що має комплексну природу, реалізовану в єдності системно-процесуальних та інструментальних складників, спрямованих на забезпечення максимальної результативної взаємодії між його суб'єктами та об'єктами, продуктивної діяльності суб'єктів у реалізації соціально-комунікативних функцій державного управління та індивідуально-когнітивних функцій.** Отже, головним критерієм виокремлення СКМ є його функціональне призначення і насамперед суб'єкт СКМ, але його пріоритет визначається не формалізованим підходом, а загальною антропоцентричністю СКМ, на ґрунті якої особистісна еволюція в усьому комплексі її актуальних складників (психоментальних, невербальних, мотиваційних, поведінкових тощо) вважається домінантним концентром. Також увиразнюється і роль інституту со-

ціуму – об'єкта управління, який є сукупністю культурних, ментальних, економічних, когнітивних, політичних, інформаційних та інших настанов, реалізованих у просторах психологічної, соціологічної та ідеологічної взаємодії, і може мати негативні наслідки через непрофесійне управління його розвитком, що і зумовлює необхідність максимальної фахової компетенції державного службовця. З огляду на зазначене вважаємо, що впровадження СКМ сприятиме розвитку соціальної моделі управління, яке, за Р. Акоффом, на відміну від виокремлених ним детермінованої та анімаційної моделей, передбачає демократію цілей і засобів, відповідаючи демократичному устрою держави.

Отже, розглянувши природу СКМ як інноваційного механізму в комплексі критеріальних ознак (за загальними складниками державно-управлінської систематики, за ступенем системності, за функціональним призначенням, за інноваційним потенціалом) соціально-психологічних теорій, ми довели його відповідність цим ознакам, а отже, і його загальну інноваційну природу.

Список використаних джерел

1. Арутюнов С. А. Народные механизмы языковой традиции. *Язык. Культура. Этнос*. М. : Наука, 1994. С. 5–12.
2. Атаманчук Г. В. Государственное управление (организационно-функциональные вопросы). М. : ОАО «НПО «Экономика», 2000. 302 с.
3. Ахиезер А. А. Монологизация и диалогизация управления (Опыт российской истории). *Общественные науки и современность*. 2004. № 2. С. 24–25.
4. Бенин В. Л., Десяткина М. В. Социальная философия. Уфа : БГПУ, 1997. 288 с.
5. Від кваліфікаційного рівня управлінців залежить майбутнє країни : інтерв'ю з директором Ін-ту підвищення кваліфікації керівних кадрів, д-ром політ. наук, проф. Валентиною Гошовською. *Віче* : журн. Верхов. Ради України. URL: <http://www.viche.info/journal/1493/>
6. Державне управління: основи теорії, історія і практика : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. У. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2009. 394 с.

7. Дмитрук О. В. Маніпулятивні прийоми у сучасних ЗМІ. *Мовні і концептуальні картини світу* : зб. наук. пр. Київ : ЛОГОС, 2002. № 7. С. 143–150.
8. Дніпренко Н. К. Зміна парадигми в державному управлінні інформаційною сферою: комунікативний аспект : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Дніпропетровськ, 2005. 20 с.
9. Загороднюк С. В. Розвиток управлінського спілкування в системі підготовки державних службовців : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.03. Київ, 2003. 192 с.
10. Комар Ю. Теоретико-методологічні підходи до формування інноваційних механізмів системи державного управління підготовкою студентів-управлінців. *Освіта і управління* : наук.-практ. журн. 2007. Т. 10. Ч. 2. С. 73–78.
11. Крымский С. Б. Философия как путь человечности и надежды. Киев : Курс, 2000. 308 с.
12. Лагута О. Н. Логика и лингвистика. Новосибирск : НГУ, 2000. 116 с.
13. Лекторский В. А., Ойзерман Т. И. Теория познания : в 4 т. Т. 4. Познание социальной реальности. М. : URSS, 1995. 432 с.
14. Людина в сфері гуманітарного пізнання. Київ : Укр. Центр духовної культури, 1998. 408 с.
15. Малиновський В. Л. Державне управління. Вид. 2-ге, допов. та переробл. Київ : Атіка, 2003. 576 с.
16. Олех Л. Г. Проблемы гуманитарного пространства образования. *Современное образование: проблемы и перспективы*. Новосибирск, 1995. С. 80–86.
17. Петров В. В. Идеи современной феноменологии и герменевтики в лингвистическом представлении знаний. *Вопр. языкознания*. 1990. № 6. С. 102–109.
18. Решетников Н. И. Негативное управление: одна из мировых проблем развития общества. Хабаровск : Изд-во ДВАГС, 2007. 203 с.
19. Русаков А. Ю. Связи с общественностью в органах государственной власти. СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2006. 224 с.
20. Тупчієнко Д. Людина у політичному житті: онтологічні аспекти. *Людина і політика*. 2000. № 5 (11). URL: www.icaei.org.ua/

Розділ 2

ВЕРБАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ

В. Тарасова

2.1. Вербальна агресія державних службовців і способи її подолання та запобігання їй

В Україні соціологи та політологи відзначають підвищення рівня радикалізації суспільства. За умов війни, економічної кризи, соціальних негараздів та політичної нестабільності українці шукають винуватців цього становища. Пересічним громадянам «допомагають» державні службовці, які публічно ображають один одного, демонструючи вербальну агресію та використовуючи так звану «мову ворожнечі» («hate speech», «мова ненависті»).

Після Другої світової війни багато європейських країн стали ухвалювати законодавчі акти, які забороняли «мову ворожнечі». Первинною метою таких нормативних актів було підтримання миру на європейському континенті, приборкання підбурювання до расової та релігійної ненависті. Ці закони передусім були призначені для захисту від ксенофобії та антисемітизму. В Україні (як і в більшості цивілізованих країн світу) існують досить жорсткі адміністративні та кримінальні заборони на дії, що збуджують расову, національну та релігійну ворожнечу, проте час від часу в публічному просторі виникають прямі або закамуйфльовані прояви мови ворожнечі, які потрібно помічати і з якими, безумовно, слід боротися, а для цього їх необхідно досліджувати та розробляти превентивні заходи.

Одна з важливих функцій політичної еліти – трансляція зразків поведінки і ставлення до інших людей. Коли державні службовці демонструють неповагу, образу, використовують у дискусіях нелогічні аргументи, інвективну лексику, мову ворожнечі, то вони задають такий рівень відносин, використання мови ворожнечі й у суспільстві та провокують людей на подібні дії, але вже на своєму рівні в повсякденному житті.

З моменту проникнення в наше суспільство демократичних цінностей та процедур і одночасного відходу з історичної арени інститутів старої влади, які жорстко стримували певні суспільні емоції, раніше засвоєна агресивна культура спілкування набула рис нехтування елементарними загальнокультурними вимогами до діалогу. Колишні зовнішні бар'єри, обмеження були ліквідовані, а внутрішні не були актуалізовані. Образливі епітети, ненормативна лексика полилися суцільним потоком. Серед численних дефіцитів виявився і дефіцит культури спілкування як на особистісному рівні, так і політичному [8, с. 2]. Тому існує нагальна потреба в оволодінні такими технологіями комунікації, які сприяють збереженню суспільної злагоди.

Способи й засоби реалізації активного прояву агресії досліджуються та аналізуються представниками цілої низки дисциплін: мовознавства, соціології, психолінгвістики, культурної антропології, когнітивної та соціальної психології, прагмалінгвістики, когнітивної лінгвістики й типології мов та ін. Зокрема, в межах відносно нової наукової дисципліни – юрислінгвістики, пріоритетним предметом аналізу якої виступають вербальні засоби заподіяння образи та їх юридична кваліфікація, особливої актуальності набувають завдання визначення понять «мовленнева агресія», «інвектива», виявлення й аналізу інвективних мовних засобів, що використовуються в масовій комунікації.

Залишаючись однією із фундаментальних властивостей людської поведінки, агресія знаходить різноманітне відображення в мові. Реалізація вербальної (мовної) агресії набуває все більшої значущості в соціальній взаємодії.

Вивчення особливостей реалізації в мові деструктивних намірів є одним з основних завдань лінгвістики на сучасному етапі. Прояви мовленнєвої агресії розглядаються у працях К. Седова, В. Жельвіса, Т. Воронцової, Г. Завражиної та інших дослідників.

Актуальність проблеми мовленнєвої агресії засвідчує те, що вона досить широко представлена в сучасних лінгвістичних дослідженнях. У лінгвістичних розвідках поняття «агресія» ще не отримало однозначного тлумачення. Поняття «вербальна агресія», «мовленнева агресія», «мовна агресія», «словесна агресія», «комунікативна агресія», «мова ворожості», «словесний екстремізм», «дискурс ворожості», «мовне насильство», «інвективна агресія» часто живаються досить недиференційовано як у вітчизняній, так і в за-

рубіжній науковій літературі. Через варіативність вербальних виявів агресії в сучасній науці відсутня єдина загальноприйнята концепція цього мовного явища, як і немає чіткого визначення її статусу.

Недостатньо вивченими є причини виникнення агресії, форми її вираження в соціальній взаємодії, механізми та наслідки її впливу. Більшість дослідників наголошує на тому, що явище вербальної агресії тісно пов'язане з поняттями маніпулювання, мовленнєвого тиску, директивності тощо.

Одним із видів агресії, яка має на меті завдання шкоди опоненту, є вербальна (мовленнева, комунікативна, словесна, мовна) агресія, тобто конфліктогенна мовленнева поведінка, в основу якої покладена установка на суб'єктно-об'єктний тип спілкування й негативізуючий вплив на адресата.

Мовленнева агресія, надзвичайно поширена сьогодні в різних видах спілкування, серйозно перешкоджає ефективній комунікації. Вербальна агресія може проявлятися як у різних типах спілкування (міжособистісному, груповому, масовому), так і в будь-якому дискурсі незалежно від його часових та національних факторів. Мовленнєві та мовні параметри такого типу мовленнєвої поведінки визначаються дискурсивними умовами.

Вивчення наукових праць, присвячених вербальній агресії, дало змогу виявити два основних підходи до цього явища: лінгвопсихологічний та лінгвоетичний. Згідно з лінгвопсихологічним підходом розуміння агресії значною мірою екстраполюється на психологію мовленнєвої поведінки, способи вираження якої вивчає лінгвістика.

Лінгвоетичний підхід включає соціолінгвістичний, стилістичний та юрислінгвістичний аспекти реалізації мовленнєвої агресії. У такому разі основними показниками вербальної агресії виступають стилістично марковані мовні і мовленнєві засоби (експресивна лексика, грубо-просторічні слова і словосполучення тощо), які оцінюються з погляду етичності або неетичності їх використання в певному дискурсі [6].

Визначення агресивності окремих мовних одиниць і мовленнєвих актів загалом є можливим лише з урахуванням їх ролі і функцій у конкретному комунікативному акті як фрагменті дискурсу, де в межах конкретного контексту конструюється значення дискурсивних одиниць.

В основу мовленнєвої агресії покладено спрямований негативний емоційний мовленнєвий вплив на реципієнта. Вибір мовних і

мовленневих засобів та способів його реалізації визначається характером та умовами дискурсу [6].

У дослідженні поняття «мовленнева стратегія» трактується як результат дії когнітивних механізмів (когнітивної стратегії), за допомогою яких контролюється досягнення комунікативної мети [6]. Стратегія мовця зумовлює вибір семантичних, стилістичних і прагматичних засобів, якими він користуватиметься в процесі комунікації. Мовленнєві стратегії є гнучкими структурами, оскільки вони можуть реалізуватися за допомогою різних мовленневих тактик і прийомів.

Урахування комунікативних намірів мовця дає можливість розглядати мовленнєву агресію як засіб досягнення певних позамовних цілей і залежно від цього виділяти низку агресивних мовленневих стратегій: стратегію владного тиску, стратегію компрометації та дискредитації, стратегію відсторонення, стратегії дифамації, дискримінації, дискредитації, інсинуації. Стратегія дискредитації (низка спланованих мовленневих дій, спрямованих на підривання авторитету, применшення значення особи) посідає одне з провідних місць серед агресивних мовленневих дій, чим і зумовлений підвищений інтерес дослідників до засобів її реалізації.

Агресивні комунікативні стратегії реалізуються за допомогою різноманітних мовних засобів, центральне місце серед яких посідає інвектива. Однозначного загальноприйнятого визначення цього поняття не існує. В. Жельвіс вказує на можливість подвійного трактування терміна «інвектива»: у вузькому розумінні – як «спосіб існування словесної агресії, що сприймається в даній соціальній (під)групі як різкий чи табуйований», а в широкому – як «будь-який словесно виражений прояв агресивного ставлення до опонента» [3]. Таким чином, поняття «інвектива» або виступає синонімом поняття «мовленнева агресія», або ж співвідноситься з ним як частина і ціле, використовується на позначення табуйованої, непристойної лексики.

Численні дослідження в царині юрислінгвістики дають змогу сформулювати визначення поняття інвективи як мовленневого засобу, який використовується для образи опонента, тобто для зниження його соціального статусу та заподіяння йому психологічної шкоди [5]. Таким чином, поняття «інвектива» пов'язане з уявленням про образливий потенціал мовних одиниць (висловлювання розглядається з погляду адресанта), а поняття «образа» – з результативністю використання цих

одиниць (висловлювання розглядається з погляду адресата; адже образа обов'язково передбачає врахування психологічного стану реципієнта (інвектума), наявність у нього почуття приниженості, ображеності тощо). Інвектива в такому розумінні є основним, найбільш сильним і деструктивним проявом мовленнєвої агресії, однак охоплює значно ширше коло явищ, ніж просто табуйовані лексико-фразеологічні одиниці.

Отже, можна сформулювати визначення поняття інвективна тактика – це агресивна мовленнєва дія або низка дій, що реалізуються за допомогою інвективних мовних одиниць і підпорядковуються завданням зниження соціального статусу і заподіяння психологічної шкоди опонентові.

Характеристика інвективної тактики, як і будь-якої іншої мовленнєвої тактики, на думку О. Іссерс, має включати передусім аналіз можливих комунікативних ходів (або прийомів), необхідних для реалізації інвективних намірів, а також аналіз мовних одиниць, використовуваних автором повідомлення з метою образити опонента, оскільки результатом реалізації будь-якої комунікативної тактики, зрештою, є набір висловлювань [6].

Найбрутальніші номінації української мови – обценні та грубо-просторічні лексеми й фразеологізми – досить часто трапляються в мовленні державних службовців. Наприклад:

Кернес: Кандауров, сучий пес, я тебе умножу на ноль! [7].

«Усі, хто хоче розпродати нашу землю – скотиняки!» – йдеться в повідомленні Ляшка [9].

Мер Харкова Геннадій Кернес під час засідання міської ради 16 жовтня нецензурно висловився на адресу одного з депутатів та назвав його «змієм». Рішення прийнято. Один утримався. Якийсь змій, б ..., – сказав харківський мер одразу після голосування [7].

Депутати нагадали, що минулого тижня лідер фракції Радикальної партії Олег Ляшко в неприпустимій образливій формі висловився на адресу віцепрем'єра Іванни Климпуш-Цинцадзе. «Він пов'язав її позицію щодо мораторію на ліс-кругляк з наступними епітетами «підсадна качка», «ставлення олігарха», «урядовий даун», – сказав депутат Олексій Мушак, зазначивши, що це вже не перший прояв мови ненависті в політиці [10].

Одиниці спеціальних жаргонів (*братки, кльово*) і загального сленгу (*кидалово, титущика*) досить часто використовуються для

зниження соціального статусу опонента, причому власне жаргонізмами (переважно кримінального і молодіжного жаргонів) використовуються частіше, ніж одиниці загального сленгу. Негативно оцінні розмовні або нелітературні лексеми служать засобом реалізації інвективної тактики не тільки тому, що вони наділені негативною оцінкою (наприклад *ідіот, мямля, дурень*), але й через їх стилістичну характеристику. Діяльність окремих державних службовців, події політичного життя, описані за допомогою стилістично зниженої лексики, профануються, пов'язуються у свідомості реципієнтів із тими соціальними групами й соціальними ролями, для яких ця мова є типовою. У такий спосіб досягається зниження статусу державних службовців та їхніх опонентів.

Продуктивну групу у мовленні державних службовців становлять жаргонізми, що мають сміхову природу, маркують висловлювання емоційною впливовістю, сприяють реальному відображенню явищ, до того ж у суспільстві їх використання вважають модним і престижним з огляду на загальні тенденції до криміналізації соціуму, лібералізації мовної поведінки. Наприклад: *«кришувати», «шлепер», «тушка», «протикав», «морозиться», «інфа», «прокатити», «кинули», «на шару»; жаргонні сталі вислови «стригти капусту», «нагинати підприємців», «бандюки тирять бюджет»* та ін.

Інвективні метафори та інвективні лексичні новотвори, що використовуються з метою заподіяння образи, також поширене явище в мовленні державних службовців.

Наприклад: *«Я підстилка? Це ти підстилка Путіна»* [15].

Інвективні лексичні новотвори можуть з'являтися завдяки трансформації назв негативно оцінюваних автором явищ, яким не притаманні оцінні семи поза контекстом (*Лугандон* ← *Луганськ, Донбабве* ← *Донецьк*). Серед лексичних відіменних новотворів виділяється група власних імен, які перейшли до розряду загальних (порохоботи), і група слів, утворених на основі власних імен за певними словотвірними моделями (*ЗЕфілія* ← *Володимир Зеленський*). Відіменним новотворам притаманний більший інвективний потенціал порівняно з іншими новотворами, оскільки в них контамінується назва об'єкта оцінки і власне оцінні семи.

К. Седов пов'язує мовну агресію з типом особистості і виділяє так званих конфліктних агресорів (вони схильні до сварки, скандалу,

з'ясування відносин) і конфліктних маніпуляторів (вони воліють використовувати мовні жанри догани, моралізаторство і т. ін.) [14].

Необхідно пам'ятати, що вербальна агресія створює негативну модель поведінки людини і може послужити основою сильнішої і соціально неприйнятної поведінки – фізичної агресії (проте така не-допустима форма поведінки досить часто спостерігається навіть на засіданнях Верховної Ради України). Як зазначає В. Жельвіс, «зміцнившись у допустимості агресії вербальної, людина може поширити цю модель на інші сфери життя, що вимагають, на її думку, вже фізичної агресії» [3].

Особливим проявом мовної агресії стає таке характерне для мовлення деяких державних службовців явище, як **мова ворожнечі** (від англ. *Hate speech*). Комітет міністрів Ради Європи визначає мову ворожнечі як всі форми самовираження, які включають поширення, провокування, стимулювання або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму або інших видів ненависті на основі нетерпимості, включаючи нетерпимість у вигляді агресивного націоналізму або етноцентризму, дискримінації або ворожості щодо меншин, мігрантів та осіб з емігрантським корінням.

В Україні мову ворожнечі можна почути щодня – у виступах народних депутатів та лідерів політичних партій. Наприклад:

Депутат від партії «Свобода» Ігор Мірошніченко публічно назвав «жидівкою» американську актрису українського походження Мілу Куніс. У відповідь на запит представників єврейської громади чиновники офіційно відрпортували, що не виявили у законодавстві норми, якими б заборонялось вживання зазначеного слова. Українські ліві протестуватимуть проти будь-яких спроб легалізувати у суспільній свідомості слова з «мови ненависті» – як-то: «жид», «кацап» або «хохол», – що принижують та ображають громадян України, які є рівними незалежно від своєї національності [4].

Слід звернути увагу на те, що, на думку промоутерів юридичної концепції «hate speech», під цю категорію має підпадати не лише агресивна лексика, яка безпосередньо закликає до будь-якої дискримінації чи принижує, а й створення негативних стереотипів щодо певних соціальних груп населення. Дуже складно визначити, чи належать певні висловлювання до мови ворожнечі, оскільки їх обмеження вступає в конфлікт зі ст. 10 Європейської конвенції про права людини, яка га-

рантує свободу слова. Однак здійснення цієї свободи підлягає певним обмеженням, зокрема, пов'язаним із захистом прав інших осіб [10].

Публічна мова ворожнечі виходить від так званих публічних осіб: посадових та службових осіб органів влади, політиків тощо. Публічною є і мова ворожнечі, вміщена в нормативних актах, передана чи надрукована за допомогою засобів масової інформації, вона трапляється в рекламі тощо. До публічних осіб вимоги щодо недопущення мови ворожнечі є підвищеними.

Натомість в Україні простежується тенденція до широкого використання державними службовцями пейоративної лексики, тобто стилістично зниженої, яку застосовують як спосіб демонстрування негативних емоцій, посиленої агресивності, фамільярного ставлення до опонентів, особистісного самоутвердження, що засвідчують такі приклади:

Утім, я зовсім не пропоную «сепарів» перейменувати в «апатчснцов», «Лугандон» – в ЛНР та ДНР, росіян – в «братсьєв», «ватників» – в «антіфашистов і борцов за права рускоязичних». Забудьмо про «Лугандон» і «Донбабве» – це погані слова. ДНР-ЛНР – це узвичасні в нашому інформпросторі назви тих явищ, які існують. З одним додатком: це не просто «ніким не визнані республіки», це утворення, визнані в Україні терористичними організаціями. Путіна більше не називатимемо «Пуйлом», бо це не толерантно [17].

Саме такі безвідповідальні та гучні заяви державних службовців різних рівнів призводять до посилення ксенофобських та дискримінаційних настроїв у вже й так розбурханому українському суспільстві. Однак наразі мало правових механізмів, які б давали змогу контролювати цей процес. Тож залишається сподіватися тільки на самоцензуру та етику самих державних службовців.

На думку Ю. Щербініної, вербальна агресія перешкоджає реалізації основних завдань ефективного мовного спілкування: утрудняє повноцінний обмін інформацією, гальмує сприйняття і розуміння співрозмовниками один одного, унеможливорює вироблення загальної стратегії взаємодії [18].

У Наказі Національного агентства України з питань державної служби (НАДС) «Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування» у параграфі «Загальні обов'язки державного службовця та

посадової особи місцевого самоврядування» зазначено, що «державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування під час виконання своїх посадових обов'язків зобов'язані неухильно дотримуватись загально визнаних етичних норм поведінки, бути доброзичливими та ввічливими, дотримуватись високої культури спілкування (не допускати використання нецензурної лексики, підвищеної інтонації), з повагою ставитись до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, об'єднань громадян, інших юридичних осіб, не проявляти свавілля або байдужість до їхніх правомірних дій та вимог», а також, що «державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування повинні запобігати виникненню конфліктів у стосунках з громадянами, керівниками, колегами та підлеглими» [13].

За умов інформаційної війни, збройного конфлікту та дедалі більшої радикалізації суспільства підвищується актуальність підготовки державних службовців до професійно-мовленнєвої комунікації. Підтримка громадянського миру та злагоди в умовах демократичного політичного режиму вимагає використання специфічних соціально-політичних технологій, що раніше не були властиві транзитивним суспільствам. Однією з таких технологій у сучасному глобалізованому світі є технологія **толерантності та політичної коректності**.

Політична коректність трактується її прихильниками як єдина соціально і морально прийнятна перспектива в сучасному світі. Політкоректність – це не тільки позиція, це – спосіб життя, який впливає з певного уявлення про особистість, її зв'язки із суспільством і суспільні цінності та базується на ідеї викоринення соціального зла.

Оскільки під політичною коректністю розуміється, передусім, мовна політкоректність, існує тенденція вилучати з мови (та з мовлення) ті слова і вирази, які можуть зачепити почуття людини мовною нетактовністю, образити особу прямолінійною вказівкою на стан здоров'я або вік, сексуальну орієнтацію або стать [16].

У розумінні моделі формування картини соціального світу в доктрині політичної коректності акцент робиться на провідній ролі суспільно-політичної лексики. Мова розглядається як спосіб комунікації й одночасно як засіб формування уявлень про соціальний світ. Ключовим тут є те, що суспільна лексика створює специфічну реальність – уявлення про характер суспільних відносин. Політична

коректність передбачає видлучення з акту комунікації таких мовних одиниць, які можуть дискримінувати людину щодо статі, віку, сексуальної орієнтації, розумового й фізичного розвитку, національності, віросповідання, політичних уподобань тощо.

На сучасному етапі розвитку інституту державної служби в Україні виховання мовленнєвої культури державних службовців, запобігання використанню «мови ворожнечі», імплементація принципів толерантності та політичної коректності є першочерговими завданнями.

Декларація й відстоювання принципу толерантності як етичного професійного принципу, як професійної етичної вимоги активізуватиме зусилля державних службовців на пошуки взаємної згоди задля влаштування гармонічного, орієнтованого на цінності демократії суспільного життя.

Вербальна агресія як негативний спосіб комунікації має різноманітні форми прояву – від глузування та образ до екстремістських закликів. Агресивні мовленнєві стратегії зумовлюють вибір семантичних, стилістичних і прагматичних засобів мовця і реалізуються за допомогою різноманітних мовленнєвих тактик і прийомів.

Центральне місце серед засобів реалізації агресивних комунікативних намірів посідають інвективи, тобто такі мовні одиниці, за допомогою яких можна образити опонента. Це поняття охоплює значно ширше коло явищ, ніж табуйовані лексико-фразеологічні одиниці. Інвективна тактика – це найефективніший спосіб реалізації агресивних комунікативних стратегій, зокрема мовленнєвої стратегії дискредитації.

Аналіз лексико-фразеологічних засобів реалізації інвективної тактики засвідчив, що державні службовці широко використовують жаргонну, загальносленгову, розмовну і стилістично нейтральну негативно оцінну лексику та фразеологію, а також різноманітні метафоричні найменування. У мовленні державних службовців також зафіксовано одиниці, яким притаманний значний інвективний потенціал (обсценна, грубо просторічна лексика і фразеологія, експресивні негативно оцінні відіменні новотвори, стилістично нейтральна негативно оцінна лексика і фразеологія).

Тому видається перспективним детальне вивчення агресивних вербальних актів, причин та умов нетолерантної мовленнєвої поведінки державних службовців, покликане стимулювати подальший

пошук стратегій запобігання вербальній агресії та її пом'якшення, впровадження ефективних тактик у дискурсивну практику.

Укорінення толерантності як базової парадигми політичної культури та політичної комунікації – це не питання кон'юнктури або бажання проімітувати сучасні стандарти політичної поведінки, і навіть не питання політичної доцільності. Це, насамперед, реальний імператив і можливість побороти конфронтаційну логіку посттоталітарного етапу адекватними в ситуації системної кризи засобами. Поза повноцінним консенсусом, підґрунтям якого має стати якісно нова, раціоналістична, мобілізаційна, конструктивістська свідомість українського суспільства та еліти, вийти з перманентної кризи, що поглиблюється і охоплює щоразу ширші соціальні кола, групи і спільноти, буде надзвичайно важко.

З огляду на викладене необхідно ініціювати розроблення кодексів мовної поведінки для державних службовців, які б мали не тільки етичний, а й нормативно-правовий характер.

Список використаних джерел

1. Апресян В. Ю. Имплицитная агрессия в языке. URL: <http://www.dialog-21.ru/media/2604/apresian.pdf>
2. Воронцова Т. А. Речевая агрессия: коммуникативно-дискурсивный подход : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19. Челябинск, 2006. 43 с.
3. Жельвис В. И. Поле брани: сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. М., 2001. 350 с.
4. Жиди, хохли, кацапи – слова з мови ненависті. URL: <http://liva.com.ua/yid-hate-speech.html>
5. Завражина Г. В. Мовленнева агресія та засоби її вираження в мас-медійному політичному дискурсі України (на матеріалі російськомовної газетної комунікації) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Київ, 2007. 285 с.
6. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. М., 2002. С. 128–130.
7. Кернес вилаяв чиновника міської ради Харкова. URL: https://zik.ua/news/2019/10/17/kernes_vylayav_chynovnyka_miskoi_rady_harkova_1669891

8. Колтунов О. Ю. Політична коректність: концептуальні основи та технологічні прийоми : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2005. 20 с.

9. Ляшко назвав «скотиняками» усіх, хто хоче розпродати с/г землі. URL: <https://uapress.info/uk/news/show/151648>

10. Мова ворожнечі: створення підґрунтя для злочину, або таки вираження власної думки? URL: <http://en.hr-activists.net/blog/mova-vorozhnech-stvorennya-p-d-runtya-dlya-zlochynu-abo-taki-virazhennya-vlasno-dumki>

11. «Мова ненависті» як тавро і цензура. Європейський контекст. URL: <http://novomedia.ua/node/1979>

12. Мову ворожнечі в Україні поширюють політики – експерти. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24740474.html>

13. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : наказ Нац. агентства України з питань держ. служби від 05.08.2016 № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1203-16>

14. Седов К. Ф. Речевая агрессия в межличностном взаимодействии. *Прямая и непрямая коммуникация*. Саратов : Изд-во ГУНЦ «Колледж», 2003. С. 196–212.

15. У Верховній Раді стався конфлікт між Іриною Геращенко та Сергієм Власенком. URL: http://vgolos.com.ua/news/ya-pidstylkatse-ty-pidstylka-putina-u-radi-stavsya-konflikt-mizh-gerashhenko-ta-vlasenkom_884387.html

16. Центр «Соціальна дія» зафіксував 424 випадки вживання мови ворожнечі в українських ЗМІ. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/mediaprosvita/research/tsentr_sotsialna_diya_zafiksuvav_424_vipadki_vzhivannya_movi_vorozhnechi_v_ukrainskikh_zmi_za_2014_rik/

17. Щурикова Л. В. Политическая корректность как социокультурный и прагмалингвистический феномен. *Эссе о социальной власти языка* / под ред. Л. И. Гришаевой. Воронеж : ВГУ, 2001. С. 94–102.

18. Щербинина Ю. В. Вербальная агрессия. М., 2006. 360 с.

19. Як правильно називати ватників? Про «мову ненависті». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2074802-ak-pravilno-nazivati-vatnikov-pro-movu-nenavisti.html>

20. Politically correct. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/politically-correct>

Н. Кондратенко

2.2. Тролінг як вияв вербальної агресії в публічній комунікації

Синкретичність і міждисциплінарність мовознавства антропоцентричної парадигми зумовлюють активний розвиток нових наукових галузей, серед яких однією з пріоритетних вважаємо політичну лінгвістику. Предметом дослідження політичної лінгвістики є політичний дискурс, який має інституційний характер і трактується як комплекс вербальних і невербальних знакових елементів, що функціонують у ситуації комунікативної взаємодії мовця та реципієнта та мають політичну маркованість. Як мінімум один з компонентів політичного дискурсу має стосуватися політичної сфери або за критеріями суб'єктності, або тематичності, або функційності, або результативності, або інтенційності. О. Шейгал зазначає, що «логічно ґрунтуватися на широкому трактуванні політичної комунікації, що містить усі мовленнєві утворення, суб'єкт, адресат або зміст яких належать до сфери політики» [5, с. 23], тобто наявність навіть одного критерію уможлиблює розгляд мовленнєвого утворення як політичного дискурсу.

Форми взаємодії мовця та реципієнтів у політичному дискурсі досить різноманітні, проте їх об'єднує одна риса: сучасна українська політична комунікація характеризується дистанційованістю від реципієнтів: адресати отримують інформацію здебільшого через ЗМІ, при цьому основним каналом її поширення слугує інтернет. Відсутність просторових і часових меж, а також можливість анонімного спілкування приваблюють тих, хто бере участь в обговоренні політичних подій і конкретних політиків. Усі можливості інтернет-комунікації активно використовуються в політичному дискурсі, звідси й подання офіційних повідомлень політичної тематики на інтернет-порталах та офіційних сайтах, наявність сторінок відомих політиків у соцмережах, спілкування та форуми на політичні теми тощо. Безумовно, загальні тенденції інтернет-комунікації віддзеркалено і в межах тих виявів спілкування, що належать до політичного дискурсу. Одним з таких виявів є тролінг, що переважно представлений в анонімному спілкуванні на форумах і в соцмережах та відрізняється відверто агресивним і провокативним характером. Він є одним із за-

собів вербальної агресії та потребує ґрунтовного вивчення в межах політичного дискурсу.

Проблеми політичної лінгвістики мають тривалу історію дослідження як у зарубіжному мовознавстві (А. Баранов, Р. Водак, І. Іссерс, Ю. Караулов, Е. Лассан, А. Чудінов, О. Шейгал та ін.), так і в україністиці (А. Загнітко, Н. Петлюченко, К. Серажим, Л. Синельникова, Л. Славова, Л. Стрій та ін.). Переважно це загальні питання термінології науки та категорій політичного дискурсу; формування та розвитку політичної лінгвістики; сугестивних і лінгвопрагматичних проблем політичної взаємодії. Меншою мірою у мовознавстві висвітлено питання інтернет-комунікації (Н. Асмус, О. Горошко, Л. Іванов, Л. Компанцева, О. Лутовінова, Л. Щипіцина та ін.), а тролінг як вияв вербальної агресії в політичному дискурсі загалом не ставав об'єктом мовознавчих досліджень. Поодинокі наукові розвідки висвітлюють поняття тролінгу як явище інтернет-комунікації, поширене в соцмережах (Р. Внебрачних, І. Ксенофонтowa, Л. Семенов, Г. Шушаріна та ін.), але не в політичній комунікації.

Мета дослідження полягає у визначенні поняття тролінгу та виявленні специфіки його функціонування в політичному дискурсі, що зумовило вирішення таких завдань: з'ясувати поняття тролінгу, простежити специфіку цього явища в політичному дискурсі, проаналізувати мовні засоби репрезентації тролінгу в українській політичній комунікації. Матеріалом дослідження слугували тексти офіційних коментарів та заяв Міністерства закордонних справ (МЗС) України, а також дописи українських політиків у соціальній мережі «Фейсбук».

Дослідження комунікативної взаємодії, опосередкованої через інтернет, набуває популярності та поширення в політичному дискурсі. Вибір віртуального простору для політичної комунікації зумовлений особливостями останнього. О. Горошко зазначає, що особливості віртуального простору уможливають його використання як «експериментального комунікативного майданчика ХХІ століття, що дає змогу реалізовувати найбільш фантастичні комунікативні практики та прагнення» [2], і це обґрунтовує активне залучення інтернету для репрезентації та пояснення політичних позицій, поглядів і політичного іміджу.

На думку О. Морозової, розвиток політичної інтернет-комунікації відбувається за двома напрямками: «1) перенесення або

дублювання частини функцій з традиційних форм політичної комунікації для розширення можливостей її об'єктивізації; 2) створення паралельних або нових мережевих форм політичної комунікації, що мають нові самостійні функції та широкі можливості їх реалізації» [4, с. 159]. Основними характеристиками інтернет-комунікації є: електронна форма існування тексту, гіпертекстуальність, мультимедійність, інтерактивність, синхронність/асинхронність, змінність кількості та вираженості комунікантів [6, с. 59], серед яких у політичному дискурсі всі ознаки є релевантними. На нашу думку, особливо важливим критерієм є анонімність, що дає змогу обговорювати гострі проблеми, не викриваючи власну особистість. Крім того, інтернет-спілкування майже не має обмежень, тобто «перевага інтернет-комунікацій полягає в тому, що вони надають еквівалентні можливості для політичної участі всім користувачам незалежно від матеріального стану чи соціального статусу» [3, с. 71].

Ці причини є підґрунтям для активного поширення такого явища віртуального спілкування, як тролінг, що останнім часом фіксуємо не лише у спілкуванні в соцмережах, а й в офіційних формах політичного дискурсу. При цьому тролінг вже не пов'язують виключно з віртуальним простором, а це поняття використовують на позначення провокативної поведінки в публічній комунікації, зокрема в політиці. Наприклад, О. Ляшко звертається до В. Гонтареві під час засідання Верховної Ради: *Шановна Валерія Олексіївна, так приємно задати питання крацюму банкіру всіх часів і народів. Але в мене, шановна, дорогенька моя, занадто дорогенька для українців, у мене до вас дуже просте питання – ви Конституцію читали? Ви статтю 99 Конституції читали, де обов'язок НБУ – забезпечення грошової одиниці є головною функцією. А ви розкажете, що пенсіонери і свята винні у девальвації* (dero.ua, 5.02.2016). Хоча мовленнєва провокація мала місце в безпосередньому публічному спілкуванні, поширення її для масового адресата відбулося через інтернет-мережу. За таких умов не йдеться про анонімність, навпаки, політики-мовці, виконуючи функції «тролів», відіграють комунікативні ролі провокатора і скандаліста. Один з дослідників інтернет-комунікації Р. Внебрачних вважає, що тролінг набув «статусу значущого психологічного феномену, що справляє деструктивний вплив як на індивідів – об'єктів впливу, так і на атмосферу комунікативної взаємодії віртуаль-

ної спільноти в цілому» [1, с. 50]. Зважаючи на це масштабне застосування тролінгу цілком зрозуміло. Прийоми, характерні для інтернет-комунікації, використовуються і в безпосередньому спілкуванні.

Р. Внебрачних пропонує типологію «рольового тролінгу» як форми соціальної агресії, виокремлюючи чотири типи поведінкових моделей. По-перше, це «троль-коментатор», дії якого пов'язані з поданням великої за обсягом, розгорнутої інформації, що є достовірною, проте надлишковою, тому знижує інтерес учасників дискусії, хоча і привертає увагу до мовця; по-друге, «троль-провокактор», який характеризується агресивною мовленнєвою поведінкою, його спілкування супроводжується образами, звинуваченнями, провокативними заявами; по-третє, «троль – герой-коханець», який провокує жінок на інтимне спілкування через компліменти та «вербальне залицяння», перешкоджаючи основній комунікації; по-четверте, «троль-радник», який дає безглузді поради та коментарі, провокуючи адресатів до беззмістовного спілкування та вербальної агресії [1, с. 50–51].

На нашу думку, для політичного дискурсу характерна модель поведінки «троль-провокактор», що передбачає відповідні мовні прийоми і засоби. Так, Т. Чорновол на своїй сторінці у соцмережі «Фейсбук» адресує О. Ляшку такий коментар: *Це ж як пофортити «борцєві» – щойно в понеділок отримав по мармизі від ворога з оптблоку, а тут – цілий букет: і Юля з провальною акцією під московський «штатун», і якась дивна колотнеча навколо Шухевича, і медведчуківсько-тимошенківського шпіона викрив... А головне все це так вчасно, коли на ринок популістів вийшов новий галасливий гравець Саакашвілі. Він поки що починає грати в другій лізі разом з різними позапарламентськими лузерами на зразок Гриценка* (запис від 17 листопада 2016 р.). Наведений текст насичений жаргонізмами та сленгізмами, а мовлення має яскраво виражений суб'єктивний характер. Мовець виступає експліцитно, формулюючи свою позицію як провокативну, щоб привернути до себе увагу.

Ми фіксуємо елементи тролінгу і в офіційних заявах МЗС України, розмічених на його офіційному сайті. За змістом заяви з елементами тролінгу є коментарями певних подій або висловлень інших політиків, насамперед російських. На інтенційному рівні офіційний тролінг має на меті провокацію адресата до агресивних дій, насамперед це стосується ситуацій, у яких адресат раніше звину-

вачував (або потенційно може звинуватити мовця), тобто мовець «працює на випередження». На мовному рівні характерною рисою таких текстів є недотримання офіційно-ділової стилістики на лексичному рівні: синтаксичні конструкції та загальний характер побудови тексту відповідають вимогам, проте використані лексичні одиниці належать здебільшого до розмовно-побутового стилю, наприклад: *Зачистка Кремлем друкованих видань та телефіру вже практично завершена. Тут офіційна і єдино правильна точка зору вже не має жодної альтернативи. Зачистка Інтернету, з огляду на останні законодавчі ініціативи в Росії, знаходиться на завершальному етапі. Тепер росіянам може бути заборонено відвідувати не лише російські, а й зарубіжні сайти, де міститься несанкціонована Кремлем інформація* (Коментар Департаменту інформаційної політики МЗС України щодо погіршення ситуації зі свободою слова та ЗМІ в Росії від 30 квітня 2014 р.). Навіть у текстах офіційних заяв наявні жаргонізми та стилістично знижена лексика. У наведеному фрагменті представлено лексему, що походить з тюремного жаргону, – зачистка.

Офіційні тексти, що містять елементи тролінгу, насичені оцінною лексикою, в них трапляються й метафори та епітети, що загалом не є характерним для офіційно-ділового стилю, наприклад: *Абсолютно неприйнятними вважаємо образливі заяви В. Путіна щодо представників шахтарської професії, яким, за його словами, більше нічого не потрібно, ніж «хильнути півсклянки – і на пляж»* (саме так він пояснив, чому шахтарі приїжджають відпочивати до Криму) (Коментар Департаменту інформаційної політики МЗС України щодо окремих висловлювань Президента РФ В. Путіна в ході «прямої лінії» від 17 квітня, 18 квітня 2014 р.). У цьому випадку масмо цитування, проте для характеристик обрано саме стилістично знижений фрагмент із жаргонізмами.

Крім того, в офіційному тролінгу фіксуємо активне використання штампів та сталих зворотів, проте не тих, що є характерними для офіційно-ділового стилю, а розмовно-побутових, зокрема образної семантики, наприклад: *...Кремль вдався до чергового «закручування гайок» в медійній сфері, яке загрожує остаточно поховати навіть ті залишки вільних ЗМІ, які ще залишаються в країні* (Коментар Департаменту інформаційної політики МЗС України щодо

погіршення ситуації зі свободою слова та засобів масової інформації в Росії від 30 квітня 2014 р.).

Найявні й сталі вирази, характерні для офіційних документів, проте в такому разі замість нейтрального викладу інформації маємо оцінно марковану репрезентацію, наприклад: ***Зневажливий тон, великодержавні нотки та псевдоісторичні висновки у висловлюваннях В. Путіна свідчать про справжнє ставлення кремлівського керівництва до громадян України як до людей, за словами самого очільника Росії, «другого сорту», наочно демонструють, чого варті їх цинічні запевнення у «дружбі» і «братерстві»*** (Коментар Департаменту інформаційної політики МЗС України щодо окремих висловлювань Президента РФ В. Путіна під час «прямої лінії» від 17 квітня, 18 квітня 2014 р.). Зміна комунікативного регістру під час створення текстів офіційних заяв та коментарів є визначальною рисою політичного тролінгу.

При цьому адресатом тролінгу є не лише емоційна людина, яка реагує на текст саме так, як очікує мовець-маніпулятор. Адресатом виступає масова аудиторія, переважно з високим інтелектом, оскільки вона має добре розуміти алюзії, порівняння, посилання на джерела, наприклад: ***По суті, сьогодні в Росії побудований режим «оругелівського» тупу, де дозволено знати лише те, що говорить «Великий брат».*** ***Пропаганда, брехня і дезінформація в сучасній Росії виведена сьогодні на рівень державної політики*** (Коментар Департаменту інформаційної політики МЗС України щодо погіршення ситуації зі свободою слова та засобів масової інформації в Росії від 30 квітня 2014 р.). Більше того, користувачі інтернету – це здебільшого молоде покоління та певною мірою люди середнього віку, тоді як аудиторія похилого віку віддає перевагу телебаченню. І таку аудиторію складніше вразити та повернути її увагу, тому використання тролінгу є виправданим. На рівні офіційного спілкування тролінг дає змогу донести реальну політичну позицію і ставлення мовця до ситуації в імпліцитній формі.

На рівні граматики в політичному дискурсі тролінг особливих рис не має, тому коментарі та заяви відповідають вимогам щодо граматичного рівня. Лише потреба у вираженні категорії адресантності змінює нейтральний виклад на індивідуалізований, звідси й численні жарти, іронія та сарказм, наприклад: ***Тут – одне з двох: або жє у російських дипломатів погано з математикою, або ми є свідками***

свідомої маніпуляції фактами і бажання видати бажане за дійсне (Коментар Департаменту інформаційної політики МЗС України щодо висловлювання Постійного представника РФ при ООН В. Чуркіна про нібито визнання більшістю держав (де-юре або де-факто) входження Криму до складу Росії від 7 квітня 2014 р.). Синтаксична структура залишається незмінною. Вважаємо, що тролінг лише стає актуальним, але не масовим у політичній комунікації.

Тролінг є формою соціальної дії та супроводжується вербальною агресією, що виражається у використанні сленгізмів, жаргонізмів, стилістично зниженої лексики. Тролінг притаманний не лише спілкуванню в соцмережах та презентації політичних поглядів у віртуальному просторі, а й офіційному листуванню між державами, яке має характер заяв і коментарів речників міністерств закордонних справ. Подальші перспективи дослідження полягають у потребі в опису кожного типу мовленнєвої поведінки провокаторів.

Список використаних джерел

1. Внебрачных Р. А. Троллинг как форма социальной агрессии в виртуальных сообществах. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Социология. Психология. Педагогика»*. 2012. Вып. 1. С. 48–51. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/trolling-kak-forma-sotsialnoy-agressii-v-virtualnyh-soobschestvah>.

2. Горошко О. Современные интернет-коммуникации: структура и основные характеристики. *Современная интернет-коммуникация: структура и основные параметры: интернет-коммуникация как новая речевая формация* : кол. моногр. М. : Изд-во Наука ; Флинта, 2012. С. 9–52.

3. Ибрагимов Р. Х. Интернет-коммуникации в публичном пространстве современной политики. *Вестн. Забайкал. гос. ун-та*. 2016. № 6. Т. 22. С. 69–75. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/internet-kommunikatsii-v-publichnom-prostranstve-sovremennoy-politiki>

4. Морозова О. Н. Политическая интернет-коммуникация: ее роль, функции и формы. *Полит. лингвистика*. 2011. Вып. 1 (35). С. 161.

5. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : монография. М. : Гнозис, 2004. 326 с.

6. Щипицина Л. Ю. Компьютерно-опосредованная коммуникация: лингвистический аспект анализа. М. : КРАСАНД, 2010. 296 с.

С. Бронікова

2.3. Мем як феномен публічного управління

Глобальна зануреність сучасного суспільства в інтернет-мережу генерує появу нових феноменів і загострює пов'язані із цим проблеми. Фізичний і віртуальний простір перебувають у такій взаємодії, що можна змінювати один із них заради того, щоб отримувати бажаний результат в іншому. Одним із таких феноменів, на наш погляд, є мем – засіб, спосіб і результат персональної когнітивно-комунікативної діяльності та соціальних дискурсивних процесів.

Мета роботи – обґрунтувати інструментальний потенціал мему для ефективного публічного управління.

Прагнення науковців досягнути сучасні соціальні проблеми активізували експериментальні підходи аналізу культурних процесів, зокрема в межах генетико-популяційної парадигми. Термін «мем» ввів англійський етолог і еволюційний біолог Р. Докінз за аналогією до терміна «ген», цілеспрямовано вивчаючи соціальну реальність крізь біологічну призму генетики й вірусології. «Коли ви висаджуєте в мій розум якийсь плідний мем, то буквально заражаєте мій мозок паразитом, перетворюючи його на транспортний засіб для поширення мему тим самим способом, завдяки якому вірус може паразитувати на генетичному механізмі клітини господаря» [1, с. 293].

Відповідно до цієї позиції більші чи менші одиниці культурної інформації – мему, здатні до реплікації та розповсюдження, «вступають у боротьбу» один із одним за реалізацію цієї можливості, захоплюючи людську свідомість як «середовище для власного виживання». Носій такого «вірусу свідомості» заражає інших, у результаті чого виникає масове інфікування, наприклад ідеєю «відновити історичну справедливість».

Поки науковці полемізують про те, яка евристична цінність такого підходу, прагматичне бізнес-середовище вже отримує певний результат, помічаємо результативність і в політичній сфері: «ми встали з колін», «Крим – наш».

Для дослідження когнітивно-комунікативних інструментів публічного управління, як правило, користуються поняттям наративу. Наявність сюжету, стійкої конструкції, однозначної маркованості, фрагментарності, автономності дійсно уподібнює мем до такого

феномену. Виокремлюють мем його ознаки медіа-вірусу, що в сучасній цифровій реальності уможливорює миттєве зараження й потужний вплив на будь-які соціальні системи, що підсилює інтерес його використання в публічному управлінні. Принципова характеристика мему в тому, що він є високочутливим до мінливої природи соціальної реальності (вірулентний), видозмінюється, оскільки сам є частиною цієї реальності. Мем має можливість задавати певний порядок осмислення та надавати узгодженості дії, а також змінювати цей порядок і узгодженість, коли практичний досвід і його осмислення змінюються.

Меми легко сприймаються мозаїчно сформованою свідомістю, адже самі є частиною цієї мозаїки, допомагають «зорієнтуватися» в потоці інформації, привертають увагу до певних подій, виокремлюючи їх із потоку. Зміст, доданий мемом до інтерпретації події, акцентуючи увагу на потрібному аспекті, спрямовує сприйняття людини на «єдино можливу» версію опису ситуації. Меми з чіткою ідеєю закріплюють отримане повідомлення у свідомості індивіда краще, ніж інформація з «офіційних джерел», що нагадує принцип сприйняття пліток, які серйозно не сприймають, але їм довіряють більше.

Зароджуючись у вільному комунікативному просторі, «успішний» мем проникає й облаштовується в мові, швидко пересувається в блогосфері. Такий мем перетворюється в інформаційний вірус і в мережі вільного самовираження завдяки власній привабливості (гравітації) забезпечує мільйонне відтворення «чужої» інформації як «своїї».

Кожен мем високого рівня гравітації містить переконання (вірування) й претендує на винятковість, на єдине правильне розуміння історії (ситуації, події тощо). Звідси – неunikний конфлікт мемів, який перетворюється на конфлікт свідомостей і пам'ятей представників різних народів, поколінь, соціальних прошарків.

Мем як елемент персонального дискурсу найвищого рівня залучений у когнітивний і комунікативний процеси одночасно. Він має дуальну природу, тому виявляє й формує глибинні образи мислення, впливає на вибір людини, зумовлює й обґрунтовує його, тобто визначає, що людина вибирає і як саме приймає рішення. Мем робить зрозумілим і легітимізує логіку рішень індивіда у межах певного історичного контексту.

Як елемент соціального дискурсу мем має розмаїття форм і стилю, базується на культурній феноменології. Мем опосередковує й

формує інформаційний простір, а реальний простір впливає на становлення та застосування мему. При цьому дія мему залежить від характеру його застосування учасниками, їхньої позиції та цілей.

Під час вивчення й застосування мемів у публічному управлінні варто пам'ятати, що інтерактивна форма комунікації, активна участь в обговоренні повідомлень, які не нав'язуються, зумовлюють ефект самостійного формування думки учасником полеміки, вільного вибору джерела інформації.

Використовуючи мем як засіб публічного управління, варто враховувати, що формування його є: 1) екстерналізацією «внутрішньої» реальності й надання їй лінгвістичної форми; 2) процесом зі специфічним способом конструювання та встановлення реальності, схожим на зведений кодекс правил, що містить у собі те, що є узгодженням і успішно діє в межах заданого культурного середовища.

Вилучені з досвіду («внутрішньої» реальності) шаблони виявляються ефективними в управлінні соціальними діями, сприяючи продукуванню послідовності правильних (заданих) дій. Як саме досягається відповідність із бажаним шаблонам, ми опишемо в наступному дослідженні, розкриваючи феномен гравітаційної спроможності мемів.

Отже, дослідження мему як способу семантичної організації повідомлення свідчить про інтенсивні процеси в сучасному публічно-управлінському дискурсі, пов'язані зі звуженням смислової сфери публічного тексту, його атомізацію, фрагментацію, спрямованість на одновимірність.

Мережева структура, інтерактивність, свобода вибору джерел інформації створюють нові умови для зміни механізму передачі ідей, який тепер залежить від безпосередньої участі кожного користувача.

Меми формують інформаційний простір, а разом з тим і світосприйняття людини, її самоусвідомлення як громадянина країни, як частини спільноти. Конструювання мемів великої гравітаційності, здатних об'єднувати українців довкола стратегічних цілей, формувати спільну картину світу, – потреба й завдання сучасного публічного управління.

Список використаних джерел

1. Докінз Р. Егоїстичний ген. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2020. 544 с.

Н. Кондратенко

2.4. Театральність як визначальний параметр публічного дискурсу: вербальна репрезентація симулякрів

Сучасний український політичний дискурс швидко змінюється, пристосовуючись до новітніх умов і реалій. Усе більше віддаляючись від реальності, він трансформується в медійний продукт: виборці й політики переважно комунікують через засоби масової інформації, що створюють, а не відтворюють політичну реальність. Медійна продукція, трансльована через телебачення, радіо, інтернет, рекламу, підпорядкована законам театральності, що передбачає віддавання переваги візуальним ефектам, потужність вербальних складників, актуалізацію ролей-масок основних учасників-акторів. Домінантними характеристиками політичного дискурсу вважаємо такі: персуазивність, оскільки його основна функція – вплив на потенційних виборців; міфологічність – актуалізація архе- і стереотипного сприйняття політичної дійсності в реципієнтів; ритуальність – закріпленість і типовість повторюваних ситуацій і текстів у межах політичних ритуалів; агональність – настанова на змагальність і перемогу учасників політичних перегонів і виборів; театральність – актуалізація ігрового характеру політичної комунікації.

Серед наведених ознак особливе місце належить театральності, що охоплює ролі учасників політичної взаємодії та умовність політичного дискурсу. Це спричиняє трактування політичної сфери як своєрідної театральної дії і сприйняття політиків як акторів. Звідси підвищена увага до політичних суб'єктів, які здатні виконувати потрібні ролі, впливаючи на «глядачів» – масового адресата.

З часом умовність ефекту театральної вистави в політичному дискурсі зникає, і реципієнт не усвідомлює межі між вдаваним і реальним. Такий ефект подібний до ототожнення у свідомості глядачів екранного образу з актором, який його втілює: актор – реальна людина – сприймається як носій тих рис, що характерні для його персонажа.

Змішування екранної штучної реальності та об'єктивної дійсності відбувається і в політиці, коли політиками стають відомі творчі особистості або особи, які досягли професійних вершин в іншій сфері діяльності, – спорті, музиці, образотворчому мистецтві тощо. Подібне ототожнення впливає як на позитивізацію, так і на

негативацію політичного іміджу завдяки актуалізації параметру театральності.

Вивчення політичного дискурсу належить до актуальних напрямів зарубіжного (Р. Водак, Т. ван Дейк, М. Едельман, Е. Ласан, Дж. Покок, А. Баранов, В. Дем'янков, О. Паршина, А. Чудінов, О. Шейгал та ін.) і українського (Ф. Бацевич, А. Загнітко, Н. Петлюченко, І. Сєрякова, Л. Славова, М. Степаненко та ін.) мовознавства. Дослідники політичного дискурсу виділяють параметри політичної комунікації, серед яких окреме місце посідає театральність. О. Шейгал зазначає, що «політики у спілкуванні один з одним та з журналістами постійно пам'ятають про «глядацьку аудиторію» і свідомо або несвідомо ліцедіють, «працюють на публіку», намагаються вразити і «зірвати оплески» [10, с. 63]. Театральність впливає з основних характеристик політичного дискурсу, що мають амбівалентний характер.

А. Чудінов визначає суперечливі ознаки політичної комунікації, називаючи їх антиноміями [9, с. 53–71]. Серед цих параметрів театральність пов'язана з ритуальністю, експресивністю, діалогічністю, агресивністю тощо. В межах ігрової теорії політичного дискурсу театралізацію трактуємо як «спостереження «глядача» (електорату, масової свідомості, народу) за тим, що відбувається на сцені – в політиці» [3, с. 32]. Театральність у політичному дискурсі визначають як «сукупність театральних прийомів, перенесених на політичну сцену», «своєрідний лінгвосеміотичний «інструмент», що сприяє точно вирахованій реалізації політичних суб'єктів у формуванні зручного для свого існування владного середовища і комунікації; інструмент, що охоплює механізми презентації і самопрезентації як необхідні елементи комунікативного впливу на середовище і соціум» [6, с. 176]. У контексті театральності політичного дискурсу лінгвістики витлумачують поняття політичного іміджу (Н. Петлюченко, Г. Почепцов, Л. Славова, О. Холод та ін.), зокрема його вербальні складники, та комунікативні ролі учасників політичної комунікації.

У науковій розвідці засадничим методом слугував *комунікативно-дискурсивний*, спрямований на виокремлення специфіки мовленнєвої взаємодії в межах інституційного спілкування – політичного дискурсу. Проте інтерпретативний характер цього методу потребує додаткового пояснення, оскільки «рефлексія на тему обґрунтованості власних інтерпретацій та вказівка на накладені на них

обмеження мають бути обов'язковою частиною текстоорієнтованих досліджень дискурсу» [5, с. 79].

Лінгвопрагматичний метод прислужився під час з'ясування комунікативних ролей і стратегій комунікативної поведінки учасників політичного дискурсу: стратегічні параметри мовленнєвої поведінки учасників політичного дискурсу визначені передусім настановою на посилення театрального ефекту від взаємодії політичних суб'єктів.

Лінгвосеміотичний метод використано для виявлення невербальних засобів спілкування в політичному дискурсі і характеристики семіотично навантаженого комунікативного простору. Для політичної комунікації важливими є вербальні складники етикетної поведінки, а також темпорально-континуумні параметри спілкування.

Метод *нарративного* аналізу представлено в характеристиці постструктуралістських понять, вжитих у дослідженні, зокрема симулякрів, та визначенні особливостей їхньої реалізації в політичному дискурсі.

Лінгвостилістичний аналіз і метод *компонентного* аналізу виконували допоміжну функцію під час опису і коментування ілюстративного матеріалу – політичних текстів, зокрема вони прислужилися для визначення особливостей семантики лексем і стилістичного навантаження мовних одиниць, використаних у політичних текстах.

Український політичний дискурс у 2019 р. зазнав значних трансформацій, що було зумовлено президентськими і парламентськими виборами і мало наслідком кардинальні зміни у складі Верховної Ради України і обрання нового Президента України. Уперше за роки незалежності президентську посаду обійняв не професійний політик, а відомий актор В. Зеленський. Виборці висловили високий рівень довіри до цього кандидата (73 % голосів), а згодом таку саму високу підтримку отримала президентська партія на парламентських виборах, що дало змогу вперше в історії утворити монобільшість у Верховній Раді без залучення інших політичних сил. Така ситуація, на нашу думку, спричинила, між іншим, актуалізацію параметра театральності як визначального для політичного дискурсу. При цьому вказана тенденція має певні передумови реалізації як за кордоном, так і в Україні. Так, обрання відомих акторів, спортсменів, журналістів та інших медійних персон на політичні посади можна проілюструвати багатьма прикладами: Р. Рейган й А. Шварценеггер у США, Дж. П'єро в Італії, М. Шарец у Словенії, Дж. Морелес у Гватемалі та ін. Чинний пре-

зидент США Д. Трамп також був дотичний до кінематографу, а його поведінка має високий ступінь театральності. Утім, ми вважаємо, що саме в українському політичному дискурсі вперше було запроваджено механізм заміщення екранним образом реальної особи.

Шостий Президент України В. Зеленський відомий не лише як успішний шоумен, комік і організатор гумористичних проєктів на українському телебаченні, а і як актор, який зіграв головного персонажа у телевізійному серіалі «Слуга народу» (Україна, 2015–2019) – просту людину, яка випадково стала президентом країни. За сюжетом телефільму головний герой намагається самотужки керувати державою від імені народу. Його дії на цій посаді спрямовані на те, щоб позбавити влади олігархів і покращити життя простому народу. Такий позитивний персонаж – Василь Голобородько, шкільний учитель історії, роль якого майстерно зіграв В. Зеленський, – відповідав уявленням українців про ідеального главу держави.

Назва серіалу була використана в подальшому в назві президентської партії «Слуга народу», що перемогла на парламентських виборах. Основна ідея телестрічки стала концептуальним підґрунтям для розроблення рекламної стратегії під час як президентських, так і парламентських перегонів: основні агітаційні слогани містили актуалізацію семантичної опозиції господар/слуга, наприклад: *Президент – слуга народу, Депутат – слуга народу*. У Словнику української мови в 11 томах наводиться актуалізоване значення лексеми «слуга» як друге, переносне: «Людина, яка служить кому-, чому-небудь, захищає чийсь інтереси» [7, т. 9, с. 376]. Актуалізація периферійної семи в такому разі передбачає розуміння слуги як суб'єкта, який виступає на захист певних інтересів: у цьому разі це інтереси виборців і загалом українського народу. При цьому відбулися семантичні «зсуви» в інтерпретативному полі вказаної опозиції: влада потрактовувалася як «слуга» на службі в «господаря» – народу.

Перенесення вербальних (насамперед номінацій, алюзій, прецедентних феноменів) і візуальних (екранних образів, ситуацій, локацій тощо) компонентів з вигаданого світу в політичну реальність указує не лише на реалізацію театральності, а й на ототожнення і заміну об'єктивної реальності віртуальною дійсністю. За таких умов театральність постає як «лінгвосеміотична категорія, репрезентована в мові і мовленні системою знаків, сприяє точно розрахованій реалізації намірів

суб'єктів політики з досягнення політичних цілей, є ефективним способом комунікативного впливу на широку аудиторію через вербальні і невербальні механізми презентації і самопрезентації» [6, с. 177].

Театральність тісно пов'язана з поняттям симуляції у філософському витлумаченні. За Ж. Бодріаром, симуляція не еквівалентна імітації, пародії чи повторенню, це справжня «субституція, заміна реального знаками ірреального» [1, с. 7]. Небезпека використання симулякрів й опертя на симуляцію полягає в тому, що вони здатні породжувати модель реальності власне без цієї реальності, що ми і спостерігаємо в українському політичному дискурсі. Так, створений телебаченням, рекламою або засобами масової інформації світ настільки далекий від реальності, що сприймається як хибний, штучний, тобто є симулякром без відповідного реального підґрунтя. Такими симулякрами-номінаціями є, наприклад, *шоколадний барига* (П. Порошенко), *газова королева* (Ю. Тимошенко), *«я не лох»* (В. Зеленський), обов'язковими складними яких на семантичному рівні є аксіологічні семи.

Залучення поняття симулякру до аналізу політичного дискурсу дає змогу пояснити, чому вдавана, штучна реальність заступає об'єктивний стан справ і має більш привабливий вигляд, відповідаючи очікуванням реципієнтів. Використання в політичній комунікації вже позитивно оцінених симулякрів з телепродукції спрощує формування механізмів впливу: реципієнти готові сприймати знайомі образи, які транслиють вже звичну і прийнятну інформацію.

Розглянемо основні аспекти, за якими відбувається актуалізація театральності і формування симулякрів в українському політичному дискурсі, що спричиняє трансформацію вигаданого образу світу в реальний.

1. *Політична проксеміка* охоплює часопросторові характеристики політичного дискурсу. Театральність видозмінює політичний дискурс передусім на рівні часопростору. Так, топос політичної діяльності пов'язаний з тим, що місця перебігу політичної діяльності перетворюються на «сцену»: замість студій офіційних телеканалів – зали Верховної Ради, замість інформаційних агенцій політики виступають з промовама в тих локаціях, що відповідають задуму авторів «сценарію». Зрежисовані виступи нових політиків тривають на стадіонах (дебати кандидатів на пост президента), курортах (школа депутатів у Трускавці), подаються у відеозаписах (виступи Президента України на телебаченні), що нагадує театральну виставу із закріпленим місцем дії.

Президентські вибори 2019 р. засвідчили актуалізацію проксемічних чинників для проведення театралізованих політичних дій. Дебати між кандидатами на пост президента за законом мають відбуватися в прямому ефірі державної телерадіокомпанії, натомість В. Зеленський погодився на дебати, поставивши опонентові певні умови: *Ви кличете мене на дебати, мрієте, що я втечу, відморожусь, заховаюсь. Ні, я не ви у 2014 році. Я приймаю виклик. Ось мої умови: чекаю на вас тут – на НСК «Олімпійський». Дебати відбудуться перед народом, усі канали мають право їх транслювати наживо, усі журналісти мають право бути присутніми* (Відеозвернення В. Зеленського, 3 квітня 2019 р.). П. Порошенко погодився на ці умови, наголосивши саме на зміні локації: *Стадіон так стадіон*. Зміна місця проведення принципово вплинула і на презентацію дебатів, і на сприйняття їх аудиторією, оскільки був посилений саме параметр театральності: учасники повинні були передусім зважати на чинник аудиторії. Умова відкритого виступу перед виборцями була скерована на використання звичного для одного з кандидатів сценарію вистави, оскільки обраний формат передбачав не живу комунікацію, а акторські навички.

Стосовно часових характеристик сучасного політичного дискурсу зазначимо, що вони переважно пов'язані з поняттями періодичності і регулярності, оскільки комунікативна взаємодія підпорядкована ритуальним правилам. Так, до них належать привітання з урочистими датами, регулярні звернення до народу, вербальні реакції на кризові ситуації тощо. Трансформація цього чинника пов'язана з відсутністю збігів між реальними подіями і виступами політиків: святкові звернення записуються завчасно, ритуальні тексти готує пресслужба тощо. Крім того, релевантність темпорального чинника актуалізована і в аспекті тривалості комунікативної взаємодії: наприклад, спілкування з журналістами В. Зеленського (так званий «марафон» 10 жовтня 2019 р.) тривав понад 14 год і став новим світовим рекордом тривалості пресконференції (що також є елементом перетворення політичного суб'єкта на симулякр).

2. **Комунікативні ролі** суб'єктів комунікативної взаємодії також зазнають трансформацій під впливом театральності як домінантного параметра політичного дискурсу. Представлені ролі політиків є не лише штучними продуктами іміджмейкерів, вони взагалі

не спираються на денотат, тобто в реальності відсутній той суб'єкт, образ якого транслюється аудиторії.

Наприклад, образи Василя Голобородька й Володимира Зеленського злилися в той момент, коли актор подав свою кандидатуру на вибори Президента України: вигаданого ідеалізованого персонажа почали ототожнювати з реальною особою. Зважаючи на це, виборці очікували від новообраного Президента тих вчинків і дій, якими був відомий екранний персонаж: використання велосипеда замість автомобільного кортежу, боротьба з олігархами, відстоювання інтересів народу. При цьому передвиборча агітація була побудована саме на закріпленні цього симулякра: представлення кандидата як екранного персонажа з усуванням меж між реальним і вигаданим. Звідси й вибір комунікативної поведінки, що демонструє особистість, наближену до екранного образу: використання стилістично зниженої і просторічної лексики, простих синтаксичних конструкцій, порушення правил ввічливості, наприклад: *Послухай, я президент цієї країни. Мені 42-й рік. Я ж не лох якийсь. Я тебе прийшов і сказав – зброю прибори* (В. Зеленський, 26 жовтня 2019 р.). Звернення до незнайомої людини на «ти», вживання жаргонізмів, пряма апеляція до адресата в агресивній формі демонструють вибір конфліктного типу мовленнєвої поведінки з використанням мовної агресії і віддаванням пріоритету комунікативній стратегії дискредитації.

Й. Стернін зазначає, що комунікативна роль указує на створюваний образ, це те, «як людина подає себе у спілкуванні, вдавана поведінка для досягнення певної мети» [8, с. 68]. Однак тут спостерігаємо зворотний ефект, оскільки створювана комунікативна роль спиралася на раніше створений, але також штучний образ. Ж. Бодріяр зазначає, що симуляція «виходить з утопії принципу еквівалентності, з рішучого заперечення знака як цінності, із знака як реверсії та умертвлення будь-якої рефлексії» [1, с. 12].

Комунікативна роль вказує на мовленнєву поведінку політика, тому в такому разі поведінка суб'єкта політичної діяльності повинна або повністю збігатися з екранним образом, або його не заперечувати, наприклад: *Це має стати нашою національною ідеєю. Навчитися жити разом у повазі заради майбутнього своєї країни. Адже ми уявляємо його однаково – це успішна та квітуча країна, де немає війни, країна, яка повернула своїх людей і свої території. Де неваж-*

ливо, як названа вулиця, бо вона освітлена та заасфальтована. Де немає різниці, біля якого пам'ятника ти чекаєш дівчину, в яку ти закоханий (новорічне привітання В. Зеленського, 31 грудня 2019 р.).

Відсутність ідеологічного підґрунтя, характерного для комунікативного іміджу екранного персонажа, перенесено на політичний імідж-симулякр реального політика, який актуалізує в мовленні соціальні проблеми, уникаючи політичних. Крім того, функціонування симулякрів у політичному дискурсі передбачає мінімізацію присутності суб'єкта в інформаційному полі. Останнє реалізовано через мінімізацію комунікативної діяльності політика: обмеження спілкування із журналістами, використання підготовлених записів промов, уникання спонтанного спілкування тощо. У цьому разі реципієнти в умовах браку інформації заповнюють лакуни власними припущеннями і висновками, проєктуючи поведінку персонажа на комунікацію реальної людини.

3. Сценарії спілкування. Однією з основних ознак театральності в політичному дискурсі є використання «сценаріїв» мовленнєвої поведінки, що не передбачають спонтанності й орієнтовані на виконання певних комунікативних ролей в окреслених комунікативних ситуаціях. Подібні «сценарії» готуються фахівцями – пресекретарями, іміджмейкерами, а дотримання їх у спілкуванні з аудиторією є обов'язковим. Для аналізу сценаріїв спілкування доцільно послуговуватися поняття фрейму-сценарію [12] або сценарного фрейму, що А. Мартинюк вважає різновидом когнітивного фрейму, який «структурує стандартну послідовність подій, обумовлену певною рекурентною ситуацією» [4, с. 134].

Так, виступ Президента України на Економічному форумі в Давосі передбачав виконання відповідного сценарію-фрейму комунікативної поведінки, обов'язковим елементом вербального складника якого є декларація принципів розвитку країни в економічному аспекті, наприклад: *Виклики, які стоять перед нами, перед українцями, мобілізують нас і змушують рухатися швидше, надихають робити неймовірне і неможливе. Ми програмуємо себе на позитивне мислення, ми програмуємо себе на амбітні завдання* (В. Зеленський, 22 січня 2020 р.). Відхилення від сценарію сприймається як порушення параметру театралізації, зокрема, це стосується ритуальних жанрів політичної комунікації – інавгурації, привітань, звернень тощо.

Для сучасного українського політичного дискурсу вважаємо характерними пошук і реалізацію нових типів політичних сценаріїв,

серед яких можна назвати «президентський марафон», що ґрунтувався на сценарії пресконференції, проте зазнав певних трансформацій. Спілкування здійснювалося з понад 300 журналістами, що були поділені на невеликі групи по 10–12 осіб, яким відводилося пів години на запитання Президенту. При цьому загальний сценарій складався з низки однотипних фреймів, що являли собою обговорення різних проблем, наприклад, на запитання про ринок землі політик відповідав: *Якийсь час ми повинні продавати землі лише українцям. Другий період, коли наші вже купили, коли у нас вже є кредитна ставка та пільги, тоді ми вже зможемо відкрити ринок іншим – іноземним компаніям, які стовідсотково працюватимуть на цій землі, і наші українці там працюватимуть* (В. Зеленський, 10 жовтня 2019 р.). Обрані сценарії ґрунтуються на комплексі комунікативних стратегій і розгортаються відповідно до обраного типу мовленнєвої поведінки.

4. **Дистанційність** політичного дискурсу зумовлена специфікою театральності як її визначального параметра, оскільки спілкування з аудиторією переважно здійснюється опосередковано. Політична комунікація загалом характеризується дистанційністю між політиками і масовими адресатом, утім, сучасний політичний дискурс ще й демонструє актуалізацію цього параметра безпосередньо між політиками – учасниками взаємодії. Замість прямого спілкування у форматі діалогу (ток-шоу, інтерв'ю, дебати) домінують форми, характерні для сучасного інформаційного простору – коментарі у ЗМІ і соцмережах. При цьому політики не стільки звертаються з коментарями до опонентів, скільки «працюють» на публіку.

Новітньою формою дистанційного спілкування вважаємо тролінг у соцмережах, комунікативна інтенція якого полягає у створенні провокативної ситуації і конфліктів через розміщення повідомлень в інформаційному просторі. Характерною рисою тролінгу є «націльність на конфронтацію, троль не намагається висловити свою точку зору, знайти істину, його не цікавить інформація, думки інших людей, йому важлива реакція на його провокацію» [2, с. 31]. При цьому основна мета тролінгу – самопрезентація, привернення уваги до себе через провокативну мовленнєву поведінку.

Українські політики вдаються до тролінгу в соціальних мережах, обираючи об'єктом своїх політичних супротивників і провокуючи оцінну реакцію аудиторії – обурення, засудження або навпаки:

радість і глузування. Яскравим прикладом політичного тролінгу є допис колишнього в. о. Міністра охорони здоров'я У. Супрун: *Найближчим часом повідомлю про успіх у судовому процесі щодо фейків Дубінського, але поки розповімо про наближену тему – геморої* (Фейсбук, У. Супрун, 16 жовтня 2019 р.). Ілюстрацією до тексту стала фотографія народного депутата від провладної партії «Слуга народу» О. Дубінського. Мета цього допису – викликати асоціації в читачів між неприємною хворобою й особою депутата. Авторка допису не звертається і не апелює до свого політичного опонента, на якого подала позив до суду, а в такий спосіб намагається заручитися підтримкою аудиторії. Цей допис належить до тролінгу, оскільки містить вербальну провокацію, створену через порівняння фізіологічної проблеми і діяльності політика.

Тролінг стає одним зі способів реалізації театральності і в президентській риторичі. Так, В. Зеленський, коментуючи спілкування з експрем'єркою і лідером політичної партії «Батьківщина» Ю. Тимошенко щодо кадрових призначень, зазначає: *Є дуже давня українська традиція. Раз на 5 років Юлія Володимирівна Тимошенко йде в опозицію до чинного Президента, імітуючи турботу про народ. Вчора подивився «Свободу слова» на ICTV. Там Юлія Володимирівна розповідала, що пропонувала нам нових людей на різні посади. Людей, які «принесуть інвестиції». Хотів би, щоб усі ми були чесними до кінця. Так, Юлія Володимирівна справді пропонувала. Вона принесла список своїх людей для призначення на «солодкі» місця. А натомість обіцяла протягом року голосувати за всі закони разом зі «Слугою народу» у Верховній Раді. Звісно, ми відмовили. Адже епоха договірняків скінчилася назавжди. Але подивіться, який гарний вигляд має зараз «опозиція». Така фігура! А знаєте, чому? Тому що зараз їй просто не дають «солоденького»* (Фейсбук, В. Зеленський, 19 листопада 2019 р.).

Вживання в дописі жаргонізмів (*договорняк*), іронії і використання тактики приниження в межах стратегії дискредитації на адресу жінки-політика вказує на очікування реакції читачів – «театральної аудиторії». Порушення максим спілкування – релевантності (коментар не стосується обговорюваної теми) і способу вираження (оцінки зовнішності та фізіології людини) – вказує на провокування конфлікту, що виникає в разі свідомого нехтування правилами комунікації. Вислов-

лення компліменту тут є реалізацією не тактики симпатії, а тактики образи. При цьому пряме спілкування відсутнє, оскільки мовець обирає соціальні мережі як дистанційний канал комунікативної взаємодії.

У відповідь Ю. Тимошенко використовує той самий принцип спілкування, актуалізуючи дистанційність і орієнтуючись на аудиторію: *Хотілось би говорити з Вами, Володимире Олександровичу, про долю країни, але Ви обрали інший тон. Шкода... Тоді нагадаю Вам, що є ще одна давня українська традиція. Раз на п'ять років деяким українським Президентам здається, що вони взяли джек-пот! А далі все за сценарієм... Ну, Ви в курсі... Словом, чекаємо Вас на корпоративах... Можна зі своїм піаніно:)* (Фейсбук, Ю. Тимошенко, 19 листопада 2019 р.).

Розпізнавання тролінгу в цьому дописі стає можливим завдяки наявності в реципієнтів фонових знань, оскільки актуалізовано знання реципієнтів про минулу діяльність В. Зеленського, зокрема його висміювання українських політиків у комічному номері з піаніно. При цьому політики не роблять офіційних заяв чи не дають коментарів з приводу ситуації, не спілкуються безпосередньо в режимі інтерв'ю, зустрічі чи ток-шоу.

Чинник дистанційності дає змогу порушувати певні правила спілкування, виходити поза межі офіційності та реалізовувати тактику іронізації, що переважно пов'язана з тролінгом. Дистанційність характеризує як мовленнєву взаємодію політиків, так і спілкування з аудиторією, що здійснюється через телевізійні виступи, соцмережі та офіційні повідомлення. Навіть спілкування з журналістами у форматі пресконференцій останнім часом мінімізовано, замість цього домінують відеозвернення Президента до народу.

5. Актуалізація ролі аудиторії також визначена як параметр театралізації і полягає в пріоритетній орієнтації на масового адресата в політичному дискурсі. Це є цілком логічним і закономірним, оскільки перемогу на виборах забезпечує електоральна більшість, на яку і орієнтується актор-політик. Зважаючи на це, театральність, трактована як вияв сценічності політичного дискурсу, передбачає посилення чинника адресата. О. Шейгал зазначає, що адресат-народ «відіграє переважно роль не прямого адресата, а адресата-спостерігача, який сприймає політичні події як певну поставлену для нього сценічну дію» [10, с. 63]. Навіть за умови діалогічної взаємодії політиків основним адресатом повідомлень є аудиторія. Цей чинник

вагомий для політичного дискурсу загалом: так, у відповідь на критику відомого актора Р. де Ніро (Robert De Niro) Д. Трамп висловився в соцмережі Твітер: *Robert De Niro, a very Low IQ individual, has received too many shots to the head by real boxers in movies. I watched him last night and truly believe he may be «punch-drunk». I guess he doesn't* (Твітер, 13 червня 2018 р.). Театральність цього допису зумовлена підвищеною емоційністю, використанням стратегії дискредитації і вербальної агресії, а також спрямуванням комунікативного наміру не в бік прямого адресата, а на аудиторію.

В українському політичному дискурсі чинник аудиторії задіяний насамперед у численних політичних скандалах – в прямих етерах на телебаченні, в телеінтерв'ю, у Верховній Раді, у громадських місцях, де політики демонструють епатажну, скандальну поведінку. Сполучною ланкою для цих ситуацій презентації мовної особистості політика є обов'язкове залучення аудиторії – пряма трансляція ситуації або запис для розповсюдження в інтернеті. Серед останніх ситуацій варто назвати конфлікт О. Ляшка з А. Герусом в аеропорту «Бориспіль», що розпочався зі звинувачень лідера Радикальної партії на адресу опонента: *Ти пустив сюди росіян. Може, ти не знаєш, що Росія – агресор? Ти змінив закон і пустив росіян!*» (6 листопада 2019 р.) і закінчився бійкою. Усі подібні конфлікти відбувалися виключно за умови наявності відеозапису або прямого етеру, коли аудиторія долучається до співучасті в ситуації, відповідно реагуючи і підтримуючи учасників. Натомість поза участю глядачів і засобів масової інформації політичні конфлікти втрачають свою актуальність.

На нашу думку, саме вектор комунікативної інтенції визначає специфіку театральності політичного дискурсу, оскільки основним адресатом мовця є не співрозмовник, а аудиторія – «глядачі» на «сцені» політичної вистави. Актуалізація ролі аудиторії, насамперед масового адресата, є визначальною рисою сучасної політичної комунікації.

Театральність політичного дискурсу забезпечує ототожнення ролі політика та його особи. У разі участі у виборчих перегонах відомих осіб – акторів, музикантів, спортсменів, художників, спостерігаємо повне злиття екранного образу з реальною людиною, що і визначає позицію виборців. Фактично пересічні виборці голосують не за нового політика, а за втілення в реальності умовних персонажів – героїв кінострічок чи телесеріалів, переможців спортивних змагань, успішних діячів

мистецтва. Очікування виборців пов'язані з умовною реальністю, яка і проєктується на політичну сферу: вчинки, прагнення, результати діяльності медійного або кіноперсонажа є підставами для їхнього «злиття» з реальною особою-політиком. У такий спосіб симулякр заступає реальну особу, а політичний дискурс перетворюється на штучну реальність. Утім, реальне життя потребує реальних діячів, а підміна їх симулякрами призводить до катастрофи в політичній сфері і перетворює політику на умовний світ, який існує і розвивається за театральними законами.

Список використаних джерел

1. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. Київ : Основи, 2004. 118 с.
2. Гриценко Л., Демидова Т. Коммуникативная стратегия дискредитации в интернет-коммуникации (на примере троллинга). *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2018. № 55. С. 29–42.
3. Кондратенко Н. В. Український політичний дискурс: текстуалізація реальності. Одеса : Чорномор'я, 2007. 156 с.
4. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2011. 196 с.
5. Молодыченко Е. Свои» и «чужие» в политическом дискурсе: инструментальная функция «чужого» в американской президентской риторике. *Вестник Томского государственного университета. Филология*. 2019. № 59. С. 67–86.
6. Олянич А. Театральность как категория политического дискурса. *Диалог-ПИ*. 2015. С. 176–178.
7. Словник сучасної української мови в 11 томах. Київ : Наук. думка (1970–1980).
8. Стернин И. Введение в речевое воздействие. Воронеж : Воронеж. гос. ун-т, 2001. 252 с.
9. Чудинов А. П. Политическая лингвистика. М. : Флинта ; Наука, 2007. 256 с.
10. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса. М. : Гнозис, 2004. 326 с.
11. Edelman M. *Constructing the Political Spectacle*. Chicago : University of Chicago Press, 1988. 137 p.
12. Minsky M. A framework for representing knowledge. *The Psychology of Computer Vision* / P. H. Winston (ed.), McGraw-Hill Book. New York, 1975. P. 211–277.

Розділ 3

АКСІОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ

О. Котовська

3.1. Цінності як ідейні засади формування соціокомунікативного механізму

Традиційно західноєвропейське етичне вчення виходило з двох ключових положень: по-перше, кантівського розуміння категоричності (незмінності) міркувань, першочерговості раціонального над емоційним, загальнолюдського блага над приватним інтересом; по-друге, визначеного в добу Нового часу та Просвітництва договірного характеру походження держави, яка виникає як необхідна умова обмеження егоїстичних за своєю природою людей заради їх виживання. На перший погляд, два суперечливих щодо пояснення причин моральної поведінки твердження, по суті, доповнювали одне одного, адже визначили *homo moralis* і як самодостатнього суб'єкта, і як соціальну істоту, свобода якої є природним правом, обмеженим правом іншого. Однак, наголосивши на тому, що вибір між добродесним вчинком й егоїстичним інтересом залежить не тільки від усвідомлення результатів діяння, а й від індивідуального емоційного («упередженого») ставлення, теоретики філософії моралі розвивали її як теорію раціонального обґрунтування морального обов'язку (деонтологію, нормативну етику).

На початку ХХ ст. етичні розмірковування з приводу сутності моралі й моральної поведінки зазнали глибокої кризи. Під загальну критику потрапили традиційні моральні цінності, а відтак і критерії їх раціонального обґрунтування. Звичні для нормативної етики механізми пояснення конкретних ситуацій у практичному застосуванні показали свою неефективність. Одночасно глобальні соціальні, політичні, економічні та екологічні проблеми, що виникли в другій половині ХХ ст., довели, що їх вирішення неможливе без етичної позиції окремого індивіда, держави, світової спільноти.

Мета запропонованого дослідження полягає в осмисленні сучасних тенденцій пояснення природи моралі, нашого розуміння людини як етично мислячого індивіда, і прогнозуванні можливих ри-

зиків обмеження простору особистої свободи, які часто присутні в таких ідеях.

***Homo moralis* як продукт революції**

Перші теорії походження моралі, так само як і спроби визначення меж особистої свободи, виникають від початку формування філософського світогляду. Власне кажучи, вже Платон сформулював *парадокс свободи*. Його суть полягає у тому, що «необмежена свобода веде до своєї протилежності, оскільки незахищена і нестримувана законом свобода повинна вести до тиранії сильних над слабкими»¹. З цієї позиції Платон виступив з критикою політичної свободи, вважаючи, що тільки добродесний вчинок може бути цілковито добровільним, а отже, справжньою може бути лише внутрішня, моральна свобода². Але власне з ім'ям німецького філософа Імануїла Канта пов'язана *революція* в способі мислення й поясненні засад формування моральної свідомості. І. Кант поставив вимогу обмеження особистої свободи не більше ніж це потрібно для гарантування належного рівня свободи для всіх інших³.

Цю революцію моральної свідомості можна звести до двох ключових ідей.

По-перше, І. Кант переніс принципи моралі із зовнішньої першооснови в автономне буття індивіда. Відповідаючи на визначальне питання філософії «що таке людина?», він ствердив, що її сутність є антиномічною й перебуває одночасно в двох світах, у світі природної необхідності й у світі духовно-моральному, у світі свободи. Свобода не була б можливою, якщо б усе було стисло детермінованим. «Якби предмети чуттєвого світу брали за речі самі по собі, а вищенаведені закони природи – за закони речей самих по собі, то суперечність була б неминучою. Так само, якби суб'єкт свободи уявляли собі подібно до решти предметів як саме тільки явище, то також не можна було б уникнути суперечності, оскільки водночас стверджували б і заперечували б те ж саме про однаковий предмет у тому ж самому значенні. Але якщо природна необхідність віднесена суто до явищ, а свобода –

¹ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : у 2 т. / пер. з англ. О. Буценка. Київ : Основи, 1994. Т. 2. С. 52.

² Райан А. Свобода. *Енциклопедія політичної думки* : пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2000. С. 352.

³ Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : у 2 т. Т. 2. С. 52.

суто до речей самих по собі, то не виникає жодної суперечності, коли рівночасно приймають або допускають обидва види причиновості»⁴. І. Кант переконаний, що не уявлення узгоджуються з предметами, а, навпаки, предмети – з уявленнями. Інакше кажучи, межі наших уявлень про світ і є межами знання про світ у цілому. Яким є світ незалежно від нас – ми не знаємо, адже він – *річ у собі*. У такий спосіб німецький філософ виходить поза метафізичне (надчуттєве) конструювання світу, як у Платона, й одночасно поглиблює поширене серед представників Нового часу та Просвітництва тяжіння до етичного емпіризму та сенсуалізму, їх пояснення свободи як явища суспільного життя.

По-друге, І. Кант приходять до висновку, що свобода є первинною основою належного життя людини, її права на гідність. Свобода є можливою, коли людина автономно приймає рішення діяти згідно з моральним законом, а світ стає моральним, коли сам індивід робить його таким. Мораль є внутрішнім безумовним вибором конкретного індивіда, але за своєю природою людина не здатна лише керуватися моральними спонуканнями, тому захисними опорами для стійкості духовно-морального світу є право і релігія. Право є обмеженням свободи людини, її внутрішньої потреби в необмежених духовних цінностях, а тому не розум, а *моральна віра*, моральність і є тим найглибшим виміром людини, який принципово відрізняє її від усього тваринного світу⁵.

З кінця ХІХ ст. розпочалась криза раціонально детермінованого світообразу. По суті, ніцшеанське проголошення *смерті Бога* було маніфестом героїзованої боротьби індивіда (*надлюдини*) за свою етичну автономію й символізувало собою десакралізацію християнських цінностей, заперечення моральних принципів як таких, що обмежили волю людини й перетворили її на покійного раба умовин. «Людина – це линва, напнута між звіром і надлюдиною, – линва над прірвою, – маніфестував Фрідріх Ніцше у своєму трактаті «Так казав Заратустра» (1886). – Велич людини в тому, що вона – перехід і загибель»⁶. Переступити через мораль, загальноприйняті норми,

⁴ Кант І. Прологomenи до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / пер. з нім. В. Терлецького. Київ : ППС-2002, 2005. С. 74.

⁵ Кушаков Ю. В. Кант Іммануїл. Історія філософії. Словник ; за заг. ред. В. І. Ярошовця. Київ : Знання України, 2006. С. 437.

⁶ Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / пер. з нім. А. Онишка, П. Тарашука. Київ : Основи, 1993. С. 13.

протиставити себе решті для Ф. Ніцше – це *перехід* від людини до *надлюдини*. Бути моральним для І. Канта – це *мета* («чинити так, аби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу») і шлях до справжнього (автономного) розкриття релігійної віри. І в цьому засаднича відмінність між позиціями двох німецьких мислителів.

У передмові до «Жадання влади, спроба переоцінки всіх цінностей», звертаючись до потенційних читачів, Ф. Ніцше пише: «зберігайте безумовну внутрішню свободу... Решта – це просто людство. Треба здолати людство своєю силою й шляхетністю душі, – отже, зневагою...»⁷ й розпочинає свої подальші розмірковування емоційною критикою «Канта як *мораліста*»⁸. Звичайно, відверто провокаційні висловлювання, присутні у «Жаданні влади», можна пояснити передсмертним загостренням психічної хвороби автора. Але навіть така поверхова інтерпретація тексту не заперечує визначальної ролі «абсолютного нігіліста Європи» в історії переоцінки цінностей. Ф. Ніцше зумів передбачити і в афористичній формі показати занепад ціннісно-методологічних передумов формування традиційної науки й одночасно створив передумови для ще однієї парадигмальної революції, цього разу мовної.

Революційні для ХХ ст. ціннісно-сміслові зміни були також спричинені тими настроями, що поширювалися в тогочасній Західній і Східній Європі, частково у Північній та Латинській Америці. Якщо на індивідуальному рівні десакралізація моральних принципів символізувала собою різке загострення проблеми *Я* та *Інший*, усвідомлене ствердження своєї самості незалежно від оцінки загалу, то в міжвоєнний період «мода на заперечення моралі» стала вагомою на рівні масової свідомості.

У 20–30-х рр. ХХ ст. одним із перших європейських мислителів, хто заговорив про небезпеки поширення серед загалу нігілістичного ставлення до європейських цінностей, був Хосе Ортега-і-Гассет. Іспанський інтелектуал визначив цю ситуацію як *бунт мас*. *Людина маси*, як однотипна множина людей без певних достоїнств, не здатна діяти самостійно. Їй потрібно, щоб за неї приймали рішення

⁷ Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. Київ : Основи, 1993. С. 330.

⁸ Там само. С. 339.

ня, «одноставно» схвалювали або ж осуджували те чи інше явище громадсько-політичного життя. «Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть»⁹, – писав Х. Ортега-і-Гассет у праці «Бунт мас» (1929). Свідомістю людини маси легко маніпулювати за допомогою емоційних лозунгів та популістських дій.

Перемога на користь масової свідомості «йде в тандемі» з провадами індивідуальної безвідповідальності. Вимагаючи для себе необмежених прав і свобод, людина маси прагне уникнути будь-яких обов'язків, перекласти прийняття рішення на абстрактного *Іншого*, на владу, яких потім можна звинуватити в невиконанні популістських лозунгів. Саме тому вона становить загрозу правовому, громадянському суспільству. «А що Ортегові міркування про «людину-масу» небезпідставні, – про те свідчить новітня історія: за сім років до виходу книги «Бунт мас» в Італії прийшов до влади Муссоліні, чотири роки після виходу книги в Німеччині – Гітлер, а неподалік, на сході, вже здіймалися вежі сталінського тоталітаризму... Культ сили, всупереч праву, заповонив цілі континенти»¹⁰, – підтвердив слушність висновків іспанського практика і теоретика громадсько-політичної думки Віталій Табачковський у передмові до українського перекладу його творів.

Болісно переживаючи протистояння двох Іспаній (офіційної, що жила застарілими цінностями, та нової, яка обстоювала ідею патріотизму, спрямованого не в минуле, а в майбутнє), Х. Ортега-і-Гассет ствердив, що в ситуації ідейного «міжвладдя», коли на авансцену виходить *маса*, може виникнути ще більше лихо, штучні регіоналізми, націоналізми, сепаратизми, тобто рухи етнічного й територіального відокремлення. В історичному нарисі «Безхребетна Іспанія» він поставив риторичне запитання, на яке сам відповідає: «Чи багато іспанців усвідомлює справжню історичну реальність цих рухів? Боюся, що ні»¹¹.

⁹ Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори / пер. з ісп. Київ : Основи, 1994. С. 20.

¹⁰ Табачковський В. Стань тим, ким ти є: передмова / Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. Київ : Основи, 1994. С. 8–9.

¹¹ Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. С. 146.

Підтримуючи популістські та реваншистські настрої, здемо-ралізовані маси під владною рукою харизматичних лідерів проти-ставляли себе *чужому* як ворожому, ступаючи на шлях *баналізації зла* (таке визначення цьому явищу дала Ганна Арендт), ситуації, в якій люди звикають жити за подвійними стандартами, за двома не-сумісними моральними кодексами¹², в яких катування чи виконання масових убивств не передбачає моральної оцінки, а стає «рутинною роботою» за наказом. У такій ситуації первинна амбівалентність морального, що передбачає відповідальне осмислення актуального ви-бору між добром і злом, нівелюється. Небезпечні для життя і психіч-ного здоров'я обставини «запускають» у психіці людини механізми психологічного захисту, які дозволяють у певний спосіб ментально «втекти», перестати свідомо осмислювати психотравмуючі події. Ці механізми функціонують на підсвідомому рівні й, за визначенням Еріха Фромма, свідчать про існування феномену *втечі від свободи*.

Чому, отримавши свободу, людина добровільно прагне її поз-бутися? – це питання, відповідь на яке розкриває психологічну при-чину *парадоксу свободи*. Намагаючись наблизитись до її пояснен-ня, Е. Фромм розрізняє формальну *свободу від* та *свободу заради*. Першу з них, свободу від, суб'єкт переживає як нестерпний тягар, джерело сумнівів та індивідуальних страхів життя без мети. Него-товність відповісти на первинний екзистенційний виклик і взяти на себе відповідальність за власне життя, знайти власне призначення призводить до пошуків механізмів *втечі від свободи*. Водночас аме-риканський психолог стверджує: «свобода – головна умова всілякого зростання... прагнення до свободи може бути пригнічене, зникнути зі свідомості індивіда, але й у цьому разі воно продовжує існувати в потенційній формі, заявляючи про своє існування свідомою чи під-свідомою ненавистю, що завжди супроводжує таке пригнічення»¹³. Е. Фромм визначає три типових механізми психологічної *втечі від формальної свободи*: авторитаризм, конформізм та деструктивність,

¹² Попович М. Баналізація зла. *Дзеркало тижня*. Листопад 2004 р. URL: <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/521/48314/>

¹³ Фромм Е. Втеча від свободи / пер. фрагм. В. Тарасенка за виданням: Э. Фромм. Бегство от свободы. М. : Прогресс, 1989. С. 230–247. *Зарубіжна фі-лософія ХХ століття. Читанка з історії філософії* : у 6 кн. Київ : Довіра, 1993. Кн. 6. С. 187.

негативне ставлення до себе та інших. Свобода *заради*, навпаки, – «... спонтанна активність – це єдиний спосіб, яким людина може подолати страх самотності, не відмовляючись від повноти свого “я”»¹⁴.

Розмірковуючи над причинами воєн із психологічної точки зору, Е. Фромм приходять до висновку, що вони криються як у специфічних соціальних умовах, так і в тих ідеях, які на підсвідомому рівні «заражають» уми звичайних людей. «Той факт, що ідеї мають емоційну основу, надзвичайно важливий, оскільки це є ключем до розуміння духу будь-якої культури, – пише Е. Фромм у праці «Втеча від свободи» (1941). – Прикладом може бути робітничий рух у Німеччині, коли нацизм одержав перемогу... Детальний аналіз структури особистості німецьких робітників виявляє одну з причин – хоча, звичайно, не єдину – такого явища: багато з них мали низку особливостей того типу особистості, який ми назвали авторитарним. У них глибоко вкоренилися шана до влади і сум за нею»¹⁵. Інакше кажучи, Е. Фромм, якому після приходу до влади нацистів у 1933 р. довелось емігрувати з Німеччини, переконаний, що масові патологічні зміни у психіці людей можливі лише в певному соціокультурному середовищі: «ідея може стати могутньою силою лише тоді, коли вона відповідає специфічним потребам людей даного соціального характеру (курсив. – Е. Ф.)»¹⁶.

Втеча від свободи на індивідуальному рівні передбачає домінування в мисленні людини стереотипів як складових масової *міфологізованої свідомості*. Особливе значення в їх формуванні відіграють емоційно-іраціональні фактори, які, по суті, виходять із колективного несвідомого (*архетипів*). Механізми функціонування міфу, незалежно від того, чи це архаїчний, національний, чи сучасний політичний міф, є однаковими, адже міф передбачає створення уявного світу і своєрідне пояснення такого світообразу. На перший погляд нелогічна побудова міфу, згідно з найбільш науково обґрунтованою його структуралістською інтерпретацією, має свою «особливу логіку». Зокрема, засновник структуралізму в етнології, французький дослідник Клод Леві-Стросс ствердив, що «логіка міфу» – це логіка закономірностей, яких немає в об'єктивному світі, але вони

¹⁴ Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Минск : Харвест, 2003. С. 333.

¹⁵ Фромм Е. Втеча від свободи. С. 181–182.

¹⁶ Там само. С. 182.

потрапляють туди без участі людини»¹⁷. У міфі немає рефлексивної послідовності подій. І коли у розгортанні міфу одна подія зумовлює іншу, то такий зв'язок між ними не має причинно-наслідкового характеру. Такий послідовний ланцюжок подій – це *доля*.

Міфи, подібно як стереотипи, значно впливають на індивідуальні уявлення про межі допустимої особистої свободи. У закритих спільнотах вихід за визначені поведінкові й оціночні «алгоритми» переводить індивіда в статус маргінала, вигнанця, ворога. Процес автоматичного чи послідовного виключення з групи залежить від рівня її толерантності у ставленні до *Іншого*. Одночасно рівень толерантності обернено залежить від соціальної дистанції, від (не)готовності членів спільноти до соціальних відносин з *Іншим* як *близьким*, *чужим* чи *ворожим*. Згідно з поширеною шкалою американського соціолога Еморі Богардуса рівень соціальної дистанції може коливатися від максимального одного до семи балів та залежить від готовності членів спільноти до семи типів відносин: 1) «як близькі родичі на основі шлюбу»; 2) «як мої близькі приятелі»; 3) «як сусіди, які живуть поруч зі мною»; 4) «як співробітники на тій самій роботі, що і я»; 5) «як випадкові співрозмовники, громадяни моєї країни»; 6) «лише як відвідувачі моєї країни»; 7) «вигнав би геть зі своєї країни». Найбільш поширеним серед визначених Е. Богардусом показників соціальної дистанції є *індекс національної дистанційованості*¹⁸. Хоча *індекс* визначає традиційне ставлення однієї етнокультурної групи до іншої, проте драматичні події, факти і навіть газетні матеріали можуть різко змінити ставлення до репрезентантів іншої групи.

Наскільки важливою є роль інформації у процесі трансформації стереотипів Волтер Ліппман розкрив у своїй оригінальній міждисциплінарній праці «Громадська думка» (1921), яка була опублікована через три роки після закінчення Першої світової війни.

¹⁷ Савельєва М. Ю. Лекції по міфології культури. Київ : Видавець ПАРАПАН, 2003. С. 51.

¹⁸ В українських соціологічних та етнополітичних дослідженнях прийнято використовувати термін *індекс національної дистанційованості*, хоча в публікаціях самого Е. Богардуса (Bogardus E. S. Forty Year Racial Distance Study. Los Angeles, 1967) цей показник дослівно мав би перекладатись як *індекс расової дистанції*. Див.: Паніна Н. В. Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні. URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.htl>

Американський публіцист наводить конкретні випадки, коли стереотипи (*образи в наших головах*) здатні трансформуватися під впливом інформації ззовні. На прикладі гіпотетичної ситуації він розкриває зміну поведінки мешканців острова в океані, які продовжували жити звичайним добросусідським життям, не знаючи про початок у серпні 1914 р. Першої світової війни. У середині вересня інформація, що надійшла з прибулого корабля, змінила усталений світ англійців, французів та німців, які мешкали на острові. «Вони довідалися, що більш ніж шість тижнів ті з них, хто був англійцями, і ті з них, хто були французами, боролися заради святості договорів проти тих з них, хто були німцями. За шість незрозумілих тижнів вони поводитись ніби друзі, коли насправді були ворогами»¹⁹.

Наведений приклад показує конкретний факт і його інтерпретацію різними членами конфлікту на основі стереотипів, що в латентній (прихованій) формі існують у колективній (культурній) пам'яті. Описана ситуація, спроектована ззовні, модифікує індивідуальне уявлення про світ і незалежно від самої людини більшою чи меншою мірою впливає на її судження про *Іншого* як *близького, чужого, ворожого*. Але чи для зміни в оцінці конкретних англійців, французів та німців з острова були реальні для них самих причини? Як змінилась у цій ситуації поведінка жителів острова в океані? І що реально лежить в основі таких змін? Відповіді на ці запитання залежать від індивідуального вибору, що входить у сферу конфлікту досвіду безпосередніх міжособистісних відносин на острові, та патріотичних почуттів, які пов'язують їх із власними національними спільнотами. Аналізуючи причини таких різких змін у настроях колишніх приятелів та близьких сусідів, які миттєво опинилися по різні сторони барикад, варто говорити про переоцінку себе і кожного з них з погляду ментальної самоідентифікації, національної ідентичності. Але якщо, скажімо, припустити, що факт початку Війни був недостовірним або цілеспрямовано вигаданим капітаном, недобросовісним газетярем чи будь-ким іншим, то в запропонованій ситуації можна чітко спостерігати пряму маніпуляцію свідомістю людей, обмежених у доступі до альтернативних джерел інформації.

¹⁹ Lippman W. Public Opinion. Long Island : Wading River, 1921. URL: <http://www.gutenberg.org/cache/epub/6456/pg6456.html>

Інакше кажучи, міфи та стереотипи незалежно від самої людини впливають на її поведінку й оцінку будь-якого явища, визначають межі її особистого вибору. І, якщо протягом попередніх століть ліберально-демократична традиція у свободі преси вбачала джерело формування *публічної сфери* (Ю. Габермас, 1962)²⁰, незалежного від держави простору критичної дискусії²¹, то впродовж ХХ ст. спочатку газети, а потім радіо й телебачення стали одним із найбільш дієвих знарядь влади, механізмом маніпуляції масовою свідомістю.

***Homo moralis* та лінгвістичний поворот**

У західному цивілізаційному просторі, починаючи з ХІХ ст., уміння читати перестало бути ознакою еліти. Так, у революційній Франції близько половини чоловічого та приблизно 30 % жіночого населення вміло читати (Furet F., Ozouf J. Lire et écrire: L'alphabétisation des français de Calvin à Jules Ferry, 2 vols, Paris, 1977)²². У 1850 р. в Британії, де рівень писемності був вищий ніж 55 %, населення жіночої статі вміло читати (Schofield R. Dimensions of illiteracy in England, 1750–1850. A Reader: Literacy and Social Development in the West, Cambridge, 1981)²³, у Німецькому Рейху в 1871 р. – 88 % (Langewiesche D., Schonhoven K. Arbeiterbibliotheken und Arbeiterlektüre in Wilhelminischen Deutschland, Archiv für Sozialgeschichte, 16, 1976)²⁴. У 1890-х рр. майже 90 % грамотності було досягнуто як серед чоловічого, так і жіночого населення. «Це був «золотий вік» книги на Заході, – ствердив англійський дослідник Мартін Лайонс, – перше покоління, яке приєдналося до масової грамотності, також було останнім, яке побачило в книзі беззаперечного посередника комунікації, перш ніж ними стали радіо чи електронні медіа ХХ ст.»²⁵.

²⁰ Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства / пер. з нім. А. Онишка. Львів : Літопис, 1962. 318 с.

²¹ Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ : Критика, 2010. С. 90.

²² Lyons M. New Readers in the Nineteenth Century: Women, Children, Workers. A History of Reading in the West / ed. by : G. Cavallo and R. Chartier. Amherst: University of Massachusetts Press, 1999. P. 313.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

Що ж до українських реалій, то в цей час у межах Королівства Галичини і Лодомерії, що виникло після першого поділу Польщі в 1772–1846 рр., більшість галицьких селян була неписьменною (Romanczuk J. Die kulturellen Bestrebungen der Ruthenen in Galizien. Ruthenische Revue ½. 1903. S. 33–39)²⁶. У 1870 р. в усій коронній землі такими були 77 %, у 1890 р. – 68 %, у 1900 р. – 56 % сільсько-го населення краю (Lewinskyj W. Das erste Jahrzehnt der ukrainischen Sozialdemokratie in Osterreich. Der Kampf 3. 1909/10. S. 314–322)²⁷. Для порівняння з поляками, які також були серед народів Королівства, у 1910 р. 79 % українців та 52 % поляків не вміли читати й писати²⁸. Можна довго аналізувати причини такої різної різниці й подальші зміни в рівні грамотності, доступі до радіо- та телекомунікацій, що відбулись у Західній, Центральній та Східній Європі впродовж ХХ ст., але для того щоб не втратити головну лінію розгортання міркувань стосовно впливу інформації на моральну оцінку тих чи інших явищ узагальнено підтвердимо беззаперечний факт кількісного розширення доступу до інформації.

Криза раціоналістичного світообразу в просвітницькому його значенні, яка на методологічному рівні остаточно стала очевидною від початку ХХ ст., символізувала новий виток революційних змін, безпосередньо пов'язаних із мовою як засобом спілкування, який конструє реальність конкретної людини. Ідеться передусім про *лінгвістичний поворот (linguistic turn)* – узагальнену назву підходів і теорій, які ґрунтуються на даних семіотики та мовознавства й надають нового фундаментального значення зв'язку між мовою та реальністю, що суперечить традиційному розумінню реальності»²⁹. У науковій термінології лінгвістичний поворот (linguistic turn) остаточно закріпився після публікації Річардом Рорті однойменної збірки статей (The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method, University of Chicago / ed. R. Rorty, Chicago and London: The University of Chicago

²⁶ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / пер. з нім. Х. Николин. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. С. 14.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Циман Б. «Лінгвістичний поворот» у культурно-історичному дослідженні. Роздуми на прикладі опису історії сучасного антисемітизму. *Схід-Захід* : історико-культуролог. зб. Критика, 2006. Вин. 8. С. 6.

Press, 1967). *Лінгвістичний поворот* у гуманістичних науках не омив і природничих наук та зумовив «прискіпливу увагу» до мови в контексті калейдоскопічної мінливості теоретико-пізнавальних моделей світу, можливості існування не одного, а багатьох світів (*образів світу*)³⁰.

В ідейному значенні про владу мови над людиною заговорив Ф. Ніцше, а в «Логіко-філософському трактаті» (1922) Людвіг Вітгенштайн підтвердив, що сучасний світ не є світом речей, а світом фактів, поданих через логічний простір мовця: «*Межі мови* (курсив. – Л. В.) означають межі мого світу... Що світ є моїм світом, видно з того, що межі цієї мови (мови, яку лише я розумію) є межами мого світу»³¹.

Слова і смисли, які ми їм надаємо, – ось що становить наш образ реальності, ось що ділить наш життєвий світ на *рідний* і *чужий*. «*Смисли, що притаманні певній культурі... в-говорюються в неї вкупі зі співвідносними (теж вельми смислоносними) ситуативними контекстами і типовими реакціями на відносно устійлені ситуації* (курсив. – Р. К.)», – зауважує український культуролог Роман Кісь, аналізуючи соціокультурний простір як поле розгортання дискурсивних практик. – «Дещо спрощуючи, можна було б сказати так: людина в соціокультурному (психокультурному) *плані с такою, як і її повсякденні балачки (вкупі зі способами провадження цих балачок, вкупі зі спектром їх тематизації... тлумачення-потракткування-оцінювання «тих самих» подій, фактів чи то об'єктів*»³². У такому ракурсі визначений І. Кантом універсально-імперативний характер моральних законів втрачає своє вирішальне значення, а відтак вирішальна роль у формуванні *homo moralis* переходить до сфери лінгвокультурних смислів, їх повсякденної живої інтерпретації конкретним мовцем та дискурсивних практик як фрагментів усної та письмової мови, що віддзеркалюють соціокультурне життя групи.

³⁰ Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. Львів : Літопис, 2004. С. 55.

³¹ Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus. Філософські дослідження / пер. з нім. Є. Поповича. Київ : Основи, 1993. С. 70–71.

³² Кісь Р. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору). Львів : Літопис, 2005. С. 6.

На екзистенційному рівні проблема взаємин *Я і чужого*, незбагненності *Іншого*, на думку німецького феноменолога Едмунда Гуссерля, починається не з чужої мови, а з *інтерсуб'єктивності*, готовності до буття у спільноті з *Іншим*. Перше враження про *Іншого* вже при візуальному контакті може залишити слід на нашій інтерпретації значно пізнішої інформації. Така інформація закріплюється на рівні імпліцитної пам'яті, несвідомої фіксації попереднього досвіду. Говорячи термінологією соціальної психології, в наших оцінках ми часто піддаємось *помилці атрибуції*, суть якої полягає в недооцінюванні спостерігачем ситуативних і переоцінюванні диспозитивних (певних суб'єктивних особливостей, незалежних від ситуації) впливів на поведінку інших³³.

Експерименти в галузі соціальної психології неодноразово доводять вирішальне значення первинної, особливо негативної, інформації на подальше формування наших оцінних суджень (Asch, S. E. Forming impressions of personality. Journal of Abnormal and Social Psychology. 41. 1946. P. 258–290). Активно досліджуваний з другої половини ХХ ст. *ефект негативного праймінгу (negative priming effect)*³⁴ розкриває специфіку маніпулювання масовою свідомістю через підсилення установок (*атитюдів*), які вже існують у колективній (*культурній*) пам'яті. *Праймінг* тісно «пов'язаний із повсякденністю, ментально-національними особливостями культури»³⁵. *Проте, на відміну від пропаганди як цільової форми впливу на суспільну думку через факти, стереотипи, чутки, які частіше всього розповсюджуються через медіа-простір, праймінг є «м'яким» втручанням у свідомість, закладенням тих директив, які потрібні для прийняття певних рішень*³⁶.

³³ Myers D. G. Social Psychology. 10th ed. McGraw-Hill, 2010. P. 106.

³⁴ Mayr S., Buchner A. Negative priming as a memory phenomenon. Zeitschrift für Psychologie / Journal of Psychology. Vol. 215(1):35–51, 2007. URL: http://www.psychologie.hhu.de/fileadmin/redaktion/Oeffentliche_Medien/Fakultaeten/Mathematisch-Naturwissenschaftliche_Fakultaet/Psychologie/AAP/Publikationen/2007/Mayr_Buchner_2007_.pdf

³⁵ Тагамлик С. В. Праймінг як засіб маніпулювання масовою свідомістю у телетексті (за матеріалами кулінарних програм). Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальная коммуникация». № 1. 2008. Т. 21 (60). С. 242.

³⁶ Там само. С. 244.

Осмилюючи психоемоційні та лінгвокультурні складові конструювання свідомості *homo sapiens* XX ст., ми тим самим переходимо на наступний виток аналізу (р)еволюційних змін у свідомості *homo moralis*, який стосується конструювання через мову нашого уявлення про світ, себе в ньому та проблеми збереження й захисту простору особистої свободи.

Після двох світових воєн та повоєнної зневіри в моральній природі людини найвідоміші інтелектуали сучасності намагалися віднайти механізми «примирення» етики та політики, «захистити» громадсько-політичні, соціально-культурні, економічні свободи від небезпечних проявів сваволі *Іншого*. В результаті широкої дискусії довкола питання цінностей та меж особистої свободи виникла низка етичних концепцій, серед яких етика *Іншого* Емануеля Левінаса. Унікальність етики Е. Левінаса полягає в принциповій *асиметрії* відношення *Я-Інший*, глибокоемоційною (екзистенційною) готовністю забути про себе, зосередитись на стражданнях Іншого³⁷. Французький філософ говорить про ідею *марного страждання* як реальності надмірного болю, надмірного страху, які можуть зламати людину. Розглядаючи ідею *марного страждання*, український філософ-етик Віктор Малахов пише ось що: «Є в житті кожного досвід переборених труднощів, здоланих страждань – досвід, який сприяє духовному вдосконаленню людини. Є, однак, і досвід суто негативний, досвід, що його взагалі не повинна мати людина... Цей досвід засвідчує нам, що людина – істота не тільки вразлива, а у багатьох відношеннях і безпорадна. Інколи їй просто немає на що сподіватися, крім того, що ми в акті етичної рішучості прийдемо їй на допомогу. Усвідомлення цих аспектів сучасного досвіду висуває принципове питання: якою має бути етика, якщо люди, Інші люди, що оточують нас, можуть так марно, так нестерпно страждати?»³⁸. Але в більшості своїй науковці із суміжних до етичної та політичної теорій галузей знань апелювали до індивідуального, приватного та публічного вимірів свободи, де межі індивідуальної свободи визначає присутність *Іншого*, толерантне співжиття та рівноправна дискусія з ним.

³⁷ Левінас Е. Між нами. Дослідження думки-про-іншого / пер. з фр. В. Куринський. Київ : Дух і Літера ; За друга, 1999. 291 с.

³⁸ Малахов В. Етика : навч. посіб. 3-тє вид. Київ : Либідь, 2001. С. 342–343.

По суті, *Інший* обмежує сферу *моєї* свободи і в цьому полягає «мінусовий» характер свободи. У такому ліберально-демократичному ключі першочергового значення набуло питання легітимізації інституційних форм реалізації індивідуальних вимірів свободи, вироблення загальноприйнятих міжнародним співтовариством механізмів урегулювання конфліктів, що виникають на стику інтересів.

Ці індивідуалістичні виміри політичної свободи Ісайя Берлін визначив як *негативну свободу*, тобто *свободу від*. Послугуючись термінологією представника сучасної ліберальної політичної філософії, українська дослідниця Людмила Ситніченко говорить про *дилему негативної та позитивної свободи* як своєрідне втілення та актуалізацію її універсальних і контекстуальних вимірів³⁹. Якщо *негативна свобода* передбачає існування простору невизначеного різноманіття дій та бажання індивіда не бути об'єктом, то *позитивна свобода* проявляється через самоактуалізацію, самореалізацію в громадсько-політичному житті, у спільних діях з іншими. *Позитивна свобода*, на відміну від *негативної*, потребує *Іншого* не для визначення меж особистої свободи, а для спільної реалізації у сфері публічного життя. В есе «Дві концепції свободи» (1958) І. Берлін ставить питання про межі свободи та виходить із твердження про існування *плюралізму цінностей (value pluralism)*, тобто конкуруючих між собою систем цінностей. «Плюралізм із тією мірою «негативної» свободи, яку він тягне за собою, як на мене, є більш правдивим і гуманнішим ідеалом, ніж цілі тих, хто шукає в авторитарних структурах ідеал «позитивного» самовизначення класів, народів чи всього людства. Він більш правдивий, бо, принаймні, визнає той факт, що в людини багато цілей, не завжди співмірних, які постійно змагаються між собою»⁴⁰, – вказував на індивідуальні відмінності в піраміді цінностей І. Берлін. Такі міркування англійського мислителя дають змогу вважати його одним з ідейних провісників постмодернізму та концепції мультикультуралізму.

Проте насправді в другій половині ХХ ст. в ситуації повсюдної конкуренції за кращі умови життя, праці, відпочинку, заради по-

³⁹ Ситніченко Л. А. Стратегії свободи на пострадянському просторі. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_73/Sytnichenko.pdf

⁴⁰ Berlin I. Four Essays on Liberty. London, Oxford, New York : Oxford University Press, 1971. P. 171.

казного успіху середньостатистичний індивід обрав роль пасивного споживача запропонованих йому соціально-політичної реальності, попкультурних цінностей та матеріальних благ. Вибору на користь пасивного споживацтва сприяли, з одного боку, науково-технічна революція, яка забезпечила матеріальний комфорт, а з другого – величезна кількість нової інформації, яку складно встигнути «проковтнути», поверхово засвоїти, не говорячи вже про критичне переосмислення. Все, що виходить поза межі приватних інтересів, не цікавить людину *плинної сучасності* (*liquid modernity*). Змушена діяти в умовах невпевненості та недостатності інформації, вона, на думку Зигмунта Баумана, не готова прийняти рішення й нести за нього відповідальність. А тому людина *плинної сучасності* не заглиблюється у внутрішню дилему життєвих виборів, не бере участі в громадсько-політичному житті власного міста чи держави, а ставиться до життя як до розваги⁴¹.

Відсутність зворотного зв'язку з боку індивідів у реалізації їх свобод, їх бездіяльність суперечить основним характеристикам самого поняття «свобода». «За таких умов визначальний чинник, ядро політичних (це саме можна приписати й економічним, громадянським чи культурним свободам. – О. К.) свобод, – зазначає вітчизняний дослідник Василь Климончук, – цінності в суспільстві стають лише декларативними, сутність яких визначають інтереси лише суб'єктів політичної влади; тому маємо справу з деформованою системою цінностей, прерогативою яких є влада, статус, ідеологія, підпорядкування, нетерпимість»⁴². Більш детально зосереджуючись на аналізі української традиції реалізації політичних свобод, В. Климончук також зробив акцент на тому, що патерналізм з боку держави «йде в парі» з інфантілізмом на рівні індивідуальної поведінки її громадян, «небажанням брати відповідальність на себе (і на рівні владних інституцій, і на рівні низових ланок суспільства)»⁴³.

⁴¹ Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / пер. з англ. А. Марчинського. Київ : Критика, 2013. 173 с.

⁴² Климончук В. Й. Історичні форми політичних свобод: антропологічний та інституційний виміри (теоретико-методологічний аналіз) : автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Львів, 2013. С. 24.

⁴³ Там само. С. 2.

***Homo moralis* як продукт еволюції**

У другій половині ХХ ст. все частіше етична аргументація почала стосуватися прикладних питань та конкретних ситуацій. Звичні для нормативної етики механізми пояснення в практичному застосуванні показали свою неефективність. У 70–80-х рр. ХХ ст. *етичний бум* привів до появи спеціалізованих етик (біоетика, екоетика, етика бізнесу, юридична етика, політична етика та ін.). Водночас глобальні соціальні, політичні, економічні та екологічні проблеми доводили, що їх вирішення неможливе без етичної позиції окремого індивіда, держави, світової спільноти та застосування механізмів індивідуальної відповідальності за порушення інституціоналізованих форм свободи *Іншого*.

Пропагування *інакшості* й особистої свободи набуло нових форм, перемістилось у координати *тілесності* та *сексуальності*. Настав час ще однієї революції – цього разу *сексуальної*, головним компонентом якої було усунення залежності «сексуальність – продовження роду»⁴⁴. Гормональні дослідження, винайдення протизаплідних пігулок, можливість штучного запліднення, модифікації тіла й хірургічної зміни статі, так само як і дослідження в галузі глибокого психоаналізу, спричинили злам стереотипів патріархального суспільства.

У гіпертрофованій формі боротьба за гендерну рівність та легітимність «нестандартних» стосунків спровокували в 70-х рр. ХХ ст. рух за легалізацію нетрадиційних сексуальних орієнтацій. Відтак, перетворення індивіда з чіткими статево-рольовими ознаками на *людину без властивостей*, без конкретно вказаної гендерної ідентичності, – наголосив один із найвпливовіших філософів ХХ ст. та дослідник маргінальних проблем, а саме безумства, сексуальності та в'язниць, Мішель Фуко у своєму дослідженні «Історія сексуальності» (1976–1984), – зумовлене культурно-владним підтекстом.

Починаючи з ХІХ ст. сексуальність, – переконаний французький мислитель, – стала інструментом соціального привласнення тіла шляхом конституювання його в моральний суб'єкт⁴⁵. *Сексуальність* –

⁴⁴ Бойтін В. Сексуальність. Кохання. Новий час. *Історія європейської ментальності* / за ред. П. Дінцельбахера ; пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2004. С. 133.

⁴⁵ Шкіль Л. Л. Безумство, сексуальність, влада у філософії Мішеля Фуко : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2010. С. 12.

це не просто низка біологічних факторів, які знаходять або не знаходять пряме виявлення, а соціальний інститут, який регулює межу між законним і незаконним, моральним і аморальним, та входить у сферу впливу влади. Тут варто зауважити, що поняття «влада» у М. Фуко має набагато ширше значення й передбачає спосіб впливу й модифікації дій інших. Владні відносини в такому контексті включають владні позиції: чоловіків до жінок, батьків до дітей, психіатрів до психічно хворих, лікарів до населення, адміністрації до способів життя людей⁴⁶.

Плюралізація життєвих стилів, вивільнення тілесності та сексуальності породили виникнення нової форми свободи – *морфологічної*. *Морфологічна свобода* передбачає «право людини змінювати власне тіло за бажанням і за допомогою таких технологій, як хірургія, генна інженерія, нанотехнологія та перезавантаження свідомості»⁴⁷. Однак у проєкції реалізації *морфологічної свободи*, як і прогнозував М. Фуко, наступним кроком трансформації суб'єкта буде прихід нового «витвору»: *трансформуючої людини без властивостей*, з гендером замість статі, без ідеології і моралі. Тобто сучасна ідея гендерного «визволення» й пластичної сексуальності «дуже далека від ідеї свободи, і скоріше говорить про відсутність у суспільстві якихось невимущених понять про етичність і сенс існування»⁴⁸.

Особливості сучасних тенденцій пояснення природи моралі й моральної поведінки полягають в активному використанні доказових, емпірично доведених аргументів. Безпечні методи дослідження нейробиології (магнітно-резонансна томографія (МРТ) та електроенцефалографія (ЕЕГ)) відкрили нові можливості для пояснення причин (а)моральної поведінки, її оцінки, механізмів прийняття відповідних рішень. Міждисциплінарні та суперечливі з погляду традиційного етичного вчення дослідження з етології (науки, що вивчає поведінку тварин), когнітивістики та нейронаук (біології, генетики, медицини, хімії, інформатики, математики, лінгвістики) спрямовані на принципову переорієнтацію розуміння механізмів формування

⁴⁶ Шкіль Л. Л. Безумство, сексуальність, влада у філософії Мішеля Фуко : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2010. С. 12.

⁴⁷ Термін «морфологічна свобода» уперше з'являється 1993 р. у статті філософа-футуриста Мора Макса (More M. Technological Self-Transformation: Expanding Personal Extropy. *Extropy* #10. Vol. 4. N 2).

⁴⁸ Там само. С. 8.

моральної поведінки. Ключова ідея, яку пропагує значна частина дослідників (Д. Деннет, Р. Докінз, С. Пінкер, П. Сміт-Черчленд та ін.) із цих галузей, – *homo moralis* є продуктом еволюції.

До прихильників нового витка етичного еволюціонізму можна віднести Марка Хаузера. Наслідуючи Данієля Деннета, М. Хаузер претендує на власну модель формування моральних суджень, переосмислюючи моделі трьох таких принципових філософів, як Д. Юм, І. Кант та Дж. Ролз. Активно послуговуючись методами порівняльної біології, колишній професор психології та завідувач лабораторії когнітивної нейробіології приматів Гарвардського університету доводить, що механізми моральної поведінки закладені генетично, на рівні моральних почуттів (*moral senses*). Для більш наочної ілюстрації своєї гіпотези він використовує приклади з теорії ігор (математичних моделей прийняття оптимальних рішень) та мисленневих експериментів. Зокрема, він пропонує свій варіант *дилеми вагонетки*, яка в 1967 р. була вперше запропонована англійською філософією Філіпоу Фут, щоб показати моральне розрізнення між убивством і пасивним дозволом на смерть. В інтерпретації М. Хаузера ця моральна дилема передбачає ситуацію, в якій трамвай, що втратив керування, прямує до місця зупинки, на якій перебувають п'ятеро людей⁴⁹. Серед варіантів показовими є гіпотетичні дилеми пасажири трамваю Деніз, яка може повернути ручку й направити трамвай у бік на чоловіка, та Френка, який, спостерігаючи за ситуацією з мосту, може зупинити трамвай, кинувши під нього будь-який великий предмет (єдиним таким об'єктом на мосту, який стоїть поруч із Френком, є огрядний чоловік). З прагматичної точки зору ці варіанти рівнозначні: Деніз та Френк стоять перед вибором здійснити певну дію заради порятунку п'яти життів та спричинити смерть одного. Але більшість людей (близько 90 %) вважають, що Деніз повинна повернути ручку, тоді як Френку категорично заборонено скидати чоловіка з мосту. У таких ситуаціях, стверджує М. Хаузер, ми керуємось моральною інтуїцією, яка дає нам змогу швидко приймати рішення з приводу моральних дилем, незначні зміни в яких можуть кардинально впливати на їх моральну оцінку⁵⁰.

⁴⁹ Hauser M. D. *Moral Minds: How Nature Designed a Universal Sense of Right and Wrong*. New York : Ecco, 2006. P. 117.

⁵⁰ Там само. P. 120.

Отже, М. Хаузер приходить до висновку, що людьми управляє *орган моралі (moral organ)*, який міститься в мозку людини. Цей орган функціонує як високоспеціалізований нейрональний механізм у мозку людини, пошкодження якого призводить до селективного дефіциту в здатності формулювання моральних суджень⁵¹. За аналогією до граматичної будови мови М. Хаузер стверджує, що *моральна здатність (moral faculty)* конструює характерну для людського виду *універсальну моральну граматику (universal moral grammar)*. Кожна із цих засад формує автоматичне і швидке судження, яке передує моральним емоціям та раціональному обґрунтуванню рішення з позиції моралі⁵². Одночасно *моральна здатність* не означає, що моральні засади з неохідністю визначають вибір поведінки окремо взятого індивіда.

Виступаючи з критикою вищезгаданої праці М. Хаузера, Річард Рорті наголосив на тому, що авторська теза про *моральні голоси нашого роду (moral voice of our species)* хибує на відсутність належного рівня висновків і головно базується на емпіричних дослідженнях⁵³. Хаузерівське порівняння *моральної здатності з універсальною граматикою*, яка згідно з лінгвістичною теорією Ноама Хомського (Avram Noam Chomsky) визначає вроджене знання загальних структур будь-якої мови та активізується в дитини як лінгвістичні здібності за неймовірно короткий період часу, є ефемерним. «З одного боку, моральні кодекси не асимілювалися з будь-якою спеціальною швидкістю. З другого боку, граматична правильність речення рідко коли викликає сумніви чи суперечки, тоді як моральні дилеми штовхають нас у різні боки, залишаючи невпевненість. (Чи можна вбити абсолютно здорову, але морально негідну особу, якщо використання її органів дає можливість врятувати життя п'ятьом чудовим людям, які потребують трансплантації? Десятьом? Дванадцятьом?)» – запитує Р. Рорті⁵⁴. Крім того, у 2010 р. «сильний аргумент» (конкретні лабораторні результати) тези М. Хаузера про існування *морального органу* також був підданий різкій критиці, а самого автора через

⁵¹ Wróbel Sz. *Umysł, gramatyka, ewolucja: wykłady z filozofii umysły*. Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2010. S. 416.

⁵² Там само. S. 249.

⁵³ Rorty R. Born to Be Good. *Sunday Book Review*. URL: <http://www.nytimes.com/2006/08/27/books/review/Rorty.t.html>

⁵⁴ Там само.

сфабриковані дані експериментальних досліджень виключено із Гарвардського університету⁵⁵.

Екстраполяція ідей природного відбору в суспільно-політичні й етико-філософські галузі знань «у зародку» генерує колосальну кількість небезпек, схожих за своїм характером до тих, які в першій половині ХХ ст. викликала *свгеніка*, вчення про покращення генетичної якості людини, селекції людей «гарної породи», що становило експериментальну основу для обґрунтування расистських теорій. «Свгеніка обіцяла подолати тривожну непевність теорії виживання.., – писала про небезпеки таких псевдоучень Х. Арндт у «Джерелах тоталітаризму» (1951), – потрібно було тільки перетворити процес відбору з природної необхідності, яка діє поза волею людини, на «штучне», свідомо застосовуване фізичне знаряддя»⁵⁶.

Експериментально досліджуючи вплив на поведінку індивідів детерміністичного світогляду, науковці Кетлін Вос та Джонатан Шулер стверджують, що заперечення існування свободи волі підвищує рівень пасивних та активних проявів обману⁵⁷. «Хоча концепція свободи волі науково залишається під питанням, наші результати вказують на важливість переконання в тому, що свобода волі існує»⁵⁸, – приходять до висновку американські дослідники. Якщо прийняти позицію, що людина є детермінованим продуктом еволюції, ми тим самим знімаємо з неї відповідальність за її дії чи бездіяльність. А отже, така людина як продукт еволюції не знає мук сумління.

Більшість людей готові «говорити правду, навіть усупереч іншим»⁵⁹, але значна частина людей і без зовнішніх передумов (тиску з боку держави, групи, працедавця чи будь-якого іншого авторитета) схильна до конформізму, некритичного прийняття позиції загалу. Класичні в соціальній психології експерименти Соломона Аша

⁵⁵ Wade N. Harvard Finds Scientist Guilty of Misconduct. New York Times, 20 August 2010. URL: <http://www.nytimes.com/2010/08/21/education/21harvard.html>

⁵⁶ Арндт Х. Джерела тоталітаризму / пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. Київ : Дух і Літера, 2002. С. 224–225.

⁵⁷ Vohs K., Schooler J. The Value of Believing in Free Will: Encouraging a Belief in Determinism Increases Cheating. *Psychological Science*, 19, 2008. P. 49–54.

⁵⁸ Там само. P. 54.

⁵⁹ Hodges B. H., Geyer A. L. A nonconformist account of the Asch experiments: values, pragmatics, and moral dilemmas. *Personality and Social Psychology Review*. 2006. P. 102–119.

(1955), які неодноразово знаходили підтвердження в подальших дослідженнях, показали, що 37 % респондентів схильні змінювати свою позицію та давати відповіді під впливом думки інших: «Достатньо інтелігентні й добросовісні молоді люди були готові називати біле чорним, що викликає значне занепокоєння. Це ставить питання про наші методи навчання і про цінності, що визначають нашу поведінку»⁶⁰.

Підсумовуючи загальні тенденції розуміння моралі, слід зазначити, що експериментальне пояснення особливостей *homo moralis* не вирішує екзистенційного занепокоєння тих мислителів, які не перестають апелювати до духовного начала кожного окремого індивіда при виборі моральної поведінки. Біологічний детермінізм у поясненні психічних явищ та соціальних процесів, так само як і патерналістська модель державно-управлінських відносин та протекціоністська економічна політика держави безпосередньо впливають на суб'єкта, практично не залишають можливості для реалізації неінституціоналізованих (антропологічних) форм свободи. У такій системі цінностей бути *Іншим*, не таким як усі, бути активним, унікальним, творчо проявлятися ототожнюється групою з «видовою неповноцінністю», якої слід позбутись. Отже, сутність моралі не стільки в раціональному її обґрунтуванні чи декларативному характері норм морального співжиття, скільки в практичній реалізації, втіленні цих норм самими суб'єктами в моральних відносинах як на рівні держави, спільноти, так і на рівні окремого індивіда. Одночасно керуватись емоціями, моральними почуттями, або говорячи термінологією М. Хаузера, *моральним органом*, при оцінці тих чи інших подій, явищ, фактів небезпечно. Емоціями дуже легко маніпулювати, тому в ситуації моральних дилем не варто приймати рішень без належного рівня критичного переосмислення об'єктивних аргументів.

⁶⁰ Asch S. E. Opinions and social pressure. Scientific American, November, 1955. URL: http://www.radford.edu/~jaspelme/_private/gradsoc_articles/obedience/Asch_1955.pdf

О. Котовська

3.2. Конструювання ідентичностей та цінностей у вимірах публічного дискурсу

Постмодерний світ – це реальність свідомо вибраних, конструйованих чи нав'язаних кимось ззовні ідентичностей, цінностей і смислів, які творять у певному локальному, національному чи віртуальному просторі паралельні світи. Ці світи можуть перетинатись, конфліктувати чи взагалі не знати про існування один одного. Пік популярності терміна «ідентичність» припадає на початок 2000-х рр., а терміна «цінності» – на 2010-ті рр. Власне кажучи, цінності стали одним із ключових понять не лише в наукових публікаціях із аксіології, а й у повсякденних мовленнєвих практиках політиків, економістів, громадських діячів, журналістів і блогерів. На важливих економічних і геополітичних форумах про цінності та моральний капітал (П. Штомпка) говориться насамперед як про визначальну складову розвитку й самозбереження спільноти та людства. «Чи відображають ці два терміни найбільш назрілі чи, можливо, їх штучно сконструйовано в перші десятиліття ХХІ ст. суспільстві проблеми?» – це питання, пов'язані з новими феноменами «постістини», «віртуальної реальності» та «псевдореальності». Псевдореальність формується як паралельний світ, побудований за певною власною логікою, переважно керованою чи маніпульованою засобами масової інформації й інтернет-ресурсами, які насправді лише підтримують домінуючі в паралельних світах уявлення про реальність [10, с. 55].

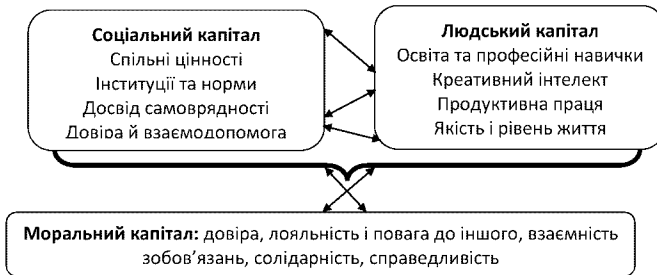
У конкретний історичний період у науці, як і у світі моди, є певні тенденції у використанні ключових понять та методів. У другій половині ХХ ст. поняття «ідентичність» та «цінності» стали предметом значної кількості міждисциплінарних досліджень (Ю. Габермас, В. Джеймс, Е. Гіденс, Е. Еріксон, Р. Інглгарт, Г. Клагес, Дж. Мід, С. Московічі та ін.). Водночас із початком тисячоліття такі науковці, як З. Бауман, М. Кастельс, М. Маффесолі, Р. Патнем, П. Штомпка, Ф. Фукуяма та ін. все більше звертаються у своїх дослідженнях до проблеми розмивання традиційних ідентичностей та конструювання нових типів локальних, національних і віртуальних ідентичностей Постмодерну. Такі зарубіжні вчені, як О. Гнатюк, Н. Девіс, А. Еджкінд,

С. Плохій, Т. Снайдер та українські дослідники Е. Афонін, Я. Грицак, Є. Головаха, О. Донченко, О. Забужко, А. Колодій, В. Малінін, Н. Паніна, Є. Романенко, А. Ручка, М. Рябчук, О. Стегній, О. Суший та ін. безпосередньо займаються аналізом **вітчизняних особливостей формування ідентичностей і трансформації цінностей**.

Від початку відкритої форми гібридної війни з боку Росії однією із центральних тем для представників української влади, науковців (Г. Почепцов, Є. Магда, В. Горбулін та ін.) і громадських діячів стала проблема інформаційної протидії штучним (фейковим) інформаційним повідомленням на масовому комунікаційному рівні. З огляду на це формування цілісної соціокультурної ідентичності та спільних для українського народу цінностей є важливим чинником подолання травми колоніального минулого, визначення власного шляху державотворення, вироблення дієвих стратегій популяризації українського культурного «продукту» та відродження цілісного колективного архетипу Самості (К. Юнг).

Перш ніж розпочати концептуально-філософське осмислення впливу часово-просторових змінних на конструювання ідентичностей і трансформацію цінностей, звернемося до тих концептів, з якими вони пов'язані, а саме до понять «ідентичність» та «цінності».

Цінності – це явище соціальне, безпосередньо пов'язане із психосоціальною природою людини, що впливає на її діяльність, соціальний вибір і в цілому на суспільну поведінку людини. Дослідники розрізняють цінності матеріальні/духовні, термінальні (цінності-цілі)/операційні (цінності-засоби). У цьому розмаїтті виділяють також ціннісні орієнтири, або соціальні (культурні, громадянські, політичні) цінності. Громадянські цінності як ідейне підґрунтя громадянського суспільства виражають рівень громадської активності, взаємостосунки довіри чи підозри до державних інститутів влади, груп інтересів чи окремих суб'єктів. Цінності на макрорівні формуються під впливом соціокультурного середовища і, у свою чергу, створюють такі соціальні зв'язки, які можуть стати додатковим економічним «ресурсом» для розвитку держави. На рис. 3.1 показано взаємозв'язок цінностей у формуванні соціального та морального капіталу.

Рис. 3.1. Порівняння цінностей морального та соціального капіталу

Польський соціолог П. Штомпка визначає моральний капітал через шість ключових цінностей (довіра, лояльність та повага до іншого, взаємність зобов'язань, солідарність і справедливість) та зазначає, що «простір міжлюдських відносин, пов'язаних із цінностями, можна визначити як моральний простір, а індивідів і спільноти, які діють у межах цього простору, можна описати як таких, що володіють моральним капіталом» [16, с. 15].

Розмаїття соціально-ціннісних різновидів упорядковується на основі особистісної ідентичності, самоототожнення людини з національною, соціальною та іншими спільнотами.

Ідентичність – це самоусвідомлення та співвіднесення себе з іншими індивідами та соціальними групами, яким притаманні певні культурні, соціальні, економічні чи релігійні ознаки. Тобто, по-перше, ідентичність конструюється на основі зв'язків, які об'єднують індивідів у групу. По-друге, ознаки, які набувають визначального характеру для формування певного типу ідентичності, зумовлюються особливостями певного історичного періоду. По-третє, вибір ідентичності здійснюється індивідом автоматично чи усвідомлено, коли людина приймає зв'язки або відмовляється від таких, які їй апіорі задано через народження, соціальне походження чи стать.

На рис. 3.2 нами створено своєрідну карту ідентичності, тобто визначено основні складові формування феномену ідентичності, його типізацію, наукові напрацювання, історичні особливості та сучасні зміни.

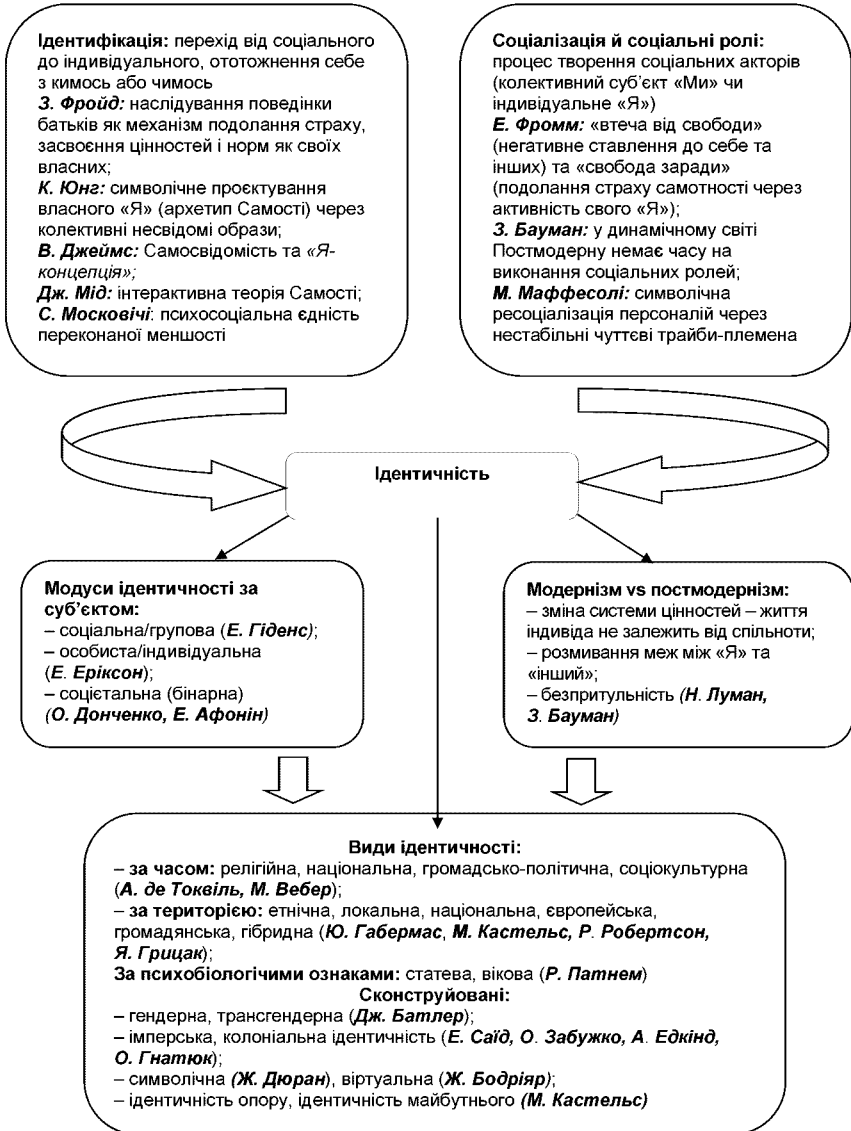

Рис. 3.2. Карта ідентичності

Процеси ідентифікації й соціалізації мають свої особистісні та групові часово-культурно-просторові особливості, які впливають на формування домінуючих видів ідентичності як протягом життя конкретної людини чи спільноти зокрема, так і людства загалом. Водночас соціокультурні трансформації доби Постмодерну зумовили виникнення нового модусу ідентичності – соціетальної, яку, на відміну від соціальної, зорієнтовано на колективні уявлення про «своє» і «чуже». Соціетальна ідентичність спрямовується на нематеріальні культурні цінності, індивідуальний саморозвиток із точки зору цілісності та безперервності власної зміни [4, с. 267].

Соціетальні ідентичності передували ідентичності модерного періоду. Національна ідентичність яскраво проявилась спершу серед тогочасної станової й інтелектуальної еліти. На сьогодні вона зберігає свій визначальний вплив у моноетнічних спільнотах і є характерною для суспільств із традиційними цінностями. Важливими складовими національної ідентичності є також культура, яка на символічному рівні об'єднує національну спільноту, та національна ідея, яка формується як своєрідне ідейне бачення реалізації спільних та унікальних, з погляду цієї спільноти, цінностей.

Досі в деяких народів триває процес національної самоідентифікації, коли національна ідентичність формується через відокремлення від інших етнонаціональних спільнот. Способи відмежування «власного» від «чужого» бувають різними: від толерантного співжиття з «іншими» як «близькими сусідами» до агресивного протистояння на ґрунті національної належності. Якщо у сфері культури міжнаціональний і міжрелігійний/міжконфесійний діалог практично завжди призводять до розквіту та збагачення сусідніх культурних традицій унікальними зразками архітектури, літератури й мистецтва, то в просторовому вимірі співжиття з іншою етнонаціональною спільнотою є джерелом потенційного конфлікту (сепаратистські настрої, озброєні конфлікти, тероризм). Часові й просторові межі розгортання конфлікту залежать від сили впливу на масову свідомість конфронтуючих стереотипів, а також від соціальної дистанції, тобто (не)готовності членів спільноти вступати у відносини з «іншим» як «близьким», «чужим» чи «ворожим».

Протягом століть сучасна Україна була і місцем зустрічі різних культур, і місцем тривалих воєн між різними імперіями. «У XVIII ст.

Україною керували із Санкт-Петербурга й Відня, Варшави та Стамбула. У XIX ст. з цього переліку залишилося тільки перші дві столиці. У другій половині XX ст. на більшості українських земель панувала лише Москва. Кожна з імперій претендувала на землю та її багатства, залишаючи свій відбиток на ландшафті та характері населення, сприяючи формуванню особливої прикордонної ідентичності та духу», – зазначає професор української історії та директор Українського наукового інституту в Гарварді С. Плохій [8, с. 23]. Отже, якщо досліджувати культурну, релігійну, національну чи громадянсько-політичну ідентичності України, слід завжди враховувати соціокультурний простір та історичні передумови, які безпосередньо вплинули на процес їх формування.

Сучасна українська культурна ідентичність значною мірою є результатом взаємодії двох рухомих кордонів: перший із них пролягає між євразійськими степами та східноєвропейським лісостепом, другий – між східним і західним християнством [8, с. 24]. Якщо перший із кордонів є просторовим і впливає на формування регіональних ідентичностей, то другий передусім є ціннісно-смісловим, що означає його сутнісний вплив на формування всіх проявів людського життя. Після того як у XVIII ст. цей другий кордон сягнув Дніпра й перемістився до меж Галичини, до кордонів між імперіями Габсбургів і Романових, він досі залишається в ментальності українців [8, с. 450]. Цей кордон також показує значні відмінності в традиціях суспільно-політичного життя, що впливає на способи формування громадсько-політичної ідентичності та ведення публічної політики в сучасній Україні.

Громадсько-політична ідентичність – це ідейний «продукт» Нового часу та Просвітництва. У цей період важливе значення відіграють переконання в дієвості правового й раціонально-комунікативного механізмів захисту власних прав та свобод (Дж. Локк) і теорія договірного характеру походження держави, яка виникає як необхідна умова обмеження егоїстичних за своєю природою людей заради їх виживання (Т. Гоббс). Сформований ще в грецьких полісах інститут громадянства з XVIII ст. поступово зміцнювався в англосаксонській (британській і північноамериканській) та західноєвропейській (континентальній) традиціях на законодавчому рівні в громадянських і політичних правах, які захищають громадянина від

несправедливості з боку держави та забезпечують можливість брати участь у громадянсько-політичному житті суспільства.

Інститут громадянства, так само як і особливості функціонування громадянського суспільства, зберігає свої культурно-цивілізаційні відмінності й досі. Послугуючись просторовим критерієм, можна говорити про такі моделі громадянського суспільства за країнами та цивілізаційними групами країн: англосаксонську, континентальну, центрально-східноєвропейську, східноазійську, близькосхідну та ін. [7, с. 158]. У 30–40-х рр. ХІХ ст. французький державний діяч А. де Токвіль наголосив на тому, що саме інститути громадянського суспільства як особлива сфера діяльності громадян, здатних до самоорганізації заради захисту власних інтересів, становлять основу основ американської демократії. «Скрізь там, де на чолі якоїсь нової справи у Франції ви побачите представника уряду, а в Англії – якогось вельможного пана, – пише А. де Токвіль, – будьте певні, що в Сполучених Штатах ви матимете справу з якоюсь асоціацією чи об'єднанням» [12, с. 416].

Загальні політичні права, зокрема жіноче *виборче право*, почали застосовуватись із кінця ХІХ ст., а творчість А. де Токвіля зазнала «дивовижної нової хвилі популярності» в американській та західноєвропейській традиції, починаючи десь із 1930 р. [3, с. 7] і тепер ново переосмислюється державами посткомуністичного минулого.

Відмінності в умовах формування громадсько-політичної ідентичності українців по два боки від реального кордону за часів А. де Токвіля можна показати на прикладі високосного 1848 р., який увійшов у європейську історію як рік «Весни народів». Заворушення, які почалися в лютому 1848 р. в Парижі, поширились на тогочасні Італію, Німеччину й усю Австрійську імперію з Галичиною включно. Через протести й повстання у володіннях династії Габсбургів німці, поляки, італійці, румуни, хорвати, українці, чехи й угорці намагалися вибороти ширшу автономію та національні свободи для своїх народів. Тоді було скасовано кріпосне право. Діти й онуки селян, звільнені від традиційної панщини, могли виростати не лише заможними фермерами, а й міщанами та розпочинати активно діяти на ниві обстоювання власних національних прав. 2 травня 1848 р. на з'їзді української галицької інтелігенції у Львові була створена перша українська політична організація – Головна Руська Рада, яка про-

голосила вірність цісареві та розвиток «нашої руської (української. – *О. К.*) народності». Після цього були створені численні місцеві осередки, народні театри, які мали підтримку як з боку місцевого населення, так і з боку австрійського губернатора Галичини. Друкованим виданням Головної Руської Ради була перша україномовна газета «Зоря Галицька». У протоколі засідання від 15 травня 1848 р. зазначалося, що символ галицьких українців – лев, кольори «руські (українські. – *О. К.*) жовтий і синій». Цього ж самого високого року в Києві, що перебував у складі Російської імперії, були розпочаті репресії проти членів Кирило-Мефодіївського братства. Зауважимо, що це товариство як політична організація з ідеєю створення української автономії діяло впродовж 1845–1847 рр. таємно у складі 12 членів, до яких, зокрема, належав Т. Шевченко.

Ці часові збіги й інституційні відмінності творення перших українських політичних організацій у Львові та Києві наочно показують дуже важливу складову розвитку української культури, національної ідентичності та громадсько-політичної активності – неперервність об'єднавчих зв'язків між українцями, розділеними кордоном. Символічно, що слова й музика Державного Гімну незалежної України були створені «киянином» Павлом Чубинським і «галичанином» Михайлом Вербицьким, які жили по різні боки кордону й водночас були послідовниками двох перших українських політичних організацій – Кирило-Мефодіївського товариства та Головної Руської Ради. Перед створенням Гімну «Ще не вмерла Україна» українці Галичини називали себе русинами й власне з творчістю Кобзаря та патріотичною поезією Павла Чубинського почали іменувати себе українцями Галичини.

Отже, на відміну від традицій тих західноєвропейських народів, що подолали шлях формування націй у власних державних кордонах, українська національна ідентичність творилася в уявному просторі, який реально був розділений кордонами двох «чужих» імперій. Спроби таких українців та українок, як І. Франко, Л. Українка чи М. Хвильовий створити власні культурні проекти, модернізувати («європеїзувати») історичну спадщину й відкрити її світові після Першої світової війни були обірвані репресивною комуністичною машиною спочатку в центральній та східній частинах України [2], а двадцять років пізніше – й у решті західних областей Української

РСР. Як зазначає один із найвпливовіших дослідників політики ідентичності в постінформаційному суспільстві М. Кастельс, «Радянський Союз був побудований на засаді подвійної ідентичності: з одного боку, етнічних ідентичностей, підпорядкованих російській, а з другого – новій радянській ідентичності. Радянський (совецький) народ мав бути новою культурною ідентичністю, мета якої полягала в побудові комунізму» [13, с. 38].

Історичний контекст і незавершений цикл самостійного формування української національної та громадсько-політичної ідентичності загострює необхідність творення соціокультурної ідентичності на засадах архетипного підходу. Сутність архетипного підходу, запропонованого, зокрема, О. Суший, передбачає включення часової складової до дослідження динамічної природи психосоціальних явищ. Це дає змогу, «по-перше, виявити особливості впливу архетипних механізмів у процесі суспільної трансформації, по-друге, показати, що в процесі суспільної трансформації кардинальні зміни відбуваються не лише на зовнішньому – соціально-інституційному рівні суспільної системи, а й у глибинних структурах психічного буття людей» [11, с. 213].

Соціокультурна ідентичність як більш комплексний, інтегрований в історичний контекст феномен є основним чинником консолідації, який забезпечує залучення громадян до реалізації загальнодержавних завдань; поєднує національну та громадсько-політичну ідентичності [6]. Саме тому створення національного символічного й інформаційно-комунікативного просторів і здійснення політики колективної пам'яті є життєво важливими для України в умовах гібридної війни. Таке завдання безпосередньо стоїть перед державними суб'єктами формування соціокультурної ідентичності, інституціями громадянського суспільства та наддержавними міжнародними організаціями.

Реальну відсутність України протягом століть у міжнародному політичному дискурсі та європейському символічному просторах засвідчено невідомим митцем зі Штирії (сучасна Австрія) у XVIII ст. (див. рис. 3.3). У відповідній послідовності автор зобразив типових англійця, француза, італійця, німця, англійця, шведа, поляка, угорця, росіянина й турка. Він також подав такі «ознаки»: зовнішній вигляд (звичаї), характер, спосіб мислення, основна риса, наука,

рового глузду не створюють цілісного образу. Зрештою, стереотипи й не виконують такої функції. Вони формуються в такий спосіб, щоб на підставі упереджених узагальнених уявлень конструювати позитивний чи негативний образ «іншого». Тобто стереотипи формують у масовій свідомості власну реальність, яка може цілковито не відповідати дійсності та створювати штучний конфлікт з «іншим», особливо тоді, коли особа не має безпосереднього контакту з цим «іншим». Найбільша небезпека стереотипізації полягає в тому, що через подання відповідно підібраної інформації відбувається підживлення стереотипів із високим рівнем емоційного забарвлення. Використання стереотипів є одним із ключових механізмів маніпуляції масовою свідомістю в мас-медійному та віртуальному просторах.

Як уже зазначалося вище, міфи та стереотипи незалежно від самої людини впливають на її поведінку й оцінку будь-якого явища та визначають межі її особистого вибору. І, якщо протягом попередніх століть ліберально-демократична традиція у свободі преси вбачала джерело формування *публічної сфери* (Ю. Габермас) [1] як незалежного від держави простору критичної дискусії [5, с. 90], то впродовж ХХ ст. спочатку газети, а потім радіо, телебачення й інтернет-мережі стали одним із найбільш дієвих знарядь влади, механізмом маніпуляції масовою свідомістю. До того ж величезний скандал, який розгорнувся навесні 2018 р. навколо витоку даних більш ніж 87 млн користувачів *Фейсбука*, які були використані фахівцями британської компанії «Кембридж Аналітика» (Cambridge Analytica) для створення психологічних портретів і відповідних варіантів рекламних повідомлень під час виборчих кампаній, засвідчив, що в (пост)інформаційному суспільстві методи маніпуляції настільки вдосконалюються, що протидіяти їм можна тільки на рівні світової спільноти. Захист особистих даних і протидія фейковим, неправдивим інформаційним повідомленням, необхідність підтвердження ідентичності та місця розташування під час розміщення політичної реклами в соціальних мережах – це, на думку засновника соціальної мережі «Фейсбук» Марка Цукерберга, один із механізмів запобігання таким маніпуляціям, як пропаганда з Росії під час президентської кампанії у США у 2016 р. [9].

Підсумовуючи загальні тенденції розуміння ідентичностей та цінностей, слід зазначити, що сучасне їх пояснення головним чином наголошує на доказових, емпірично доведених аргументах

і не вирішує екзистенційного занепокоєння тих мислителів, які не припиняють апелювати до духовного начала кожного окремого індивіда під час вибору своєї ідентичності. Життя у світі *Постмодерну* є невпинним творенням паралельних ідентичностей, пошуком, переосмисленням і *конструюванням* нових смислів-цінностей. Плюралізація життєвих стилів, пропагування інакшості й особистої свободи набули нових форм конструювання ідентичності в координаті тілесності, але не у сферу бажаної інтимності з «іншим» як близьким. Людина «плинної сучасності» (З. Бауман), як турист, не заглиблюється у внутрішню дилемність життєвих виборів, не бере участі в громадсько-політичному житті власного міста чи держави, а ставиться до життя як до розваги. Усе, що виходить поза межі приватних інтересів, не цікавить людину «плинної сучасності». Діагностуючи негативні зміни, які впродовж останньої чверті сторіччя відбулись у виборчій активності американців, Р. Патнем дійшов висновку, що зниження показників стосується не лише громадсько-політичної сфери, а й звичного проведення вільного часу. Традиційні для американців «командний дух» і родинні цінності відійшли у минуле, й сучасний американець віддає перевагу тому, щоб грати навіть групові ігри наодинці із собою, а не у колі друзів чи сім'ї [15].

Разом з тим нові соціальні зв'язки, які виникають через комунікацію в інтернет-мережах, формують нові соціальні рухи поза інститутами громадянського суспільства (М. Кастельс). Віртуальний простір змінює звичні для людини Модерну уявлення про себе й власне місце у світі. Завдяки новітнім технологіям людина незалежно від її соціального статусу й місцезнаходження може в лічені секунди стати відомою, створити стартап чи об'єднати групу людей для реалізації спільної ідеї, не виходячи з дому. Але віртуальна реальність має колосальну кількість можливостей для маніпуляцій інформацією як на рівні індивіда, так і на рівні держави й світової спільноти. Протистояти їм можуть тільки цілісна особистість і держава, здатна створити консолідоване суспільство на засадах спільних ціннісно-сміслових орієнтирів.

Список рекомендованих джерел

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянського суспільства / пер. з нім. А. Онишка. Львів : Літопис, 2000. 318 с.

2. Гнатюк О. Прощання з імперією: українські дискусії про ідентичність / пер. з польськ. Київ : Критика, 2005. 528 с.

3. Жарден А. Передмова / Токвіль А. де. Про демократію в Америці : у 2 т. ; пер. з фр. Г. Філіпчука. Київ : ВД «Всесвіт», 1999. Т. 1. С. 7–15.

4. Концептуальні засади взаємодії політики й управління : навч. посіб. / Е. А. Афонін та ін. ; за заг. ред. В. А. Ребкала, В. А. Шахова, В. В. Голубь, В. М. Козакова. Київ : НАДУ, 2010. 300 с.

5. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ : Критика, 2010. 656 с.

6. Малінін В. В. Механізми формування соціокультурної ідентичності в контексті реформування системи державного управління : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Івано-Франківськ, 2016. 19 с.

7. Основи демократії : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Колодій. Львів : Астролябія, 2009. 832 с.

8. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : КСД, 2016. 496 с.

9. Сафаров А. Скандал з витоком даних у Facebook: як це? / Deutsche Welle 11.04.2018. URL: <http://www.dw.com/uk/%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D0%BB-%D0%B7-%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BC-%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85-%D1%83-facebook-%D1%8F%D0%BA-%D1%86%D0%B5-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%8F/a-43337300>

10. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

11. Суший О. В. Психосоціальна культура державного управління : монографія. Київ : Світогляд, 2012. 344 с.

12. Токвіль А. де. Про демократію в Америці : у 2 т. / А. де Токвіль ; пер. з фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка. Київ : ВД «Всесвіт», 1999. Т. 2. 590 с.

13. Castells M. The Power of Identity. 2nd ed. WileyBlackwell : Oxford, 2009. Vol. II. 584 p.

14. Lippman W. Public Opinion. Long Island : Wading River, 1921. URL: <http://www.gutenberg.org/cache/epub/6456/pg6456.html>

15. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York : Simon & Schuster, 2000. 544 p.

16. Sztompka P. *Values – a prerequisite for the well being and development of society*. Open Eyes Book. Vol. 2. Kraków, 2017. P. 9–21.

В. Тарасова

3.3. Політична коректність як складник комунікативної компетенції державних службовців України

За умов економічної кризи, інформаційної війни, збройного конфлікту та зростаючої радикалізації суспільства зростає **актуальність** підготовки державних службовців до професійно-мовленнєвої комунікації. Підтримка громадянського миру та злагоди в умовах демократичного політичного режиму потребує використання специфічних соціально-політичних технологій, що раніше не були властиві транзитивним суспільствам. Однією з таких технологій у сучасному у глобалізованому світі є **політична коректність**.

З моменту проникнення в наше суспільство демократичних цінностей та процедур й одночасного відходу з історичної арени інститутів старої влади, які жорстко стримували певні суспільні емоції, раніше засвоєна агресивна культура спілкування набула рис зневаги елементарними загальнокультурними вимогами до діалогу. Колишні зовнішні бар'єри, обмеження були зняті, а внутрішні не були актуалізовані. Образливі епітети, ненормативна лексика полилися суцільним потоком. Серед численних дефіцитів, на жаль, виявився і дефіцит культури спілкування як на особистісному рівні, так і на політичному [8, с. 2]. Тому існує нагальна потреба в оволодінні такими технологіями комунікації, які сприяють збереженню суспільної злагоди.

Політична коректність (політкоректність, ПК; від англ. *political correctness (politically correct or PC)*) – термін, що описує стиль мовлення, ідеї, політику, поведінку, які мають мінімізувати образу расових, релігійних, культурних чи інших груп [8; 20]. Політична коректність є проявом етики толерантності й принципом утримання від вербальної і невербальної агресії стосовно соціокультурних та етнічних груп суспільства, які відчувають дискримінацію, і заснована на цьому принципі технологія обмеження, пом'якшення

соціально-політичних конфліктів і запобігання їм. Реалізація цього принципу на практиці покликана сформувати специфічний стиль соціальної поведінки, що сприяє в конкретних історичних умовах збереженню цілісності державоутворюючої спільноти.

Політична коректність передбачає вилучення з акту комунікації таких мовних одиниць, які можуть дискримінувати людину щодо статі, віку, сексуальної орієнтації, розумового й фізичного розвитку, національності, віросповідання, політичних уподобань тощо (наприклад «люди з обмеженими можливостями» замість «інваліди», «афроамериканець» замість «негр» та ін.).

Вітчизняні політичні реалії переконливо засвідчують ігнорування політичними елітами принципу толерантності та політичної коректності, що несе реальну загрозу демократичному майбутньому України. Найгірше, що чимало політиків використовують мову ненависті (*hate speech*) і розділяють українців заради власної політичної кар'єри та (або) інтересів свого бізнесу.

«Одна з важливих функцій політичної еліти – трансляція зразків поведінки і ставлення до інших людей. А коли вони демонструють неповагу, образу, використовують у дискусіях нелогічні аргументи, образливу лексику, то вони задають такий рівень відносин, використовуючи мову ворожнечі й у суспільстві» [12]. Комітет міністрів Ради Європи визначає мову ворожнечі як усі форми самовираження, які включають поширення, провокування, стимулювання або виправдання расової ненависті, ксенофобії, антисемітизму та інших видів ненависті на основі нетерпимості.

Дослідження «Мова ворожнечі та упередження в українських ЗМІ: моніторинг, аналіз та запобігання» (ГО «Центр Соціальна дія», 2014) показало, що переважна більшість використання мови ворожнечі відбувається не в журналістських словах, а в цитуванні держслужбовців та політиків, 63 % якого мала характер ксенофобських висловлювань [16].

Державні службовці вдаються до жаргонізмів, згрубілої лексики, вульгаризмів, у поодиноких випадках – до матірних слів (наприклад «ватники», «вата», «рашисти», «москалі», «путіноїди», «сепари», «лугандони», «луганда», «даунбасівці», «кримшши» та ін. ЗМІ, у свою чергу, повторюють химерні словоформи політиків і чиновників («російсько-терористичні найманці» тощо).

Украї радикальне патріотичне висвітлення військового протистояння на Сході України може викликати підміну цінностей, а в нейтрально налаштованих громадян – зворотну реакцію. Правозахисники також відзначають необхідність уникати мови ворожнечі під виглядом патріотизму, аби не наблизитись до зразків російської пропаганди (наприклад «*майданутий*», «*укроп*»), далекої від європейських цінностей.

Мова ворожнечі поширена й у межах тих тем, де йдеться про різних осіб за статтю, національною належністю, релігійними віруваннями, професійними характеристиками, фізичними особливостями тощо (наприклад «*жиди*», «*циганва*», «*алконавти*» та ін.).

Декларація й відстоювання принципу толерантності як етичного професійного принципу, професійної етичної вимоги активізуватиме зусилля державних службовців на пошуки взаємної згоди заради влаштування гармонічного, орієнтованого на цінності демократії, суспільного життя.

Укорінення толерантності як базової парадигми політичної культури та політичної комунікації – це не питання кон'юнктури або бажання проімітувати сучасні стандарти політичної поведінки, і навіть не питання політичної доцільності. Це, насамперед, реальний імператив і можливість побороти конфронтаційну логіку посттоталітарного етапу адекватними в ситуації системної кризи засобами. Поза повноцінним консенсусом, підґрунтям якого має стати якісно нова, раціоналістична, мобілізаційна, конструктивістська свідомість українського суспільства та еліти, вийти з перманентної кризи, що поглиблюється і охоплює щораз ширші соціальні кола, групи і спільноти, буде надзвичайно важко. На наш погляд, необхідно ініціювати розроблення кодексів мовної поведінки для державних службовців, які б мали не тільки етичний, а й нормативно-правовий характер.

Список рекомендованих джерел

1. Апресян В. Ю. Имплицитная агрессия в языке. URL: <http://www.dialog-21.ru/media/2604/apresian.pdf>
2. Воронцова Т. А. Речевая агрессия: коммуникативно-дискуссионный подход : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.19. Челябинск, 2006. 43 с.
3. Жельвис В. И. Поле брани: сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. Москва, 2001. 350 с.

4. Жиди, хохли, кацапи – слова з мови ненависті. URL: <http://liva.com.ua/yid-hate-speech.html>

5. Завражина Г. В. Мовленнева агресія та засоби її вираження в мас-медійному політичному дискурсі України (на матеріалі російськомовної газетної комунікації) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02. Київ, 2007. 285 с.

6. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. Москва, 2002. С. 128–130.

7. Кернес вилаяв чиновника міської ради Харкова. URL: https://zik.ua/news/2019/10/17/kernes_vylayav_chynovnyka_miskoi_rady_harkova_1669891

8. Колтунов О. Ю. Політична коректність: концептуальні основи та технологічні прийоми : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2005. 20 с.

9. Ляшко назвав «скотиняками» усіх, хто хоче розпродати с/г землі. URL: <https://uapress.info/uk/news/show/151648>

10. Мова ворожнечі: створення підґрунтя для злочину, або таки вираження власної думки? URL: <http://en.hr-activists.net/blog/mova-vorozhnech-stvorennya-p-d-runtya-dlya-zlochynu-abo-taki-virazhennya-vlasno-dumki>

11. «Мова ненависті» як тавро і цензура. Європейський контекст. URL: <http://novomedia.ua/node/1979>

12. Мову ворожнечі в Україні поширюють політики – експерти. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24740474.html>

13. Про затвердження Загальних правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування : наказ Національного агентства України з питань державної служби від 05.08.2016 № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1203-16>

14. Седов К. Ф. Речевая агрессия в межличностном взаимодействии. Прямая и непрямая коммуникация. Саратов, 2003. С. 196–212.

15. У Верховній Раді стався конфлікт між Іриною Геращенко та Сергієм Власенком. URL: http://vgolos.com.ua/news/ya-pidstylkatse-ty-pidstylka-putina-u-radi-stavsya-konflikt-mizh-gerashhenko-ta-vlasenkom_884387.html

16. «Центр Соціальна дія» зафіксував 424 випадки вживання мови ворожнечі в українських ЗМІ. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/>

mediaprosvita/research/tsentr_sotsialna_diya_zafiksuvav_424_vipadki_vzhivannya_movi_vorozhnechi_v_ukrainskikh_zmi_za_2014_rik/

17. Цурикова Л. В. Политическая корректность как социокультурный и прагмалингвистический феномен. Эссе о социальной власти языка / под ред. Л. И. Гришаевой. Воронеж : ВГУ, 2001. С. 94–102.

18. Щербинина Ю. В. Вербальная агрессия. Москва, 2006. 360 с.

19. Як правильно називати ватників? Про «мову ненависті». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2074802-ak-pravilno-nazivati-vatnikiv-pro-movu-nenavisti.html>

20. Politically correct. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/politically-correct>

С. Бронікова

3.4. Деякі проблеми формування етичних цінностей публічних службовців

В Україні вже досить тривалий час ведеться робота щодо формування ефективної етичної культури публічних службовців, і постійно фіксується відставання її рівня від міжнародних стандартів, простежується підміна основоположних понять та цінностей, нівелюється їх значення.

Як свідчать результати опитування, проведеного Інститутом Горшеніна спільно з представництвом Фонду Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі, на сьогодні в Україні найбільшою цінністю для її громадян є мир (56,6 % українців), другою за значенням цінністю для українців є цінність людського життя (42,7 %) [1].

Крім загальнолюдських цінностей, усе більшу роль у нашому суспільстві відіграють політичні цінності, які виконують інтегративну, мотиваційну, контрольну, директивну, регулятивну та інструментальну функції.

Оскільки легітимність, а відповідно й стабільність політичної системи суспільства безпосередньо залежать від ступеня відповідності її цінностей цінностям політичної культури, то чим більше спільних цінностей поділяються всіма членами суспільства, тим ефективнішим є діалог між її суб'єктами, тим вище ступінь консенсусу між членами суспільства, між владою та народом.

Загалом зміну цінностей досить важко прослідкувати в короткотривалій історичній перспективі, до того ж загальновідомим є факт, що на швидкість відповідних змін впливають соціальні потрясіння, які відбуваються в суспільстві, зокрема військові дії, державні перевороты, економічні кризи тощо.

Зважаючи на те, що корпус публічних службовців уже понад 25 років перебуває під тиском соціально-економічних, політичних та інших трансформацій, а приблизно третина з чинного корпусу є «продуктом» посттоталітарного суспільства з уже сформованими суспільними цінностями, їхня заміна проходить досить болюче.

Помічаємо й таку поведінкову особливість публічних службовців – щоб зорієнтуватися в швидкоплинному ціннісному середовищі, вони іноді демонструють етичні цінності «на вимогу», носіями яких вони фактично не є.

Крім того, для України характерною є швидкісна зміна регіональних еліт та часта зміна вектора державної зовнішньої та внутрішньої політики, а саме перехід від політики «багатовекторності» і «СНД», до «європейської інтеграції», що також породжує невпевненість публічних службовців та негативно впливає на формування стійких етичних цінностей.

Також не варто забувати, що сучасний корпус публічних службовців постійно перебуває у фокусі інформаційної війни як внутрішньої (між правлячою елітою та опозицією), так і зовнішньої (на міжнародному рівні), причому відбувається викривлення інформаційних потоків, яке негативно впливає на етичну культуру державних службовців.

Водночас однією із найбільших проблемних ціннісних категорій у взаємовідносинах між публічними службовцями та громадянами є «довіра».

Рівень довіри до державних інституцій на сьогодні є вкрай низьким. Так, за оцінками дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в липні 2020 р., Президенту України не довіряють 49 % громадян, Верховній Раді України – 75 %, Уряду України – 72 %, державному апарату (чиновникам) – 78 %. Високим є рівень недовіри до судової системи в цілому (77,5 %), Верховного Суду (69 %), місцевих судів (67,5 %) [2]. Прокуратурі не довіряють 73 % опитаних, Національному антикорупційному бюро України

(НАБУ) – 71 %, Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі – 70,5 %, Антикорупційному суду – 70 %, Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) – 70 %.

Серед правоохоронних структур дещо рідше висловлюється недовіра поліції та Службі безпеки України (хоча недовіра також переважає над довірою). Так, національній поліції не довіряють 58 % опитаних (довіряють – 33 %), патрульній поліції (54 і 35 % відповідно), СБУ (56 і 31 % відповідно).

Політичним партіям не довіряють 71 % респондентів, профспілкам – близько 50 %. Та обставина, що лідером недовіри є державний апарат загалом (йому і чиновникам не довіряють 78 % респондентів), свідчить про високий рівень відчуження між структурами державної влади і суспільством, що зумовлює негативну оцінку громадянами діяльності влади, за винятком тих структур, які забезпечують оборону держави та безпеку громадян (Збройні Сили, Державна прикордонна служба, Національна гвардія України, Державна служба з надзвичайних ситуацій).

Спостерігається тенденція до зниження рівня довіри до органів влади. Так, якщо в грудні 2019 р. недовіру до Кабінету Міністрів висловлювали 51,5 % респондентів, то в липні 2020 р. не довіряли 72 %; Верховній Раді – 54 та 75 % відповідно, Президенту – 31 і 49 % відповідно.

Отже, формування «позитивних» етичних цінностей є одним із першочергових завдань органів публічної влади. Зокрема, під час конструювання етичної інфраструктури сучасної публічної служби, на нашу думку, варто змістити акценти в бік відновлення довіри до влади, налагодження ефективної діалогової комунікації, забезпечення відкритості та доступності інформації щодо діяльності публічної влади.

Список рекомендованих джерел

1. Чи близькі українцям європейські цінності: результати опитування. URL: http://24tv.ua/chi_blizki_ukrayintsyam_yevropeyski_tsinnosti_rezultati_opituvannya_n844941

2. Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.) / Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-lypen-2020r>

Розділ 4

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПАРАМЕТРИ РЕАЛІЗАЦІЇ
СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ
В ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ**

В. Бондар, М. Цедік

**4.1. Принцип ієрархії в застосуванні
органами публічного управління соціокомунікативного
механізму у формуванні етнічного середовища**

Наука про державне управління розглядає соціальні системи як базову основу управлінського процесу. Під систематизованим визначенням феномену «державне управління» [17, с. 157], з погляду системного підходу, науковці розуміють процес цілеспрямованого впливу суб'єкта, що представляє державну владу, на об'єкт управління, яким є все суспільство або його частина. При цьому вважається, що *соціальна система* є «складним організованим, упорядкованим цілим, яке складається з індивідів, соціальних спільнот та інститутів, що об'єднуються різноманітними зв'язками та відношеннями і мають соціальну природу. Основну роль таких систем відіграють люди, які виступають суб'єктами соціальної діяльності. Соціальна система утворюється завдяки спільній меті, розумінню компонентами цієї системи своїх завдань та функцій. Значну роль у цій системі відіграють прямі та зворотні зв'язки, принцип ієрархії, соціокультурні стандарти, зразки поведінки тощо. Соціальна система характеризується високою спроможністю до самоорганізації, активною діяльністю та адаптивністю. Природа соціальних систем обумовлена такими факторами, як тип цивілізації, рівень економічного, політичного, соціального та духовно-культурного розвитку, прояв людської активності» [57, с. 66]. З приводу змісту терміна «*принцип ієрархії*» в енциклопедичних джерелах знаходимо таке його визначення: «принцип структурної організації багаторівневих систем, який базується на упорядкуванні взаємодії між рівнями буття згідно із законом від вищого до нижчого, і навпаки, розміщення елементів системи в порядку від вищого за статусом до нижчого» [18, с. 184]. Таким чином, компонентами соціальної системи як частини суспільної системи

стають елементи *етнічного* походження за будь-якої структури організації – від приватної особи-представника етнічної меншості до масштабів соціальної групи окремого етносу. Уся сукупність цих етнічних компонентів діє в соціальному середовищі й під впливом органів публічного управління підпорядковується їх спрямовуючій силі під час реалізації етнонаціональної політики.

Ще одне поняття, що використовується нами, – «*етнічність*». За В. Євтухом, це: «термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням і які виявляються в побуті, культурі, поведінці й у цілому, у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших. Цей термін вживається також для означення етнічної спільноти, мовної й культурної самобутності групи людей» [21, с. 104]. Макс Вебер відніс його до «соціально-детермінованої категорії, що ґрунтується на релігії, мові, звичаях або фізичних рисах, які відрізняють одну етнічну групу від іншої» [13]. Фредерік Барт визначив «етнічність» як «суб'єктивний процес ідентифікації групи, під час якого люди використовують етнічні категорії для свого визначення та взаємодії з іншими людьми; це форма соціальної організації культурних відмін, а етнічний кордон є визначником групи» [3]. Погоджуємося з тим, що етнічності властиві ознаки як етнокультурного, так і соціального явища¹. У *соціальному* контексті такі механізми відносять до системи соціальних наказів, що відображається в системі соціальних ролей. Унаслідок інтегрованості етнічної групи в соціальні відносини або соціальні структури суспільства відбувається ідентифікація з існуючою системою культурних цінностей, оскільки саме цінності займають особливе місце, являючи собою частину світогляду етнічних спільнот. По суті, етнічна група формується з уявлень людини шляхом політичного вибору, самоідентифікації окремих її частин чи представників або етнічної ідентифікації, що є об'єктно-предметним полем «соціології етносу як соціокультурної комунікативної системи, вивчення проблем етнічної ідентифікації та етнічної стратифікації» [21, с. 135]. Отже, індивід, уявляючи свою етнічну самоідентифікацію, орієнтуючись на систему культурних цінностей, роблячи

¹ У підрозд. 4. «Етнічна самоідентифікація та її формування в суспільно-культурній взаємодії через реалізацію мовної політики України» розглянуто прояви феномену «етнічність».

політичний вибір, займає свою нішу у стратифікованій соціальній системі ієрархій, що передбачає обрання ним конкретної соціальної ролі й усвідомлення своєї готовності виконувати соціальні накази.

У країнах із поліетнічним складом населення владні органи застосовують специфічні підходи в політиці, коли необхідно враховувати існуючу культурну різноманітність у створенні умов безконфліктної взаємодії як між окремими етносами, так і між титульною нацією і рештою етнічного населення. Одним із таких підходів є політика багатокультурності. В моноетнічній Україні², за різними підрахунками, проживає понад 130 національностей [14], тому структура населення характеризується як поліетнічна. Звідси виникає потреба у виваженій політиці етнонаціональної сфери, її етнічному дискурсі, який, за визначенням Мішеля Фуко, – «спеціальний різновид дискурсу» – «є виявлення влади, нав'язування своєї волі, посилення панівного становища й спирається на ті відносини, які встановила влада і в силу цього тим чи тим чином опосередковано чи безпосередньо її відображає. Етнічний дискурс у такому контексті є актом суспільно-культурної взаємодії, у якій етнічна ідентичність відіграє ключову роль» [21, с. 84].

З погляду ієрархії подібна поведінка влади зумовлена її природою і соціальною сутністю, можливістю наказувати в умовах, коли той, кому наказують, зобов'язаний коритися [17, с. 247–248]. Не виникає сумніву, що під час узгодження владними органами політичного змісту й раціоналізації принципів етнонаціональної політики, вироблення і застосування в управлінському процесі відповідних механізмів, релевантних для конкретної етнічної ситуації, необхідно враховувати різноманіття етнічного компонента суспільства. У зв'язку з цим дослідження етнічної ідентичності не втрачає своєї актуальності, про що свідчить, зокрема, полеміка, яка розгорнулася після виборчої кампанії 2019 р. в Україні, ініційована російськими маніпулятивними технологіями [55], з приводу інтерпретації, до якого етносу належить український народ у площині «примордіалізм – конструктивізм» і що це означає.

² Відповідно до документів ООН і ЮНЕСКО держава національна, тобто моноетнічна, така, де титульний етнос становить 67 % населення. В Україні, за результатами загального перепису 2001 р., цей показник становив 77,8 %.

Проаналізуємо теоретичні розробки традиційних шкіл на предмет сутності етнічної складової суспільства. Послідовники *примордіалістської* школи доводять, що етнічність – це природний, усталений, реальний феномен, в основі якого лежить спільне походження, національне почуття поділяє людей на «своїх» та «чужих». У межах існуючих напрямів дослідники *соціобіологічного* напрямку (Л. Гумільов, В. Наулко, А. Пономарьов) розглядали етнічність як об'єктивну визначальну характеристику й пояснювали цей феномен за допомогою еволюційних ідей «як явище, детерміноване генетичними і географічними факторами» [2]. Теоретики *еволюційно-історичного* напрямку (П. Кушнер, С. Токарев) розуміють етноси як соціальні спільноти, глибинно пов'язані із соціально-історичним контекстом. Це реально існуючі групи з притаманними їм рисами – мовою, культурою, ідентичністю, які відрізняють їх від інших груп [2]. Чільне місце посідають праці П. Кушнера, який пропонував для розрізнення народів звертати увагу на мову, форми житла, одяг, кулінарію та інші елементи матеріальної культури. Загалом він стояв на тому, що об'єктивні елементи культури і суб'єктивна етнічна самосвідомість виступають рівнозначними індикаторами належності людей до етнічної спільноти, а місце кожного з них у визначенні етнічної належності населення залежить від конкретних обставин [32]. Серед засновників теорії етносу варто згадати С. Токарева, який зауважував, що «жодна з ознак етносу, а саме: мова, територія, спільне походження, економічні зв'язки, політичні об'єднання, культурні особливості, релігія не обов'язково мають бути притаманні кожному етносу» [60]. Провідна роль у її розробці належить Ю. Бромлею, який визначав етноси як усталені сукупності людей, що характеризуються певними етнічними властивостями (мовою, культурою, етнічною самосвідомістю, закріпленою у самоназві), які формуються лише за відповідних умов – територіальних, природних, соціально-економічних та державно-правових.

Аналізуючи феномен у парадигмі постмодерну, прихильники іншої течії – *конструктивізму* – під головною метою етнополітичних процесів убачають відтворення політичної сфери без урахування інтересів або цінностей етнічних груп. Нація є результатом зусиль інтелектуального впливу окремих особистостей або політичних еліт. За їх теорією (Б. Андерсон, Ф. Барт, Р. Бурдье, Е. Геллнер, Е. Гобс-

баум), етнічні спільноти «як певні інтелектуальні конструкції вчених, політиків, яким завдяки значному поширенню системи освіти, розгалуженій мережі засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливаючи на них» [20]. Вони виступають проти історико-культурної реальності етносу. Етнічність, за конструктивістами, – це процес конструювання уявних спільностей, який ґрунтується на вірі в те, що вони пов'язані природними зв'язками, єдиним типом культури, ідеєю про спільне походження та спільне історичне минуле. На думку В. Тишкова, «нація – це внутрішньогрупова дефініція, і їй неможливо надати чіткої наукової чи конституційної форми». Д. Драгунський також вважає етнос фактично неіснуючим і розуміє під ним довільний вибір особою референтної групи [2]. Привертає увагу позиція М. Ожевана, який стверджує, що українці мають не лише завершити процес формування політичної нації (що вже було зроблено більшістю розвинутих країн наприкінці ХІХ ст.), а й вписатися в порядок денний Західного світу, який визначається **неоконструктивізмом**. Конструктивізм епохи глобалізації (постмодерну) кардинально змінив ставлення до технологій націєтворення та державного будівництва і за своєю глибинною сутністю заперечує право національних держав на самостійне (суверенне) існування. По-перше, що змінилося, це ставлення до патріотизму, який – за фактом – не дуже вітається, а його антипод – космополітизм – заохочується. По-друге, націоналізм (під прапором якого в часи «модерну» утверджувалися «права націй на самовизначення» й здійснювалося національно-державне будівництво) неформально було визнано небажаним. Беніфіціарами такого «світового порядку» стають непатріотично налаштовані «еліти націй», які зберігають активи у «вигідних» країнах/економіках, а свої «рідні країни» перетворюють на території тимчасового перебування й заробляння активів для особистого збагачення. По-третє, частина розвинутих країн проголошують себе носіями ідеальної моделі національної державності й водночас засуджують націоналістичні ідеології [39]. Як пише в цьому контексті Ф. Фукуяма: «Схоже на те, що кожний націоналізм проходить визначений життєвий цикл. На деяких етапах історичного розвитку, наприклад, в аграрних суспільствах, він взагалі не присутній у свідомості людей. Він розквітає сильніше за все в момент переходу до індустріального суспільства або відразу після

і стає особливо агресивним тоді, коли народу, який пройшов перші фази економічної модернізації, відмовляють і в політичній свободі, і в національній ідентичності [64]».

На думку творців *інструменталізму* (Дж. Бентлі, К. Нейгел, С. Олзак), який виник у середині 70-х рр. ХХ ст. як реакція на неспроможність примордіалізму обґрунтувати причини зростання національних рухів, етнічність розглядається ними як інструмент, що використовується політиками в досягненні своїх цілей. Тому слід орієнтуватися не на пошук об'єктивних основ етнічності, а на виявлення тих функцій, які виконують етнічні спільноти. Етнополітичний процес відтворюється етнолідерами у формі мітингів, виборчих кампаній, маніфестацій тощо для лобювання власних інтересів, «базуючись на функціоналізмі та прагматизмі, вони визначають існування етносу як факт, даність, і вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які створюються для досягнення певного зиску й отримання влади; етнічність – це ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу» [1]. Досліджуючи етнополітичні процеси в парадигмі постмодернізму, В. Тишков, А. Здравомислов, О. Панарін доводять, що їх формування на пострадянському просторі є одним із наслідків розпаду системи, а не його причиною.

Інші теорії трактують етнічність як штучно винайдений уявний феномен, який має мінливий характер, може посилюватися або послаблюватися залежно від ситуації, є похідним від соціального, реакцією на процеси глобалізації – *інвенційоністська школа*. Відмінну позицію висловлюють прихильники *сервайвелістської школи*, які розглядають етнічність як постійне явище незалежно від будь-яких потрясінь або суспільних змін. Стверджуючи при цьому, що етнічні групи не лише не зникають, а адаптуючись під впливом соціальних умов і прагненням зберегти специфічні риси своєї етнічної культури, відіграють значну роль передусім у соціальному і культурному житті та його інших сферах.

У зв'язку з наявністю в кожного з розглянутих підходів різноспрямованих суджень, А. Садохін узагальнює, що існуючі підходи до етнічності не мають взаємовиключного характеру, тому перспективним способом дослідження проблеми етнічності напевне буде інтеграція їх найбільш важливих аспектів та створення *когерентної* теорії етнічності. «Ядром такого синтезу може стати конструктивіст-

ський підхід, оскільки в нього є низка важливих переваг: по-перше, у теоріях цього підходу фокусується увага на відносному характері і ситуативній залежності етнічності, що дає змогу вивчати зазначений феномен на різних «рівнях» та «зрізах»; по-друге, усі теорії конструктивістського підходу практично однаково трактують проблему ролі спорідненості у формуванні етнічної ідентичності, що може бути використано як вихідну основу при створенні різних теорій; по-третє, за період модерну виявлено досить багато фактів зміни етнічності, що само по собі дає унікальну можливість для інтеграції поглядів конструктивістів та інструменталістів» [57]. О. Картунов, погоджуючись із баченням послідовників сервайвелістської школи, зазначає, що її положення більш коректні й адекватніше відображають сучасний стан на найближче майбутнє людства [26].

Наведені вище характеристики сутності етнічності корелюються з поглядами філософів у питаннях ієрархії влади над об'єктивними законами суспільства. У соціальному аспекті влада функціонує на трьох рівнях структури: *суспільному*, що охоплює найскладніші соціальні відносини; *публічному* (громадські об'єднання, колективи та відносини в них); *особистому* (у малих групах). Саме політична влада є реальною здатністю певної соціальної групи, політичної організації або меншості чи більшості суспільства застосовувати свою волю відносно інших груп та осіб, утілювати ті чи інші інтереси й цілі насильницькими або ненасильницькими засобами [17, с. 248]. Тому в структуруванні системи публічного управління етнонаціональною сферою для надання її компонентам необхідної якості органи влади мають об'єктивні передумови і необхідні можливості, зумовлені ієрархічною сутністю побудови великих систем.

Для застосування владою своїх повноважень через механізми цілепокладання відносно акторів взаємодії у дослідженні об'єктів наукового інтересу в рамках системи, що розгортається, важливе значення надаємо процесу формування безпосередньо арени або простору. Фокусуючись на якісних характеристиках, дослідники соціогуманітарної сфери розглядають простір як: 1) континуум соціальних позицій і каналів мобільності (П. Сорокін); 2) арену культурно-історичної динаміки й елемент світовідчуття та світоуявлення; 3) організоване в соціально-культурному плані суспільство в цілому (Е. Дюркгейм); 4) спільні уявлення членів суспільства про його

структуризацію (Т. Парсонс); 5) географічний визначальний чинник. За класифікацією В. Євтуха, за основними видами простір поділяється на: *етнічний* (окреслені географічні межі території, на якій розміщена та чи інша етнічна спільнота); *етнічно маркований соціальний* (у якому існують різні групи з різноманітними етнічними характеристиками, що впливають на соціальні відносини); *етнокультурний* (сфера взаємодії культур різних етносів, які, зазвичай, проживають у межах одного етнополітичного організму); *етнолінгвістичний* (територія, на якій існують різні мови, носіями яких є вихідці з різних етнічних спільнот); *етнорелігійний* (територія, на якій існують різні релігії, пов'язані з тими чи тими етнічними спільнотами) [21, с. 262]. У випадку України за своєю сутністю простір уміщує всі перераховані характеристики так чи інакше, тому така широка різноманітність становить його специфіку, що слід урахувати органам державного управління.

З боку етнічного компонента, позиціонуючись у просторі, він набуває певного статусу як елемент соціального статусу. Це визначає становище безпосередньо індивіда етнічної групи, самої групи чи всієї етнічної спільноти в структурі міжетнічних відносин. Наповненість цього статусу, його якісні характеристики рефлексуються в самосвідомості, оцінці індивідом свого місця в ієрархічній структурі соціуму. На формування статусності справляє вплив рівень етнічної культури, історичний розвиток і його особливості, розвиненість рідної мови та її поширеність, рівень ідентифікації зі своєю спільнотою. Статус «меншість» апріорі визначає місце етнічної спільноти в соціальній ієрархії, що є онтологічною властивістю, але в соціальному осмисленні не остаточною парадигмою. Має значення позиція, яку займає етнічний компонент у соціальній стратифікації поліетнічного суспільства, або становище в ньому, яке дає змогу йому брати участь у політичному житті на тому чи іншому рівні й відгравати політичні ролі.

Стратифікаційна концепція ієрархії в соціальному управлінні є одним із концептів його реалізації. У вигляді відображення соціальної системи як відкритої системи (навколишнє середовище – вхід системи – перетворення – вихід системи – навколишнє середовище), або «циклів управління» (суб'єкт управління – управлінські впливи – об'єкт управління – моніторинг і контроль – суб'єкт управління), а також у вигляді послідовності функцій процесу управління

(планування – організація – мотивація – контроль) [17, с. 244]. У парадигмі міжетнічних взаємовідносин поліетнічний склад населення визначає домінантність-підлеглість, яка формує на практиці напрями етнополітичного розвитку такої країни. Як наслідок, етнічні меншості набувають ознак об'єктів, стосовно яких титульний етнос, використовуючи своє панівне становище, намагається реалізувати ціннісно-культурницькі концепції шляхом упровадження відповідних механізмів державного управління. При цьому, як правило, у більшості випадків це будуть дії примусового характеру, насадження своїх орієнтацій відносно меншостей, що притаманно національному державотворенню. Заради мінімізації конфліктності, уникнення соціального напруження на різних стадіях реалізації публічної політики необхідно шляхом застосування комунікативних механізмів передбачати поведінку іноетнічного компонента, особливості сприйняття ним і реагування на зовнішні для нього подразники. Регулярне отримання зворотної реакції від комуніканта є обов'язковою передумовою взаємодії. У разі виникнення неприязні аналіз її джерел повинен передбачати передовсім основу формування негативних стереотипів.

Етнічний стереотип являє собою спрощений образ носіїв окремих етносів, який проявляється в довіллі від міжетнічної взаємодії. Він формується під впливом інформації і знань, отриманих під час контактів або спілкування з представниками інших етносів, із мас-медіа, соціальних мереж, історичних джерел, літератури тощо. Це може бути також схематизована програма поведінки, яка є типовою для представників цього етносу. Зазвичай стереотип включає в себе думки з оцінкою моральних, розумових, фізичних якостей представників іноетнічних груп. Тому при стратифікуванні застосування методів та класифікацій на основі етнічних чинників – ідеали, ідеї, передумови, очікування, які мотивують етнічні рухи, – дає можливість владі формувати підходи в оцінюванні етнокультурного розвитку окремої спільноти зокрема або поліетнічного населення країни загалом. Наприклад, поділ на культури «високого і низького контекстів», інакше кажучи, формалізовані і неформалізовані. «Високий контекст» передбачає, що в міжособистісних відносинах велику роль відіграє інтуїція або традиції. Тому в таких етнічних групах, до яких належать переважно азійські та арабські етноси, достатньо усної домовленості, а необхідності у формалізації не ви-

никає. «Низький контекст» має ознаки чіткої формалізації незалежно від ситуації або традицій за умови обов'язкового оформлення деталей, що притаманно представникам етносів розвинутих країн. За наявності яскраво виражених країн із притаманними властивостями їх етносів переважна частина населення світу розподілена в межах зазначеного діапазону, з поєднанням рис від обох типів культур у різних пропорціях.

Виходячи з того, що культура кожної країни є первинною щодо інших сфер суспільного життя, В. Корженко переконує, що кожне нове покоління, переймаючи цінності, відтворює культуру, зберігаючи в такий спосіб єдність нації, держави і суспільства [28]. Звідси – кожній нації відповідає певна, тільки їй притаманна система цінностей. Порівняльний аналіз української культури з культурами інших країн за методикою Г. Гофстеда на основі таких індикаторів, як «дистанція влади», «індивідуалізм», «мужність – жіночність», «прагнення уникнути невизначеності» наведено в таблиці у балах від 0 до 100 [9].

Країна	Дистанція влади	Індивідуалізм	Мужність – жіночність	Прагнення уникнути невизначеності
Україна	78	30	54	93
Румунія	90	30	42	90
Болгарія	70	30	40	85
Росія	93	39	36	95
Велика Британія	35	89	66	35
Австрія	11	55	79	70
Швеція	31	71	5	29
Данія	18	74	16	23

Очевидно, що близькими до культури України є країни походження національних меншин, які формують вагомий етнічний компонент нашої держави. Для інших країн ці показники відмінні відносно «української» групи, наведені для порівняння.

Відповідно до класифікації за авторства Р. Гестеланда [67] виділяється близько сорока моделей поведінки осіб, які поєднані в групи за параметрами: 1) орієнтація на дію або відносини; 2) фор-

малізовані і неформалізовані культури; 3) невербальна поведінка (експресивна чи стримана). Сформовані групи країн мають такий склад, перелік якого наведений з урахуванням вітчизняного етнічного компонента. До країн *Першої* групи, з-поміж інших, віднесено Україну, Польщу, Румунію, Словаччину, Росію; Другої – Німеччину; Третьої – Грецію; П'ятої – Угорщину. Щодо рекомендацій фахівців, представники країн Першої групи не відчують особливих проблем у спілкуванні по жодному з пунктів, але необхідно враховувати табу, які для кожного етносу є різними. Представники Другої групи націлені на завдання, а не на людський фактор; Третьої – менш стримані у відносинах; П'ятої – рівень невербальної поведінки у цього етносу вище порівняно з українським.

Запропонована Ф. Тромпенаарсом та Ф. Гемпден-Тернером класифікація країн за такими показниками, як: 1) ступінь централізації влади; 2) ступінь формалізації влади; 3) об'єкт, на який спрямоване управління, дає змогу типологізувати їх за чотирма основними соціальними моделями [41; 43]. До так званих моделей «Інкубатор» і «Керована ракета» відносять розвинені країни Заходу та Півночі Європи. Населення країн моделі «Сім'я» орієнтується на виконання вказівок, що надходять згори, структура суспільства має чітко виражений ієрархічний характер. Система влади в ньому в цілому базується на патерналістській основі, в якій ініціатива підлеглих має відповідати побажанням керівництва (країни Південно-Західної Європи та СНД, Україна). «Ейфелева вежа» – притаманні чітка рольова орієнтація з детальним визначенням функціональних обов'язків на кожному шаблі владної вертикалі (Німеччина та країни Центральної Європи).

У широкому сенсі стереотип поведінки етносу сприймається дослідниками як система зразків поведінки, яка сформувалася впродовж тривалого часу у процесі адаптації етнічної спільноти до довколишнього світу й передається від покоління до покоління через сигнальну спадковість. Стереотип має свою структуру: між колективом та індивідом; індивідів між собою; внутрішньоетнічних груп між собою; між етносом та внутрішньоетнічними групами. У стереотипі поведінки етносу виділяють дві частини: *статистичну* (яка є унікальною для кожної етнічної системи) та *динамічну* (залежить від стадії розвитку етногенезу) [21, с. 297]. Тому в застосуванні соціокомунікативних механізмів у формуванні середовища етніч-

ного компонента ефективність виявлення й використання органами публічної влади унікальних характеристик представників етносів зумовлюватиме динаміку їх розвитку у визначеному етнічному просторі України.

Отже, можна зазначити, що етнічний компонент являє собою активний елемент соціальної системи, який перебуває в постійному русі. Взаємодія елементів усередині етнічного простору зумовлена їх унікальною статичною складовою та динамічним характером відкритої системи. Сфера публічної політики формує природу, а через неї – сутність і якість середовища етнічного компонента. Завдяки принципу ієрархічності органи публічного управління мають можливість застосовувати необхідні методи і засоби відносно етнічних компонентів, у тому числі соціокомунікативні механізми, спрямовані на організацію взаємодії між титульною нацією та іноетнічним елементом суспільства. У наступних підрозділах розглянуто окремі механізми і форми залучення етнічних спільнот до функціонування механізмів державного управління етнонаціональної сфери, способи розкриття етнічної самоідентифікації через реалізацію мовної політики України.

В. Бондар, М. Цедік

4.2. Використання в механізмі державного управління етнічних спільнот

Міжкультурній взаємодії етносів сприяє глобалізація, процес, який набирає обертів і стає більш динамічним. У регіональному вимірі політика європеїзації в Україні певною мірою позначається на лінгвоетнічній природі суспільства. Зазначений феномен пронизує всі сфери суспільного життя, не залишає осторонь жодної етнічності. Він відкриває можливості для культури інших етносів впливати як на внутрішнє, так і на зовнішнє середовище, стаючи інколи причиною протистояння різних етнічних соціальних груп.

У науці явище «міжкультурна взаємодія» описується за допомогою терміна «кроскультурна комунікація» – «комунікація на стику або перетині різних культур» [42, с. 131], або «культура міжетнічного спілкування», що означає «процес, який базується на минулому досвіді позитивної взаємодії і співробітництва етнічних спільнот, а

також на тих традиціях, що сформувалися внаслідок накопичення досвіду взаємодії на сучасному етапі» [21, с. 193]. Така комунікація зумовлена соціальною природою, відбувається в межах соціокомунікативного процесу за рахунок засобів її здійснення, передовсім мови, культури, цінностей, світогляду, традицій, вірувань, звичок, навичок, а також інших складових.

Для більш детального уявлення соціокомунікативного процесу із залученням етнічних спільнот звернемося до наукових інтерпретацій його визначальних елементів. Вітчизняний фахівець у галузі комунікативної лінгвістики і філософії мови В. Бацевич зауважує, що духовний контекст людини походить від мови, яка формує середовище. Народ (нація) – це така форма вияву людського духу, яка має мовний статус. Духовна сила народу і його мова розвиваються не окремо одна від одної і не послідовно одна за іншою, а становлять нерозривну дію інтелектуальної здатності людини [5]. На думку Л. Кузнецової, мова не тільки відображає реальність, а й інтерпретує її, створюючи особливу реальність, в якій живе людина. Відтак мова – «знаряддя пізнання і комунікації, а також код нації». Більша частина інформації про світ надходить до людини вербальним каналом, тобто людина живе у світі концептів, створених ним для відображення своїх інтелектуальних, духовних і соціальних потреб [30]. Співзвучною є думка В. Маслової про те, що завдяки антропоцентричній парадигмі людина витворює у своїй свідомості так званий «антропоцентричний порядок речей», який, у свою чергу, визначає її «духовну сутність, мотиви її вчинків, ієрархію цінностей». Мова виступає виразником особливої національної ментальності, що відображає діяльнісно-поведінкову домінанту того чи іншого народу [34]. Наявні ознаки комунікації засвідчують, що міжкультурному обміну притаманний антропологічний характер, оскільки пріоритетність має саме людина.

Підставовим викликом на шляху взаємодії між іноетнічними соціальними групами є бар'єр – мова, національна особливість, етнічна свідомість, стереотипне мислення, невідповідність цінностей, культурні традиції. Їх сукупність науковці відносять до етнічної культури – «системи ціннісно-культурницьких традицій, яка базується на етнічних маркерах, усвідомлюються представниками певних людських спільнот як атрибут їх життєдіяльності, що передбачає їх

підтримку і розвиток» [21, с. 193]. З приводу виконуваних етнічною культурою *функцій* до головних можна віднести: а) етноутворюючу; б) етноадаптивну; в) етнозберігаючу; г) етнозахисну. На використання цих характеристик, на наш погляд, слід звертати увагу в реалізації політики етнонаціональної сфери.

Звідси – урахування публічними органами управління особливостей кроскультурної комунікації та виконуваних етнічною культурою функцій робить процес етнонаціонального розвитку країни більш ефективним та насиченим. Для досягнення владою бажаних результатів, передбачення й вчасного реагування на можливі зміни в міжетнічних стосунках, формування відповідних умов і способів подолання міжетнічних бар'єрів при тій чи іншій рольовій поведінці комунікантів становить першочергові виклики сучасного етапу розвитку громадянського суспільства. В умовах зміни парадигми від протистояння ідеологій до протистояння культур, боротьби за домінування в інформаційному полі при формуванні пріоритетів розвитку етнічної сфери суспільних відносин заради збереження національної єдності та непорушності територіальної цілісності, розвиток етнічної системи не втрачатиме своєї важливості.

Відкритий характер етнічної системи як складової суспільної системи зумовлює постійну змінність безпосередньо самого етнічного середовища під впливом зовнішніх чинників. Наприклад, реакція наближених сусідніх держав-членів Європейської Спільноти на впровадження Україною реформ в освітянській галузі або територіально-адміністративному устрої показала, що вітчизняними суб'єктами управлінських відносин ще не достатньою мірою використано етнічний потенціал об'єкта регулювання – меншостей незалежно від їх ступеня організації. Це вказує на необхідність застосування в реалізації етнонаціональної політики новітніх підходів налагодження ефективної комунікації між її учасниками, соціально-комунікативних механізмів, адаптованих до етнічного середовища.

Не буде помилковим, на нашу думку, більш *раціональне* задіяння органами державного управління етнічних спільнот у контексті моделювання поведінки етнічної системи. Всебічне інтегрування іноетнічного елемента як *посередницького фактору* в подоланні бар'єрів кроскультурної комунікації повинно сприяти зближенню точок зору між владою і етнічною спільнотою, між етнічними ком-

понентами в межах одного простору та в регіональному вимірі на стику кількох територій компактного розміщення етносів. З перспективою розгортання конструктивного діалогу між вітчизняними органами публічного управління і відповідними владними структурами історичної батьківщини походження національної меншини. Наше припущення підкріплюється бажанням етнічного компонента реалізувати етноадаптивну чи етнозберігаючу функції у взаємодії в іноетнічному середовищі. Так, Н. Шипка [65] наводить приклад угорської меншини України, зокрема позицію голови Товариства угорської культури Закарпаття М. Ковача, який стверджує, «що закарпатські угорці націлені на те, щоб відіграти власну посередницьку роль між українським та угорським народом, і тому основне питання для них, – щоб два народи зрозуміли один одного. У нас, тутешніх угорців, є подвійна місія: нам потрібно знайти собі місце як громадянам України; а з культурницької точки зору – прив'язуватися до історичної батьківщини».

З метою уявлення ситуації з прив'язкою до конкретного етнічного простору звернемося до останнього інформаційно-аналітичного звіту з питань міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин у Закарпатській області за період 2018–2019 рр., зокрема його освітньої складової як найбільш контроверсійної теми мас-медіа від часу прийняття закону «Про освіту» (2017 р.). Аналіз цього документа засвідчує, що «одним із ключових питань є задоволення потреб громадян у навчанні мовами національних меншин та вивченні цих мов. В області функціонує мережа загальноосвітніх, дошкільних та закладів вищої освіти, у яких навчальний процес здійснюється мовами національних спільнот» [26]. За фактом, в області діє шість закладів вищої освіти I–IV рівнів акредитації з навчанням угорською мовою (*Українсько-угорський навчально-науковий інститут Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»*; *Гуманітарно-педагогічний коледж Мукачівського державного університету*; *Берегівський медичний коледж*; *Ужгородський коледж культури і мистецтв*; *Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II*; *Коледж Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II*). Для порівняння, в загальноосвітніх навчальних закладах кількість учнів, які навчалися угорською мовою, становить 17106 осіб проти

1211 учнів із навчанням російською мовою і 2639 – румунською. Як предмет угорську мову вивчає 495 осіб, російську – 3960, румунська мова не викладається. Як показує статистика, право угорської національної меншини на навчання мовою або її вивчення *не обмежується*. Попри це, періодично лунають гучні заяви посадовців Угорської Республіки [11; 37; 40] з приводу начебто утисків угорської меншини України в мовному питанні. Разом з тим, навпаки, певні труднощі є у викладанні *української* мови для учнів-етнічних угорців як *державної* мови через недостатнє методологічне забезпечення, проживання дошкільнят у віддаленій місцевості, брак вчителів та інші обставини. У зв'язку з цим робота педагогів загальноосвітніх навчальних закладів із навчання мовами національних меншин зосереджується в основному на розвитку комунікативної компетенції та компетентності учнів [10].

Стосовно участі представників національних меншин у реалізації державної політики у сфері забезпечення міжнаціональних відносин та захисту прав національних меншин у зазначеному Звіті перелічені структури, які утворені і функціонують при обласній державній адміністрації, це: Громадська рада як постійно діючий колегіальний виборний консультативно-дорадчий орган, членами якого є представники громадських організацій національних спільнот області, у складі якої працює профільна комісія з питань національних спільнот; обласна громадська рада ромської меншини. Водночас, як зазначається в документі, протягом звітного періоду питання про забезпечення прав національних меншин Громадською радою Закарпатської ОДА *не розглядалися*. Інакше кажучи, існуючі механізми щодо взаємодії між владою і етнічною спільнотою використовувалися не достатньою мірою.

Щодо зовнішніх чинників відносно угорської етнічної спільноти не залишається осторонь роль історичної батьківщини. Розраховуючи активізувати угорську меншину України, офіційний Будапешт регулярно озвучує наміри щодо її «автономного територіального статусу». У цьому контексті Н. Шипка привертає увагу до трактування пункту 5 Декларації про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншин (1991 р.): «відповідно цей пункт можна тлумачити як можливість надання меншинам права на створення різно-

го рівня культурної автономії, а також права на адміністративно-територіальну автономію» [65, с. 213]. Натомість в офіційному тексті в українській редакції цей пункт містить таке положення: «Сторони заявляють про свою готовність сприяти створенню такого статусу національних меншостей, який забезпечить їм право на ефективну участь у державних справах, включаючи участь у справах, що стосуються захисту і заохочення їхньої самобутності, прийняття і виконання рішень, що мають відношення до регіонів їхнього проживання [16]». Очевидно, що на тлі декларування позиції угорською стороною, яка найбільш відповідає політиці цієї країни, Україні необхідно заповнювати інформаційну нішу з власним баченням цього статусу. Поки найбільш активну позицію з реакцією на заклики Будапешта до автономії угорських спільнот Карпатського регіону висловлює українське зовнішньополітичне відомство [28; 39]. Керівництво цього відомства звертає увагу у своїх коментарях на рішучу протидію Словаччини й Румунії політиці іредентизму Угорщини, яка досягла бажаного для себе результату в Сербії зі створення на її території угорського анклаву [36; 40]. З огляду на амбівалентні інтерпретації статусу автономності актуальним видається бачення І. Кресіної, яка серед напрямів удосконалення правового поля механізмів задоволення потреб й інтересів громадян, що належать до національних меншин, розмірковує над *етнокультурною автономією* як «важливим й ефективним інститутом забезпечення прав національних меншин з урахуванням досвіду європейських країн» [29].

Тож відсутність у Декларації юридичної дефініції щодо «автономності» не виключає проведення профільними державними установами та регіональною владою роз'яснювальної роботи в середовищі угорської меншини України щодо формування необхідного українській стороні розуміння окремих положень як цього міжнародного документа, так і основних засад внутрішньої політики держави, спрямована, передусім, на формування толерантного ставлення етнічних угорців громадян України до іншої культури, лояльності до країни постійного проживання. Більш стратегічною метою повинно стати використання проукраїнськи налаштованого сегмента угорської спільноти України в роботі, наприклад, існуючих двосторонніх механізмів міжурядового українсько-угорського співробітництва.

У цілому, абстрагуючись від закарпатської угорської проблематики, застосування владними органами до етнічного компонента українського суспільства соціальних і комунікативних механізмів повинно бути спрямоване на створення атмосфери порозуміння між іноетнічними компонентами всередині єдиного простору. З боку зовнішньої політики використання українською стороною етнічного фактору в побудові соціальної мережі комунікацій зумовить подолання бар'єрів і суперечностей у діалозі з політичним керівництвом країн, які є історичною батьківщиною етносів, проживаючих на території нашої держави, що становлять чутливий етнічний компонент.

Осмислення природи комунікації із застосуванням функціонально-комунікативного підходу призвело до появи в науці усталених категорій, таких як, на думку Ф. Бацевича, «дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт» [4]. Визначення публічного дискурсу Р. Ленда пропонує як: «процесуальне, динамічне явище, з допомогою якого здійснюється синхронізація породження тексту і його сприйняття, що безпосередньо впливає на розумові процеси, постійно змінюючи і оновлюючи вже наявну базу ментальних репрезентацій. Публічний дискурс є процесом і результатом взаємодії із соціумом; реалізується в стратегічному оперуванні ментальними моделями для породження самого тексту; репрезентується і як процес (вербалізована мовно-когнітивна діяльність), і як результат (фіксований текст), а також у цих двох аспектах одночасно; трактується як потужний владний ресурс, за допомогою якого справляється вплив на формування думки адресата, а також здійснюється контроль над думкою адресата» [51, с. 145]. Тому цільове використання владою цього ресурсу у взаємодії з представниками етнічних спільнот є необхідною умовою для формування в них відчуття належності до управлінської ланки в механізмі державного управління. Подальший контроль за тим, у який спосіб відбувається реалізація етнічним компонентом делегованої йому владою функції, забезпечуватиме процес розгортання етнічної системи в цілому.

З боку влади, маючи роль домінанти і застосовуючи статусність в ієрархії відносно адресата впливу, на нашу думку, слід передбачити й так званий принцип «комунікативної раціональності». Розглядаючи значення і роль взаємодії між комунікаторами в публічному управлінні, П. Петровський, посиляючись на класика теорії

комунікативної раціональності Ю. Габермаса, визначає термін «*комунікативна раціональність*» як «теоретико-методологічний спосіб обґрунтування інтерактивної дії (публічно-управлінської зокрема), що характеризується наданням домінуючого статусу розуму, його критично-конструктивній функції пошуку оптимальних вирішень проблем у відкритій конкуренції різних точок зору. Суспільно-владні відносини в сучасному постіндустріальному, інформаційному та демократичному суспільстві ґрунтуються на комунікативних інтеракціях, що визначаються як дискурс – процес артикуляції, обговорення, схвалення й практичного впровадження ідей, проєктів тощо. Публічне управління – це не відношення панування й підлеглості, а вільна комунікація діючих осіб на паритетних началах. У ній монопольного права на істинність не має жодна зі сторін, а порозуміння досягається владою раціональної аргументації [51, с. 150]». Таким чином, як показує практика на прикладі угорської меншини України, принцип примусу не завжди приводить до бажаного результату. Постає потреба в упровадженні толерантних соціальних механізмів у комунікативному процесі між акторами публічної сфери, кроскультурній комунікації представників різних культур, зокрема для обговорення феномену «автономії» та її моделей, можливості впровадження та прогнозування наслідків.

Розкриваючи сутність культури, Н. Луман зазначає, що вона неможлива поза комунікацією як найістотнішою характеристикою сучасного суспільства. Він розглядає суспільство як мережу комунікацій, які створюють можливість для самоопису і самовідтворення суспільства, що є активним самоорганізованим середовищем [66, с. 18]. У сучасному плюралістичному світі з різноманіттям культурних смислів і символів, на погляд О. Шипко, саме «*міжкультурна комунікація*» є однією з основних методологічних передумов пізнання дійсності. На його думку, подолання етноцентризму сприятиме розумінню ролі інших національних культур у розвитку полілогічного способу осмислення дійсності, подолання проявів нетолерантності, зневаги до людей інших національностей, небажання поділяти загальнолюдські цінності в умовах проживання у полікультурному соціальному середовищі [66, с. 17]. Характеризуючи поняття «культура», К. Іванова ставить її на центральне місце в категоріальному ряді, виокремлюючи такі характеристики, що вона є: *продуктом со-*

ціальної активності людини; *історичною генезою*, коли кожне нове покоління робить свій внесок, накопичуючи і акумулюючи цінності; *способом* організації та розвитку людської життєдіяльності; *сукупним* способом життя; *характеристикою* особливого у свідомості і поведінці індивіда, групи, спільноти [24]. Доходимо висновку, що феномен взаємопроникнення культур є природним процесом комунікації за участі в ньому етнічних компонентів з виконуваною ними посередницькою роллю у взаємообміні культурними цінностями, функції носіїв знань, рушійної сили еволюційних перетворень.

Описуючи освітній потенціал міжкультурної комунікації, спираючись на методологічну основу, С. Макієнко виділяє три її категорії: *система, особистість, діяльність* [33]. *Системний підхід* означає розгляд освітнього процесу та міжкультурних комунікацій через уявлення про такі об'єкти і системи, які представляють структуру частин й елементів і виконують певні функції, що узгоджується з нашими міркуваннями з приводу місця етнічної системи в суспільстві і ролі в ній етнічного компонента. *Особистісність* визначається антропологічною та соціальною природою людини, які формують її психологічний і філософський профіль. Звідси випливає, що реалізація потенціалу індивіда в розвитку кроскультурних комунікацій розуміється як взаємодія цього індивіда з іншими особистостями з числа представників цього етносу або інших етнічних культур. *Діяльнісний підхід* зобов'язує в освітній діяльності дотримуватися певних правил поведінки її суб'єктів та враховувати особливості міжкультурного процесу комунікацій.

З огляду на потенціал освітнього процесу у формуванні світогляду людини видається доцільним при розвитку комунікативних навичок у працівників корпусу державної служби та органів місцевого самоврядування, особливо у регіонах компактного розміщення етнічних груп або розподілу простору між кількома етносами, включати у склад навчальних груп носіїв різних етносів, упровадження програм підвищення кваліфікації реалізовувати за участі етнолідерів та інших представників меншостей.

Водночас потребують висвітлення питання щодо усвідомлення учасниками заходів відмінності від іншого етносу не лише за мовною або культурною ознакою, а іншими – мотивація, що відрізняється, ціннісні орієнтири, знання, менталітет, рольова поведінка

в соціумі, вербальні й невербальні засоби спілкування та ін.; необхідність адаптації до етнічного фактору; ознайомлення представників різних етнічних груп з культурою іншого етносу з вихованням толерантного ставлення до неї; формування навичок міжкультурної компетенції.

Видається ефективним застосування таких соціально комунікативних засобів загального характеру, як: 1) прояв емпатії як основи міжкультурного спілкування; 2) виявлення, аналіз та оцінювання комунікативної поведінки представників різних етнічних груп на основі знань про їх культуру; 3) формування поведінкових навичок, необхідних для соціальної і професійної адаптації в умовах мультикультурного середовища; 4) знання про необхідність урахування культурних, мовних та інших особливостей комунікаторів під час побудови систем комунікації; 5) реальний практичний комунікативний досвід взаємодії з представниками різних етносів та готовність ефективно його застосовувати. Наприклад, А. Кузьмінський виокремлює такі засоби формування міжкультурних компетентнісних навичок, як: а) «розвиток здатності рефлексувати власну й чужу культуру, що спочатку «готує» доброзичливе ставлення до проявів іншої культури; б) поповнення знань про відповідну культуру для глибокого розуміння діахронічних і синхронічних відносин між власною та іншою культурою; в) накопичення знань про умови соціалізації та інокультурації у власній та іншій культурі, соціокультурних формах взаємодії» [31, с. 37].

Ще одним аспектом формування основи щодо використання в механізмах державного управління етнічних спільнот для реалізації ними посередницької функції є принципи міжкультурної комунікації, сформульовані Л. Почебут [51]. Це стосується, по-перше, того, що міжкультурне спілкування та взаємодія повинні базуватися на розумінні культурних відмінностей. По-друге, підґрунтям ефективної міжкультурної взаємодії повинні стати повага, цікавість до культури іншого народу, позитивна оцінка перспектив його розвитку. Важливо враховувати, по-третє, що домінувати повинно орієнтування на майбутнє, а не моделювання минулого. Що стосується розгортання європейського вектора, по-четверте, на першому місці повинен бути пріоритет дотримання своїх інтересів у своїй культурі та пріоритет дотримання інтересів іншого етносу в його культурі.

Вочевидь, що активне використання органами публічного управління етнічного компонента – соціального актора з виконанням посередницької функції, який насамперед зацікавлений у забезпеченні власних потреб, захисті прав та їх подальшому розвитку, сприятиме більш повному розкриттю потенціалу міжкультурної взаємодії українського народу з іншими національностями в єдиному просторі.

В. Бондар, О. Рубчак

4.3. Окремі аспекти залучення національних меншин України до реалізації механізмів державного управління

У вітчизняній науковій літературі достатню увагу приділено питанням необхідності інституційного забезпечення національних меншин та визначення їх правового статусу у просторі вітчизняної етнонаціональної політики. Орієнтуючись на нашу проблематику та беручи до уваги традиційне уявлення про вітчизняний етнічний компонент, пропонується розглянути окремі аспекти залучення національних меншин до реалізації державної політики у статусності *соціального інституту*.

Вважаємо, що національна меншина являє собою відокремлений етнічний елемент суспільства та властивий їй соціальний характер. Згідно із *законом пріоритетності соціальних цілей* для дотримання рівноваги і розвитку суспільства потрібно насамперед постійне підвищення якості життя його членів, безперервне вдосконалення способу життя притому, що *політика, економіка або виробництво* не є метою розвитку суспільства [17, с. 213]. Досвід розвинутих країн із соціальною ринковою економікою свідчить, що їх еволюційний поступ відбувається завдяки реалізації індивідом своїх прав. Звідси – забезпечення прав етнічного елементу виступає передумовою формування зокрема і становлення нації загалом.

Узагальнюючи сутнісні характеристики закону пріоритетності соціальних цілей, А. Михненко розглядає його як «внутрішні суттєві та стійкі зв'язки явищ у процесах суспільного розвитку, що обумовлюють їх упорядковану зміну» [17, с. 214]. На його думку, реалізація цього закону можлива завдяки свідомій діяльності людей і діалектичному розвитку суспільства. Відповідно до прийнятої в науковому

середовищі парадигми формами діалектичного заперечення як одного з філософських законів є зближення, злиття, обмеження, скасування, удосконалення, реформа. Можна припустити, що серед цілей національних меншин є успішне виконання своєї соціальної ролі в поліетнічному суспільстві, що передбачає: прагнення соціальних перетворень для усунення існуючих суперечностей з титульним етносом або іноетнічними елементами в межах єдиного простору; забезпечення гідних умов праці для представників меншини, урахуваючи регіон проживання чи їх розміщення в суспільстві за позиціями або статусами; не лише реалізацію права на розвиток мови, культури, віросповідання, традицій або інших атрибутів свого етносу, а й заперечення старого й віджилого. Тобто категорії «національні меншини» властиво явище інституалізації, без якого неможливе сучасне суспільство.

Як зауважує О. Петрос, невід'ємною складовою процесу інституалізації, як один із його первинних етапів, є «утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, заснованої на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах» [17, с. 264]. Унаслідок такого процесу виникає широкий діапазон соціальних потреб. За визначенням Г. Ленскі, постає необхідність у комунікації, виробництві продукту або послуг, розподілі благ, підтримці системи нерівності, соціальному контролі. Слід зазначити, що національні меншини, як соціальний інститут зі своїм розгортанням включаються у процес інституалізації синхронно. З боку держави ефективний вплив на національні меншини зумовлюватиметься в тому числі упорядкуванням і формалізацією їх участі, наприклад у реалізації механізмів державного управління на правах суб'єктів завдяки єдиній комунікативній та інформаційній платформі, взаємодії суб'єктів соціальних відносин.

Підходимо до ще двох понять, які використовуються нами, – це «*суб'єкти соціальних комунікацій*» і «*соціальні комунікації*». В. Різун розділяє процес соціальної комунікації як взаємодію між ініціаторами. З одного боку, виступають інститути, а з другого – організовані спільноти (соціум, соціальні групи) [55]. До основних ознак соціальної взаємодії він відносить такі, що забезпечують функціонування і продукування ідей, відомостей, поглядів тощо у вигляді різних родів документів. За своїм характером ознаки є: стратегічні; системні; організовані; інституціалізовані; публічні; діяльнісні; не можуть існувати без соціальної пам'яті [54]. А. Соколов уявляє

соціальну комунікацію як «механізм надбудови, утворення стійкої і поновлюваної узгодженості», а її наукову дефініцію – як «рух смислів у соціальному часі й просторі». Пояснюючи, що це можливо за умови наявності суб'єктів, тим чи іншим способом включених у соціальну сферу, – комунікантів та реципієнтів, який виник природно під час становлення і розвитку людства й за сутністю є онтологічно об'єктивним. Соціальна комунікація як філософська категорія усвідомлюється вченим такою, що фіксує умови й універсальний соціально-психологічний механізм взаємодії соціальних суб'єктів, ступінь ефективності якого виявляє себе на всіх рівнях соціокультурної організації суспільства; означає особливий вид мотивованої і цілезумовленої активності, спрямованої на обмін ідеями, знаннями й досвідом, уявленнями й емоціями, нормативно-ціннісними зразками діяльності й поведінки, що пронизують усі сторони способу життя людей [59]. Осмислюючи філософські категорії діалектичного й онтологічного, а також беручи до уваги визначення національних меншин, як «група громадян певної країни, глибоко інтегрованих у її суспільне життя, що мають тривалу традицію проживання на її території й прагнуть добровільно зберігати та розвивати свою етнічну, культурну, мовну і релігійну самобутність» [19, с. 474] та «залежна, підлегла субординована група, яка є помітною підсистемою з обмеженим доступом до центральних посад та активної діяльності в економічних і політичних установах суспільства» [18, с. 232]) – можна позиціонувати це явище в суспільстві як соціальний інститут і онтологічний суб'єкт соціальної комунікації, який виявляє активну поведінку за різними напрямками соціального розвитку.

Унаслідок взаємодії етнічних суб'єктів у межах єдиного середовища утворюється *соціальна мережа*. Вона еволюціонує завдяки спрямованості на розвиток окремих етнічних груп або всієї етнічної спільноти, формування громадської думки, виховання нового покоління для збереження й оновлення культурних, духовних та суспільних цінностей етносу. У зв'язку з цим, розглядаючи етнічну соціальну взаємодію, слід рахуватися з культурним, духовним, суспільним або іншими проявами, властивими цьому етнічному елементу. А інтегрування понять «*соціальна мережа*» і «*мережа етнічна*» («існування етнічних утворень в одному просторі, що спонукає до формування у групі (принаймні в її еліті) відчуття колективізму,

усвідомлення спільного походження, культурної спорідненості» [20, с. 212]), зумовлює розширення предметного поля дослідження.

Результатом функціонування будь-якої *соціальної етнічної мережі* стає інформація, яка є *предметом* праці для суб'єктів управлінського процесу, у реалізації якого використовуються необхідні функції, засоби, методи або механізми. Досліджуючи питання регулювання етнічної сфери, вітчизняні науковці застосовують поняття «*етнополітичний менеджмент*» [20, с. 123], що передбачає систему відповідних заходів, які серед інших цілей забезпечують інтегративний та безконфліктний тип її розвитку. До головних *функцій* етнополітичного менеджменту, крім правової і контрольної, відносять *організацію взаємодії* всіх компонентів системи з метою ефективної реалізації державної етнополітики. У площині досліджуваної теми з *методів* нас цікавитиме *політико-правовий* (регулювання міжетнічних відносин і взаємодії етнічних спільнот країни проживання з країною походження; сприяння діяльності громадських та політичних організацій етнічних спільнот, забезпечення права їх участі у прийнятті рішень, передусім у сфері етнонаціонального розвитку) і *метод соціального включення* (формування умов реалізації соціально-економічних прав представників усіх компонентів етнонаціональної структури суспільства проживання).

Подальше обговорення окремих аспектів залучення національних меншин як соціального інституту-суб'єкта соціальної етнічної мережі до реалізації етнополітичного менеджменту пропонується крізь призму забезпечення права їх участі у прийнятті рішень під час роботи міжурядових змішаних комісій профільного спрямування. Під профільним характером розуміємо розвиток сфери культури або правове забезпечення національних меншин. Також, урахувавши положення Європейської хартії регіональних мов і мов національних меншин, торкнемося питань формування владою умов для реалізації прав представників етнічних національностей у використанні своєї мови та її захист.

За визначенням в енциклопедичному довіднику, змішані комісії з питань національних меншин, це – «органи для обговорення проблем національних меншин та вироблення рекомендацій урядам щодо поліпшення їх політики в цьому питанні» [21, с. 153]. На практиці упродовж зовнішніх зносин України з'явилися відмінні назви

утворюваних комісій (спільна, міжурядова, двостороння), що на сутність роботи цього органу значного впливу не справляє. Як правило, комісії утворюються на підставі міжнародних договорів України про добросусідство, дружні відносини і співробітництво як механізм реалізації їх положень, або інших документів на міждержавному рівні. Про важливість їх діяльності свідчить, наприклад, оцінка главою зовнішньополітичного відомства Угорщини перспективи зустрічі на найвищому рівні, який однією з її умов назвав результати роботи Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин [15]. Відповідно до чинного законодавства українська частина комісій визнається як постійно діючий орган, який, згідно з покладеними на нього функціями, представляє Кабінет Міністрів України у його відносинах з урядами інших країн і забезпечує виконання відповідних міжнародних договорів [47]. У такий спосіб національна частина міжурядових комісій перетворюється на організаційний осередок, який взаємодіє з органами публічного управління, соціальними інституціями, включаючи національні меншини, представниками експертного середовища, об'єднуючи їх зусилля з метою виконання Україною прийнятих міжнародних зобов'язань.

Для окреслення простору звернемося до результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року [14]. Згідно з даними, традиційно виділяють 17 найчисленніших національностей, статистичні показники по яких наведено в рейтинговій табл. 4.1.

Складовими системи міжнародного співробітництва України, утвореної із числа спільних комісій, станом на 2020 р. урядом визначено **68** органів³ [45]. Головна спеціалізація їх переважної більшості – це торговельно-економічне та науково-технічне спрямування. На співробітництво у сфері культури як частини їх основного профілю урядовою постановою спрямовано **3** комісії – з *Індією, Марокко та Туркменістаном*. Як наслідок, частка комісій господарського профілю, в роботі яких також передбачено напрям культури, становить **4,4** %. Прикметно, що за історичним походженням етносу ці країни не представлені в українському етнічному середовищі, за винятком незначної частки туркменської національності⁴. Про орієнтацію ро-

³ Крім спільних комісій, також передбачено й інші рівні двостороннього міжурядового співробітництва, такі як спільні комітети або спільні групи.

⁴ Чисельність туркменської національності – **3 тис. 709** осіб [14].

боти ще **8** комісій у постанові не йдеться, це – з *Албанією, Бельгією, українсько-баварською робочою групою, Боснією та Герцеговиною (спільний комітет), Кіпром, Киргизстаном, Швейцарією (спільний комітет) та Чилі*. Характер діяльності як «*всебічний*» в урядовому документі визначено для **3** спільних комісій: з *Китаєм, Мексикою й Узбекистаном*⁵.

Таблиця 4.1. Рейтинг статистичних показників, тис. осіб

Рейтинг	Національність	Кількість
1	Росіяни	8 334,1
2	Білоруси	274,8
3	Молдавани	258,6
4	Кримські татари	248,2
5	Болгари	204,6
6	Угорці	156,6
7	Румуни	151,0
8	Поляки	144,1
9	Євреї	103,6
10	Вірмени	99,9
11	Греки	91,5
12	Татари	73,3
13	Роми	47,6
14	Азербайджанці	45,2
15	Грузини	34,2
16	Німці	33,3
17	Гагаузи	31,9

Складено за даними Державного комітету статистики України.

Згідно з даними МЗС України [38], змішаних міжурядових комісій (групи), робота яких зосереджується виключно на культурному співробітництві та/або правовому забезпеченні національних

⁵ Чисельність узбецької національності – **12 тис. 353** особи [14].

меншин, які не охоплені згаданою постановою уряду, Україною утворено **4** комісії, з: **Німеччиною** (Міжурядова українсько-німецька комісія зі співробітництва у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні); **Румунією** (Змішана міжурядова комісія з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин); **Словаччиною**⁶ (Двостороння українсько-словацька комісія з питань національних меншин, освіти і культури) та **Угорщиною** (Змішана українсько-угорська комісія з питань забезпечення прав національних меншин).

Таким чином, до єдиної системи регулювання державою сфери етнонаціональної політики в рамках розвитку міжнародного співробітництва входять **68** різнопрофільних, переважно господарського спрямування, органів і **4** змішані комісії з питань національних меншин. Якщо характеризувати вектор спрямованості міжурядової комісії з Німеччиною як односторонній, то, фактично, вузькоспеціалізованих комісій, які передбачали б симетричний принцип розподілу правового забезпечення як для української меншини в країні проживання, так і для меншини України походження цієї самої країни, в системі передбачено лише **3** комісії з усього **72** органів.

Завдання, що покладаються на роботу комісії з питань забезпечення прав національних меншин, визначені відповідною урядовою постановою [44]. На прикладі змішаної українсько-угорської комісії це: сприяння забезпеченню координації діяльності міністерств й інших центральних органів виконавчої влади щодо реалізації прав угорської меншини в Україні та української меншини в Угорській Республіці; організація розроблення комплексу заходів щодо співробітництва між Україною й Угорською Республікою з метою забезпечення прав національних меншин; підготовка пропозицій щодо створення необхідних соціально-економічних та інших умов для збереження і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин; визначення шляхів, механізмів і способів вирішення проблемних питань, удосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення прав угорської меншини в Україні та української меншини в Угорській Республіці. За результатами роботи комісія подає на розгляд уряду свої рекомендації і

⁶ Чисельність словацької національності – **6 тисяч 397** осіб [14].

пропозиції. Комісія має право отримувати необхідну інформацію від ЦОВВ, інших органів публічної влади, підприємств, дипломатичних установ. До її складу входять представники публічних органів влади та незалежні експерти (за згодою). Організаційне забезпечення покладено на Міністерство культури України. Засідання двосторонніх комісій скликаються, як традиційно прийнято, що *три* роки по чергово у кожній із країн, на паритетному принципі, або в інший термін за бажанням однієї зі сторін.

Відносно фактичної роботи змішаних комісій пропонується зробити порівняльний огляд окремих фактів. Наприклад, у Протоколі VI засідання Змішаної *українсько-румунської* міжурядової комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, від 18 вересня 2017 р. [49], попри декларативний характер заяв сторонами «що багаторівневий та конструктивний українсько-румунський політичний діалог має на меті приділення належної уваги питанням задоволення освітніх, культурних, релігійних та інформаційних потреб осіб, які належать до української національної меншини в Румунії, та осіб, які належать до румунської національної меншини в Україні» й того, «що засідання Комісії є важливою складовою співробітництва між Україною та Румунією. Комісія є дієвим механізмом співпраці та розвитку добросусідських відносин між двома державами», *попередні засідання проводилися в 2002 та 2006 рр. відповідно*. Останнє – XV засідання *українсько-угорської* комісії відбулося також 2017 р. за 10 років з часу попереднього XIV засідання у 2008 р. Беззаперечно, що питання угорської і румунської національних меншин України залишаються на сьогодні одними із найбільш актуальних та пріоритетних у реалізації вітчизняної етнополітики. Водночас десятирічна пауза в роботі цих механізмів є свідченням того, що підходи до функціонування системи потребують значного перегляду, наприклад за рахунок більш активного залучення національних меншин до процесів обговорення існуючих проблем. Як соціальний інститут національні меншини зацікавлені в найскорішому і найефективнішому розв'язанні існуючих суперечностей.

Планом роботи Міністерства культури України на 2020 рік [45] як організуючої ланки в системі змішаних комісій серед інших заходів передбачено проведення в Україні чергових засідань 4 про-

фільних змішаних комісій (*українсько-угорської, українсько-румунської, українсько-словацької, українсько-німецької*) та 2 міжурядових комісій із питань співробітництва у галузі торгівлі, підприємництва та економіки (*українсько-норвезька й українсько-фінляндська*). У компетенції Міністерства також управління іншими двосторонніми органами, засідання яких заплановано в зазначеному періоді – Міжурядової *українсько-польської* комісії у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей і Змішаної *українсько-німецької* комісії з питань повернення та реституції втрачених та незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. Наведене свідчить про певні позитивні зрушення в бік активізації українською стороною існуючого механізму змішаних комісій із питань національних меншин. Натомість, відволікання організаційних зусиль і бюджетних коштів приймаючої сторони на проведення засідань господарських комісій – *не за профілем* Міністерства культури України вказує, що потенціал удосконалення системи використано ще не достатньою мірою.

Щодо *формування умов* реалізації соціально-економічних прав найчисленніших етнічних меншостей України, стосовно них передбачено дію механізму захисту їх мов у рамках Хартії. У табл. 4.2 представлено інтегровані результати порівняльного аналізу відповідності між національностями України, які становлять чисельну більшість (*Національність*), утвореними профільними міжурядовими комісіями України з країною походження національної меншини (*Комісія*) і зобов'язаннями України в рамках Хартії⁷. Етнічні національності, які традиційно прийнято вважати в Україні національними меншинами, виділено в таблиці іншим кольором.

⁷ На виконання ст. 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов і мов національних меншин» [48] в Україні застосовуються її положення до мов таких етнічних меншин: *білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської*.

Таблиця 4.2. Інтегровані результати порівняльного аналізу

Рейтинг	Національність	Комісія	Хартія
1	Росіяни	–	
2	Білоруси	–	
3	Молдавани ⁸	–	
4	Кримські татари		
5	Болгари	–	
6	Угорці		
7	Румуни		
8	Поляки	–	
9	Євреї	–	
10	Вірмени	–	–
11	Греки	–	
12	Татари		–
13	Роми		–
14	Азербайджанці	–	–
15	Грузини	–	–
16	Німці ⁹		
17	Гагаузи		
...	Словаки ¹⁰		

Складено автором.

На підставі даних можна зробити попередні висновки, що підтримка трьох національних меншин (*вірмени, азербайджанці та грузини*) залишилася поза увагою влади як з боку змішаної профільної міжурядової комісії з країною їх походження, так і наданням їх мові

⁸ Утворено спільну робочу групу з питань забезпечення освітніх прав української меншини у Молдові.

⁹ Міжурядова українсько-німецька комісія має односторонній характер – лише з питань осіб німецької національності, які проживають в Україні.

¹⁰ З огляду на незначну чисельність словацької національності складно визначити її місце в загальному рейтингу в цілому по Україні.

статусності відповідно до вимог Хартії. Водночас відносно найменш численної із національних меншин – *словацької* національності – застосовано обидва механізми. Захист мов двох етнічних меншостей – *татар і ромів* також не передбачена законодавцем у відповідному переліку під вимоги європейських норм.

Згідно із цілями і завданнями Хартії як об'єкт регулювання цим міжнародним документом визначено міноритарні та регіональні мови. Регіональна мова в трактуванні європейського законодавця – це *рідкісна* або така, що *відмирає*, тому вважається найбільш уразливою. Наприклад, як відбувається процес гармонізації національного законодавства з європейськими нормами Хартії, зокрема в частині визнання регіональної мови, привертає увагу польський досвід, де у відповідному законі статус *регіональної* надано *кашубській* мові. Наскільки необхідний в Україні «захист» для мови національності, яка є найчисленнішою після титульного етносу й якою мірою вона його потребує, порівняно з гагаузькою, кримськотатарською чи мовою ромів¹¹ – питання для окремих досліджень.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що національні меншини являють собою соціальний інститут, який розвивається за законами діалектики. Він вступає у взаємодію з оточенням, створюючи стійкі комунікативні зв'язки в межах етнічного середовища, формує соціальну етнічну мережу, набираючи властивостей комунікатора соціокомунікативного процесу.

Створення органами державного управління, які здійснюють управління етнополітичним менеджментом, відповідної інформаційної платформи із залученням національних меншин як соціального інституту значно розширюватиме предметне поле етнонаціональної сфери.

З методів перспективним виглядає політико-правове регулювання міжетнічних відносин і взаємодії етнічних спільнот країни проживання з країною походження. Найбільш ефективно його втілення можливе через використання системи змішаних міждержавних комісій як одного із ключових органів у реалізації механізму державного управління. Забезпечення права національним меншинам брати участь у прийнятті рішень під час роботи комісій заради вироблення

¹¹ Щодо ромської національності питання регулюється відповідною постановою уряду [66].

відповідних рекомендацій уряду передбачатиме всебічне, актуальне й достовірне висвітлення їх інтересів.

Видається раціональним використання методу соціальних включень у напрямі формування державою необхідних умов реалізації національностями своїх прав, зокрема розвитку етнічних мов.

В. Бондар, Р. Ленда

4.4. Етнічна самоідентифікація та її формування в суспільно-культурній взаємодії через реалізацію мовної політики України

Природно, що будь-якого індивіда соціальної етнічної групи цікавитиме правовий захист, перспективи особистого й колективного розвитку. У результаті зміни геополітичної картини світу питання етнічної самоідентифікації набувають актуальності, витісняючи антропологічну парадигму й теорію прихильників примордіалізму про споконвічну «належність» до певної етнічності від народження. В сучасних умовах в українському суспільстві, яке позбулося ілюзії радянських стереотипів й опинилося сам на сам із новою реальністю, в якій українському народу протистоїть у «гібридній війні» режим у країні, співробітництво з якою порівняно в недавньому історичному минулому розвивалося на основі дружби і добросусідства. До того ж на черзі – нові виклики для української влади і суспільства після вибору, зробленого керівництвом сусідньої країни. З цього приводу висловлювання міністра закордонних справ України були однозначними: «Ми зважуємо всі ті ризики, які зміцнення позицій Росії в Білорусі несе для України. І ми розуміємо, що якщо Олександр Лукашенко вибрав Росію, то ризики для нас починають зашкалювати. І відповідно до цього ми будемо своє ставлення до нього» [61]. З огляду на те, що «розширення впливу Росії в Білорусі загрожує українській безпеці» [62], Україна не відмовлятиметься від проявів солідарності з білоруським народом, ціна якої стає набагато вищою порівняно з підтримкою чи санкціями з боку західних країн або організацій, таких як ЄС чи НАТО. Співзвучним за політичними характеристиками пройшло обговорення ситуації в регіоні під час XIII українсько-польської зустрічі – наукового міжнародного фо-

руму обміну думками між українськими і польськими експертами, науковцями й дипломатами – «зараз як ніколи нам потрібно бути разом, об'єднувати всі зусилля – політичні, економічні, інтелектуальні, міжкультурні для того щоб протистояти новій хвилі агресії, яка сьогодні змінює форми, але за змістом залишається тією ж самою» [22]. Як варіант такого об'єднання учасники заходу підтримали пропозицію створення так званого «Люблінського трикутника» як тристоронньої платформи для політичного, економічного, культурного й соціального співробітництва між Литвою, Польщею та Україною, метою якого стала б підтримка інтеграції України в ЄС. Зазначене, а також інші офіційні заяви української сторони на різних рівнях, свідчить про усвідомлення владою необхідності швидкого реагування на нові виклики й вироблення адекватних механізмів взаємодії України із зарубіжними партнерами. Діяльність, яка із залученням до неї етнічної складової, відіграватиме важливу роль протягом найближчої перспективи.

Стосовно визначення пріоритетів у сфері етнонаціональної політики спробуємо змоделювати окремі фактори, які впливатимуть на етнічне середовище. Всеукраїнський перепис 2001 року [14] хоча й містить дані, які потребують актуалізації, але можна передбачити, що показники по окремих національностях залишатимуться в межах допустимого відхилення зі збереженням їх позиції в рейтингу по Україні за величиною кількісного складу (див. табл. 4.1). Припустимо, що після українського етносу й надалі найчисленніші – *російська* і *білоруська* національності. З боку етнічних меншостей, які виявилися найуразливішими після окупації Криму, кількість яких, імовірно, зросла на території України порівняно з останнім переписом, є кримськотатарська, грецька, гагаузька та інші етнічності, представники яких змушені тимчасово переміститися з півострова або залишатися там у нових реаліях.

Така багатоманітність змін і динамічний характер розгортання соціальної сфери етнічного середовища України окреслюватимуть широкий діапазон політичної спрямованості. Різновекторні спрямування потребуватимуть дотримання владою балансу інтересів між державою і діаметрально протилежними етнічними акторами. До основних напрямів, на наш погляд, по-перше, слід віднести забезпечення прав найменш захищених етнічних меншин, насамперед тих,

особи яких зазнали утиску або тимчасово переміщені з Кримського півострова. По-друге, – подальше утвердження української домінанти в регіонах компактного проживання російської та білоруської національних меншин за рахунок: застосування оновлених підходів у мовній політиці з метою закріплення української мови як державної; безперервності формування в етнолідерів і представників національних меншин усвідомлення своєї статусності та соціальної ролі в українському суспільстві; зміцнення лояльного ставлення в меншин до країни нинішнього проживання; розуміння й прийняття українського нарративу і збільшення преференцій у медійному просторі на користь українського контенту вітчизняних інформаційних засобів. По-третє, досягнення прориву з національними меншинами України за історичним походженням із європейських сусідніх країн, насамперед угорською, румунською і молдовською, у питаннях реалізації їх прав в освітній, культурній та інших соціальних сферах, з метою підтримки євроінтеграційних устремлень України.

Слід зазначити, що знаходження владою компромісних рішень заради отримання бажаного результату від впливу на об'єкт управління – незалежно від рівня організації структури етнічного компонента – великою мірою залежатиме від того, наскільки реалізуватиметься онтологічна властивість, що притаманна людині щодо усвідомлення своєї самоідентифікації, оскільки когнітивне сприйняття нею світу й уявлення його картини є своєрідним та індивідуальним процесом, що зумовлює і формує її особистісність у цілому. Нового значення сьогодні набувають обґрунтування вітчизняним соціологом М. Шульгою наукового інтересу до феномену етнічної самоідентифікації, висловлені ним на початку 1990-х рр. Тоді науковець зазначав, що ступінь упевненості в завтрашньому дні, наявність роботи і житла, забезпеченість громадських прав тощо залежить передусім від того, хто ти – «корінний» чи «окупант», «автохтон» чи «мігрант», якої ти мовної належності, якого походження «за кров'ю» [67].

У сучасній науці існує кілька поглядів на національну ідентичність та ідентичність етнічну. Методологічні основи вивчення національної ідентичності закладені Е. Смітом. Як феномен вона розкрита в працях Л. Нагорної, яка пропонує відмежувати від національної ідентичності «етнічну ідентичність» як самостійну категорію. Етносоціологом С. Рибаківим сформульовані основи роз-

різнення етнічної і національної ідентичностей. Об'єктивні корені етнічного, на його думку, лежать у підсвідомих структурах самої особи, а відповідні поведінські установки формуються в процесі соціалізації «*зсередини*». Етнічність має несвідомо-свідому природу, національна ідентичність народжується і локалізується у свідомості. «Тому генеза національної ідентичності означає початок боротьби всередині людини між етнічною і штучно створюваною новою громадянською ідентичностями, між якими виникає суперечність, що виводить на особистісний рівень суперечність між етнічним і політичним принципами соціального структурування» [53]. Як можливо на практиці використати феномен етнічної самоідентифікації показує досвід Польщі з підтримки етнічних та мовних цінностей польського народу за рахунок закордонних етнічних поляків у рамках програми «Картка поляка». Посвідчення, яке до 2019 р. видавалося особам польського походження з числа громадян колишніх республік СРСР, після – будь-якої країни світу. Серед пільг для власників картки передбачені: безкоштовне отримання багаторічної візи; працевлаштування на території Республіки Польща (РП) без отримання спеціального дозволу; безкоштовні відвідання музеїв, освіта та ін. Згідно з даними Центрального комітету статистики РП, протягом 2008–2018 рр. громадянам України було видано 107 636 карток: у 2010 р. – 7250; 2015 р. – 8867; 2016 р. – 12 684; 2017 р. – 12 349; 2018 р. – 15 294. Промовистим є той факт, що події 2014 р. в Україні відобразилися на етнічній самоідентифікації громадян України польського походження – на користь польської етнічності, про що свідчить зростаюча з 2015 р. кількість виданих карток.

На соціалізацію індивіда в суспільстві впливають культурний та етнічний сформований світ. Тому *етнічність* – це одна із базових складових соціальної ідентичності особи, формування і функціонування якої визначається соціально-психологічними особливостями. Для визначення категоріального апарату звернемося до окреслення Г. Солдатовою феномену «етнічність», який, на її думку, має такі *прояви*: 1) «родом із минулого», навіть тоді, коли вона виявляється «відродженою»; 2) її мобілізуюча сила полягає в міфологічності – ідея про спільні культуру, походження, історію; 3) залежить від зовнішніх обставин; 4) має подвійну природу, поділяється на культуру для «зовнішнього» і «внутрішнього» користування; 5) завдяки

мобілізаційній властивості згуртовує індивідів у групи; б) їй притаманний конфронтаційний характер, оскільки взаємодія з іншими іноетнічними компонентами суспільства базується на принципі «ми – вони». Погоджуємося з думкою, що етнічна ідентичність є складним феноменом, прояви якого значною мірою залежать від етнічної самоідентичності.

Зазначимо, що етнічна ідентичність виступає як когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості особи. Наріжним каменем етнічної самосвідомості є ідентифікація особи з певною етнічною групою. У цей процес включається комплекс ідей та уявлень, що формують систему символів, які поділяють людей на тих, хто належить до своєї етнічної групи, і тих, хто в цю групу не входить. Одним із таких символів є мова. За І. Огієнком, «народ без мови – не є повноцінний народ». У його баченні: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості».

Для конструювання підходів у мовній політиці в умовах, що складаються, вироблення позиції відносно національних меншин та етнічних меншостей, увага до яких набуватиме першочергового значення, виділимо основні тенденції з розвитку української мови як державної та її позиціонуванні в медійному просторі на основі соціологічних досліджень.

Дослідження 2017 р. Соціологічною групою «Рейтинг» вказує, що кількість прихильників української мови як єдиної державної зросло до 61 % (у 2014 р. таких було 47 %), 20 % стверджувало, що російській можна надати статус офіційної в окремих регіонах, 15 % виступало за надання російській мові статусу державної [23]. Загальнонаціональне дослідження в грудні 2019 р., проведене спільно Фондом «Демократичні ініціативи» і соціологічною службою Центру Разумкова в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької і Луганської областей, виявило 69 % українців, які вважали, що українська мова має залишатися єдиною державною, 81 % громадян дотримувалось позиції, що українська мова є важливим атрибутом незалежності України. За статус російської мови як офіційної в окремих регіонах України висловилося 15 %, як другої державної, поряд з українською – 12 % [8]. Наочна тенденція зростання підтримки української мови як державної на 14 % у 2017 р., порівнюючи з 2014 р., і ще на 7 % у 2019 р. Інак-

ше кажучи, частка населення впродовж 2014–2019 рр., яка підтримувала статус української мови як державної, упевнено зросла на **21 %**. Упродовж 2017–2019 рр. зафіксовано незначне зменшення тих, хто підтримував російську мову як офіційну в окремих регіонах – з 20 до 15 %, надання їй статусу другої державної поряд із українською – з 15 до 12 %, тобто на **5 і 3 %** відповідно. Водночас за останні два роки (2017–2019 рр.) зростання прихильників державності української мови *уповільнилося майже втричі* порівняно з 2014 р. – 5 проти 14 %. Беручи до уваги частку у **81 %** тих, хто вважає українську мову важливим атрибутом незалежності України, можна припустити, що різницю в **12 %** (між тими, хто за єдину державну, і тими, хто вважає українську мову важливим атрибутом) становить прошарок населення з числа стійких прихильників української мови, що являє собою високий потенціал для збільшення за його рахунок частки населення тих, хто виступає за її єдиний державний статус. В іншому сенсі – є першочерговим джерелом, об'єктом цілепокладання зусиль органами державної влади.

Відносно мовної ситуації в медійному просторі звернемося до даних соціологічних опитувань Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) проведених у 2012, 2014 та 2017 рр., на предмет бажаних мов споживання різних типів медіа. Мовні переваги за окремими категоріями наведено у таблиці 4.3.

Як показує статистика, події 2014 р. дали поштовх подоланню одного із останніх й найтривкіших складників імперської спадщини – панування мови постколоніального режиму в уже звільненій від її диктату країні. Мас-медіа залишалися важливим чинником цього панування, оскільки слугували підтримці серед населення пасивного знання російської мови та привабливого образу її носіїв. Гібридна війна зумовила послаблення залежності українського медійного ринку від російського, забезпечення паритетності українськомовних продуктів проти російськомовних. Відчуження від авторитарного режиму РФ та посилення прихильності до Української держави й нації зумовили суттєве зміщення в перевагах громадян щодо мов споживання різних типів медіа, уперше зробивши продукти українською мовою бажанішими, ніж їхні аналоги російською. З урахуванням тенденції можна припустити, що процес взаємозумовленої переорієнтації попиту та пропозиції від російської мови до української триватиме й надалі, відрізняючись за типами медіа та динамікою.

Таблиця 4.3. Мовні переваги за окремими категоріями, %

		2012	2014	2017
Для купівлі газет та перекладених книжок				
газети	Українською	25,9	32,9	28,0
	Російською	25,3	22,4	11,4
	Не звертаю уваги на мову	27,9	20,8	17,8
книжки	Українською	16,0	24,9	28,2
	Російською	25,4	25,6	19,0
	Не звертаю уваги на мову	15,6	13,2	12,9
Для перегляду західних і російських фільмів по ТБ				
західні	Українською	38,5	42,4	45,9
	Російською	50,0	35,8	37,1
російські	Українською	20,0	25,3	30,0
	Російською	70,1	57,0	52,5
Мови перегляду телепрограм і читання матеріалів в інтернеті				
ТБ	Українською	18,2	26,2	28,4
	Російською	26,7	20,0	14,5
Інтернет	Українською	7,3	9,5	15,7
	Російською	21,9	24,8	21,6

Складено за даними КМІС [69].

У межах окремого регіону дані соціологічного опитування КМІС у 2019 р. [7] вказують на підтримку 56 % українців того, що більшість культурного продукту для Донбасу повинно бути українською мовою проти 43,2 % тих, хто з цим не згодний. Менше половини опитаних – 41,9 % українців вважали, що створення телевізійного російськомовного каналу сприятиме інтеграції непідконтрольних територій. Показово, що 61,4 % розділяло думку про те, що Донбас має більше спільної історичної культурної спадщини з Україною ніж Росією.

Беручи до уваги наведене вище, можемо припустити, що для використання прихованих і ще нереалізованих можливостей етнічного середовища повною мірою не буде помилковим упровадження со-

ціально-комунікативних механізмів, націлених на розкриття потенціалу етнічної самоідентифікації індивіда крізь призму мовної політики. Одним із таких інструментів може стати застосування маркетингових комунікацій як інформаційно-психологічних зв'язків між об'єктами (елементами етнічного середовища) для досягнення цілей комунікатора (суб'єкта – органу державного управління) у процесі побудови соціального маркера, який ініціюватиме світоуявлення з подальшим нейропрограмуванням етнічної самоідентифікації індивіда. Із функцій комунікації нас цікавитимуть такі як: передавання образів або відомостей – *інформативна*; організація взаємодії між людьми – *спонукальна*; сприйняття об'єктів спілкування завдяки спільній мові, культурі, традиціям та встановлення на цій основі порозуміння – *перцептивна*; виведення із емоційної рівноваги об'єкта впливу – *експресивна*. Поняття «маркетингові комунікації» науковці визначають як односторонній вплив виробника на споживача з метою залучення його до купівлі своїх товарів. Як доповнює Т. Примака, такий вплив також ототожнюють із «просуванням продукції» [46]. Це дає нам підставу розширити це поняття до – «просування послуг» (органами державного управління).

Спираємося на той факт, що в Україні відсутня мовна політика стримування відносно етнічних меншостей. Наслідки від традиційних засобів промотивної мовної політики, наприклад, у сфері освіти – вдосконалення чинної законодавчої бази, упровадження державних програм регіонального чи місцевого розвитку тощо – де-юре мають плановий характер за уповільненою дією. Відчутний результат отримаємо тоді, коли покоління, на яке вони були спрямовані, розпочне свідому діяльність. Порівняно з ними, на погляд Л. Белея та його однодумців, «маркетингові інструменти можна використовувати як приховану, промотивну мовну політику та мовне планування де-факто. Причому така політика не буде рестриктивною, оскільки визнає вільну ринкову конкуренцію» [6]. Дискутуючи з приводу визначення терміна з П. Іфукором, – «це дискурс як засіб «промування» та «продажу» окремих культур та ідеологій у мультикультурних і багатомовних середовищах», Л. Белей вважає доречнішим вживати ширше його визначення: «*Мовний маркетинг* – це застосування маркетингових технологій у сфері мовної політики та мовного планування» [6]. До таких технологій можна віднести широкий діапазон методів від традиційного маркетингу (загальна реклама тощо) до прямого його різновиду (коли вплив справляється безпосередньо на конкрет-

ний об'єкт), оскільки отриманий ефект у обох випадках є миттєвим і спрямований на формування *мовного престижу*.

Скористаємося запропонованою методикою й змодельємо таку ситуацію з використанням мовного маркетингу з підвищення іміджу української мови через вплив на свідомість етнічного елемента з наступним розкриттям його етнічної самоідентичності. Проте вважаємо, що етнічна ідентичність як соціальна ідентичність передбачає усвідомлення індивідом у тому числі свого статусу меншості, звідси впливають зобов'язання щодо виконання ним своїх соціальних функцій і завдань, таких як лояльне ставлення до країни проживання і представників її влади, необхідність розуміння державної мови, певний ступінь культурної асиміляції, виявлення толерантності до традицій навколишнього середовища та ін.

Візьмемо, для прикладу, територію України, простір якої сформовано за рахунок найчисленніших національних меншин, які ще віддають перевагу мові «Р», яка за сучасних умов має престиж пострадянської, посттоталітарної. Мова «У» отримала статус державної, активно розкручена в галузі освіти, однак ще недостатньо представлена в соціальних мережах, превалює при неформальному спілкуванні в державних закладах. Мову «У» знає переважна більшість населення, але традиційно склалося так, що частина його переходить на мову «Р». Мова «У» має імідж фольклорності, тоді як мову «Р» вважають мовою еліт, високої культури. У цьому разі, як прийнято в експертному середовищі маркетингологів, ідеться не про реальне функціонування мови, і не про саму мову, а про її імідж. Ними наводиться ствердження І. Фіна, який запевняє, що кожна мова має свій бренд (імідж), який на 10 % складається з власне мови (її звучання, граматики тощо) та 90 % її сприйняття (50 % – що люди про неї говорять і 50 % – що люди думають про мову). Мова «У» для успішного просування повинна, на наше переконання, пройти зміну усталеного образу та сприйняття, а саме: здобуття нового іміджу мови молоді, демократичного розвитку, постмодерну, безконфліктності, поп-культури, високої літератури, науки, щоб конкурувати з мовою «Р».

Подолання стереотипів зі створення якісного бренду української мови на мовному ринку у регіоні, де взаємодія між представниками іноетнічних компонентів відбувається переважно російською мовою, можна забезпечити за рахунок широкого спектра технологій. Наприклад, виробленням брендової лояльності та прив'язаності до

української мови, що допоможе утриматися від застосування російської мови безпосередньо під час спілкування або переключати контент мас-медіа. Впровадження органами публічного управління методів нейромаркетингу з використання семантичних маркерів, тобто прямої асоціації певного виду послуг населенню з органом місцевої влади або її керівником. Створення на території цієї адміністративної одиниці унікальної пропозиції з нав'язуванням українській мові певного семантичного маркера – наприклад: «Українська мова – мова багатой культури Слобожанщини» тощо. У масштабах функціонування, наприклад, системи освіти включно від міністерства й до навчального закладу незалежно від форми власності таким маркером може стати: «Українська мова – вже в європейських університетах», «Українська мова – частина європейського багатолінгвізму» тощо. Окреслення цільової категорії населення закладає потенціал на майбутнє успішне просування продукту в масове користування – сьогодні українська мова стала мовою повсякденного спілкування представників вищого або середнього класу чи етнолідерів, а завтра нею користується споживач їх продукту і послуг або одностудії. Інший підхід загальноукраїнського масштабу – зміщення владою акцентів у рамках зобов'язань України щодо виконання положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин від так званого «захисту» мов, які мають своє потужне, сформоване упродовж століть мовне середовище в країнах історичного походження (наприклад РФ), у бік реальної опіки над гагаузькою, кримськотатарською, кримчацькою, караїмською, розширення цього переліку законодавчим шляхом, демонструючи таким чином українському етнічному середовищу, що еволюціонує сама, українська мова виступає рушійною силою для захисту мов міноритарних.

Отже, етнічна самоідентифікація є важливою і складною категорією в системі соціальної ідентифікації індивіда, яка значною мірою зумовлена психологічними процесами розвитку людини.

У процесі реалізації етнонаціональної політики України, її мовної складової перспективи застосування в механізмі державного управління оновлених підходів соціокомунікативного спрямування для формування етнічної самоідентифікації мають високий потенціал і перспективи.

Список рекомендованих джерел

1. Антонюк О. В. Інструменталізм. Малий етнополітичний словник. Київ : МАУП, 2005. 288 с.

2. Антонюк О. В. Основи етнополітики : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2005. 432 с.

3. Барт Ф. Этнические группы и социальные границы: социальная организация культурных различий. М. : Новое изд-во, 2006. 198 с.

4. Бацевич Ф. С. Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2003. 281 с.

5. Бацевич Ф. С. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 240 с.

6. Белей Л. Л. Мовний маркетинг як інструмент мовної політики. *Мовознавство*. 2015. № 5.

7. Більшість культурного продукту для Донбасу мають бути українською мовою / Соціопитування. URL: <https://language-policy.info/2019/11/bilshist-kulturnoho-produktu-dlya-donbasu-mayut-buty-ukrajinskoju-movoju-sotsopytuvannya> (дата звернення: 05.10.2020).

8. Більшість українців підтримують статус української мови як державної (дослідження). URL: <https://language-policy.info/2020/01/dvi-tretynu-ukrajintsiv-pidtrymuuyut-status-ukrajinskoji-movy-yak-jedynoji-derzhavnoji/> (дата звернення: 05.10.2020).

9. Близнюк Т. П. Крос-культурні особливості комунікацій в Україні. *Економіка розвитку*. 2011. № 1 (57). С. 72–74.

10. Борисова Є. Е. Мовна освіта в загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням мовами національних меншин. Центр культур національних меншин Закарпаття. Опубліковано 20.08.2017.

11. В Украине есть три реформы, негативные для прав венгерского меньшинства – посол. URL: <https://interfax.com.ua/news/political/677675.html> (дата звернення: 10.09.2020).

12. В усіх типах медій споживачі віддають перевагу продуктам українською мовою (опитування). URL: <https://language-policy.info/2017/08/v-usih-tyпах-medij-spozhyvachi-viddayut-perevahu-produktam-ukrajinskoju-movoju-opytuvannya/> (дата звернення: 05.10.2020).

13. Вебер М. Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии : в 4 т. М., 2016. Т. 1. Социология. 445 с.

14. Всеукраїнський перепис. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> (дата звернення: 10.09.2020).

15. Глава МЗС Угорщини назвав умови зустрічі Орбана і Зеленського. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/09/23/7114621/> (дата звернення: 23.09.2020).

16. Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348_322/conv#Text (дата звернення: 10.09.2020).

17. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. 748 с.

18. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 2 : Методологія державного управління / наук.-ред. колегія : Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. 2011. 692 с.

19. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 7 : Державне управління в умовах глобальної та європейської інтеграції / наук.-ред. колегія : І. А. Грицьак (співголова), Ю. П. Сурмін (співголова) та ін. Київ: НАДУ, 2011.

20. Етнічна спільнота. Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк та ін. Київ : МАУП, 2005. 288 с.

21. Євтух В. Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Центр етноглобалістики. Київ : Фенікс, 2012. 396 с.

22. «За нашу і вашу свободу»: уроки минулого та сучасні реалії / XIII українсько-польська зустріч, 24–25 верес. 2020 р. За орг. Прикарпатського нац. ун-ту, Варшавського ун-ту та ІПіЕНД НАН України. URL: <https://ipiend.gov.ua/novyny/khiii-ukrainsko-polska-zustrich/> (дата звернення: 26.09.2020).

23. Зросла кількість прихильників української мови як єдиної державної. Дослідження. URL: <https://language-policy.info/2018/02/zrosla-kilkist-pryhylnykv-ukrajinskoji-movy-yak-jedynoji-derzhavnoji-doslidzhennya/> (дата звернення: 05.10.2020).

24. Іванова К. А. Соціологічні аспекти міжкультурної комунікації в українському вузі : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.06 – соціологія культури, науки та освіти. Харків, 2002. 19 с.

25. Інституційне забезпечення реалізації державної політики у етнологічній сфері. *Інформаційно-аналітичний звіт з питань*

міжнаціональних відносин та забезпечення прав національних меншин у Закарпатській області. Центр культур національних меншин Закарпаття. Оpubліковано 17.12.2019.

26. Картунов О. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму : навч. посіб. Київ : Ун-т економіки та права «КРОК», 2007. 192 с.

27. Коментар МЗС України щодо висловлювань Посла Угорщини в Україні. URL: <https://mfa.gov.ua/news/11058-comment-by-the-ministry-of-foreign-affairs-of-ukraine-on-the-statements-of-the-ambassador-of-hungary-to-ukraine> (дата звернення: 10.09.2020).

28. Корженко В. В., Писаренко Ж. А. Вплив національної культури на формування моделі управління: методики крос-культурного менеджменту. *Актуальні проблеми державного управління*. 2009. № 1 (35).

29. Кресіна І. О. Етнокультурна автономія як політико-правовий інститут захисту прав національних меншин. *Наукові записки. ІПіЕНД НАН України*. 2019. Вип. 3–4 (99–100). С. 204–223.

30. Кузнецова Л. Антропоцентризм як провідний принцип текстологічних досліджень. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Львів: Львівський нац. ун-т, 2013. Вип. № 33. С. 76–77.

31. Кузьмінський А. Моделювання професійної діяльності майбутнього фахівця в умовах інтеграції України в європейський освітній простір : навч. посібник. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2017. 84 с.

32. Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы / отв. ред. С. А. Токарев. М. : АН СССР, 1951. 285 с.

33. Макієнко С. А. Компоненти теоретичної моделі освітнього потенціалу особистості в міжкультурних комунікаціях. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету* : зб. наук. пр. звітно-наук. конф. викладачів ун-ту за 2012 р., 9–10 лют. 2013 р. / уклад. : Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 338–339.

34. Маслова В. А. Лингвокультурология. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М. : Издат. центр «Академия», 2001. 208 с.

35. МЗС звинуватило спілку угорців у сепаратизмі через карту «угорського» Закарпаття. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/18/7098616/> (дата звернення: 10.09.2020).

36. МЗС обурило заява посла Угорщини: порушує домовленості міністрів. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/07/30/7112722/> (дата звернення: 10.09.2020).

37. МЗС України. Двостороннє співробітництво. Країни Європи. URL: <http://old.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/bilateral-cooperation/european-countries> (дата звернення: 10.09.2020).

38. МЗС України протестує у зв'язку із закликами Угорської постійної ради. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/11/18/7103157/> (дата звернення: 10.09.2020).

39. Ожеван М. А. Українське націєтворення: зависання між модерном та постмодерном. *Українська політична нація: проблеми становлення* : зб. наук. ст. ; за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : Нац. ін-т стратег. дослідж., 2012. С. 5–14.

40. Орбан прагне створити анклав на Закарпатті – МЗС України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/20/7098713/> (дата звернення: 10.09.2020).

41. Палеха Ю. І. Ключі до успіху, або організаційна та управлінська культури. Київ : Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджменту і бізнесу, 2000. 211 с.

42. Панченко Є. Міжнародний менеджмент : навч.-метод. посіб. Київ : КНЕУ, 2014. 468 с.

43. Петрушенко Ю. М., Голець Т. А. Когнітивна концепція крос культурного менеджменту. *Вісн. СумДУ. Серія Економіка*. 2008. № 1. С. 120–128.

44. Питання Української частини Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2011 № 954. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP110954.html (дата звернення: 10.09.2020).

45. План роботи Міністерства культури України на 2020 рік. URL: <https://mkip.gov.ua/files/pdf/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D0%BD%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B8%20%D0%9C%D0%9A%D0%86%D0%9F%20%D0%BD%D0%B0%202020%20%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf> (дата звернення: 10.09.2020).

46. Примак Т. О. Маркетингова політика комунікацій : навч. посіб. Київ : Атіка, 2009. 328 с.

47. Про голів Української частини спільних міжурядових комісій з питань співробітництва : Постанова Кабінету Міністрів України

від 17.06.2020 № 503. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2020-%D0%BF#n10> (дата звернення: 10.09.2020).

48. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15.05.2003. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 30. Ст. 259.

49. Протокол VI засідання Змішаної українсько-румунської міжурядової комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. URL: <http://centerkylytr.pp.ua/2017/10/10/%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB-%D1%83%D1%96-%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%88%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97/> (дата звернення: 10.09.2020).

50. Положення про Українську частину Спільної міжурядової комісії з питань співробітництва, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 13.06.2000 № 943, зі змінами від 06.12.2010 № 1150. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP101150?an=40> (дата звернення: 10.09.2020).

51. Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур: методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности : учеб. пособие. СПб. : С.-Петербург. ун-т, 2005. 281 с.

52. Публічне управління: термінол. слов. / уклад. : В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін. ; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ : НАДУ, 2018. 224 с.

53. Рыбаков С. Е. Анатомия этнической деструктивности. 1. Два облика национализма. *Вест. Моск. ун-та. Серия 18. Социология и политология*. 2001. № 3. С. 78–80.

54. Різун В. В. До питання про соціальнокомунікаційний підхід у науці. *Комунікація* : журнал з питань комунікацій у суспільстві. 2010. № 1. С. 35–36. URL: https://issuu.com/the_communication/docs/issuu_1 (дата звернення: 10.09.2020).

55. Різун В. В. Начерки до методології досліджень соціальних комунікацій. URL: http://journalib.univ.kiev.ua/Nacherky_do_metodologiyi.pdf (дата звернення: 10.09.2020).

56. Рябчук М. «Гібридна аналітика» та українські вибори. Львів : «Незалежний культурологічний часопис», 2019. URL: <https://zbruc.eu/node/91131> (дата звернення: 10.09.2020).
57. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология : учебник. М. : Издат. центр «Академия» ; Высш. шк., 2000. 304 с.
58. Словник системного аналізу проблем державного управління : наукове видання / ред.-кор. В. А. Дон. Київ : НАДУ, 2006. 148 с.
59. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации. СПб. : Изд-во Михайлова, 2002. 449 с.
60. Токарев С. А. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии). *Вопросы философии*. 1964. № 11. С. 43–53.
61. Украина оценивает ситуацию в Беларуси, учитывая риски, которые несет для нее укрепление позиций РФ в этой стране – Кулеба. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/690658.html> (дата звернення: 25.09.2020).
62. Україна планує приєднатися до санкцій ЄС проти Білорусі – МЗС України. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-54393347?fbclid=IwAR2DuXptD38vOyZiPH3MEVfxQX0iHvhRXM41VsbBGDVnz192Zku2kjMmkA> (дата звернення: 05.10.2020).
63. Українська громада в країнах світу. URL: <http://old.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/ukrainians-abroad> (дата звернення: 10.09.2020).
64. Фукуяма Фрэнсис. Конец истории и последний человек : пер. с англ. М. : АСТ, 2015. 259 с.
65. Шипка Н. Угорська національна меншина як чинник формування українсько-угорських міждержавних політичних відносин (1991–2006).
66. Шинко О. Міжкультурна комунікація в контексті інтернаціоналізації вищої освіти. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії* : матеріали XX Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. : зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 172–174.
67. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. Киев : ИС НАНУ, 1996. 200 с.
68. Mitry D. and Bradley T. Managerial leadership and cultural differences of Eastern European economics. URL: <http://marketing.byu.edu/htmlpages/ccrs/proceedings99/mitrybradley.htm> (дата звернення: 10.09.2020).

ВИСНОВКИ

Аналітичне узагальнення та нові підходи реконструкції категорії механізмів державного управління уможливили розв'язання важливої науково-прикладної проблеми виокремлення й обґрунтування теоретико-методологічних засад соціокомунікативного механізму публічного управління, висвітлення його ефективної функціональної реалізації. На основі отриманих результатів та їх узагальнення сформульовано основні висновки і рекомендації.

1. Наукові спостереження за функціонуванням механізмів державного управління дають підстави стверджувати, що реалізація цього динамічного комплексу і взаємодія всіх його структурних елементів забезпечується насамперед процесом міжособистісної комунікації, а жоден суб'єкт управління не обходиться без когнітивно-комунікативного ресурсу. З огляду на це введено в науковий обіг поняття «соціокомунікативний механізм публічного управління» і дефіновано як динамічний конструкт, що має комплексну природу, реалізовану в єдності системно-процесуальних та інструментальних складників, скерованих на забезпечення результативної взаємодії між суб'єктами та об'єктами державного управління, продуктивної діяльності суб'єктів державного управління в реалізації соціально-комунікативних функцій публічного управління й індивідуально-когнітивних функцій.

Теоретичний аналіз категорії «механізм» державного управління виявив неоднозначність наукових тлумачень цього поняття. Встановлено, що така розшарованість визначень зумовлена низкою факторів, серед яких складність власне феномену механізм, наявність методологічного плюралізму дослідницьких інтерпретацій, дифузність термінологічної кодифікації поняття, неузгодженість родовидових операційних понять та його механістична метафорика. Виявлено критеріальні ознаки механізму, властиві механістичному комплексу державно-управлінської систематики (масштабність, універсальність, виконавчо-розпорядчий характер, підзаконність, організаційний характер та ієрархічність, ступінь системності, функціональне призначення, інноваційний потенціал). Механізм державного управління дефіновано як комплексне динамічне утворення,

що виступає невід'ємним складником усієї управлінської тематики, має гетерогенну природу (різновиди механізмів), визначену структуру (методологічна та важільна бази, забезпечені нормативно-правовими та інформаційними джерелами) та відповідний інструментальний арсенал реалізації цільових завдань (стратегії та тактики впливу на суспільні процеси). З'ясовано, що функціональний спектр управлінських механізмів визначається їхньою антропоцентричною природою, що зумовлює необхідність урахування наскрізної ролі особистісного фактора та виокремлення природного для публічного управління соціокомунікативного механізму.

2. Методологічне підґрунтя виокремлення соціокомунікативного механізму публічного управління охарактеризовано як логічну систему застосування класичних та синтезованих методів дослідження, базованих на коректному поєднанні досягнень нейрофізіології, психології, когнітології, філософії, соціальних наук тощо. Наведено філософські ідеї, що чітко корелюють з аксіоматикою державного управління, а соціальна природа застосованих технологій цієї науки забезпечила розв'язання низки проблемних сегментів державного управління (процеси прийняття рішень, контроль за виконанням дій, організаційні форми управлінської діяльності тощо) та актуальних суспільних питань. Визначено, що цьому сприяють такі критерії нейролінгвістичного програмування, як усвідомлене управління комунікативними ресурсами; наявність соціально значущої мети й доцільність; соціальний характер процесу здійснення; системність; планомірність; технологічність; формальна організація й функціональне розподілення праці; оптимізація і зворотний зв'язок; дискретність та наявність початку й кінця; креативність та стандартизація; циклічність і можливість тиражування.

Розкрито сутність антропоцентричного підходу, що уможливорює ідентифікацію об'єкта управлінського впливу не лише як засобу, а й як цілі, що висуває на перший план паритетні суб'єктно-суб'єктні зв'язки системи державного управління і визначає їх загальну гуманістичність.

Серед основних принципів реалізації механізму визначено такі, що мають загальний та специфічний характер. До перших уна-

лежно принцип наукової обґрунтованості, гуманізму, системності, технологічності, до других – ситуативність, принцип нетотожності об'єкта його опису, конгруентність, планомірність, принцип зворотного зв'язку, креативності. Напрямами реалізації обрано основні рівні по вертикалі державно-управлінської комунікації: міждержавний, державний, апаратний, міжособистісний. Показано, що останній є базовим у розумінні та застосуванні соціокомунікативного механізму публічного управління.

3. Висвітлено сучасні умови функціонування соціокомунікативного механізму публічного управління та окреслено його можливості, що охоплюють практично всі вектори управлінської діяльності, починаючи від міждержавної взаємодії – через поглиблене вдосконалення специфічних управлінських практик з акцентуванням уваги на найактуальніших сегментах – до психокогнітивних методик креативного мислення, спрямованих на розкриття внутрішніх можливостей окремого посадовця. Доведено, що результативність суспільно-економічних перетворень залежить від ефективності застосування соціокомунікативного механізму державного управління як інструменту державної влади, скерованого на формування як індивідуальної, так і соціальної свідомості, створення загальнодержавного конструктивного комунікативного простору, забезпечення прогнозованої взаємодії всіх частин соціального організму державного управління.

Виявлено деструктивні ознаки сучасного соціуму, що в мінливих умовах посилюють тривожність у суспільстві, наголошено на нагальній необхідності здійснення стратегічних коригувальних заходів із використанням соціокомунікативного механізму. Зазначено, що такі заходи стосуються й представників державного управління, самопрограмування яких сприяє переходу процесу самоуправління на новий якісний рівень та спрощує вирішення питань, актуальних для фахової діяльності. Схарактеризовано можливості соціокомунікативного механізму в аспекті розв'язання проблем і державного менеджменту, і особистісного самоуправління, що реалізуються в інформаційно-аналітичній, перспективній, інтеграційній, адаптативній, презентаційній, емотивній, освітній функціях.

4. Доведено ефективність соціокомунікативного механізму публічного управління в прискоренні євроінтеграційних процесів. Проаналізовано роль міфотворення в процесі європейського/євразійського вибору та показано, що ефективна взаємодія України з Європейським Союзом стане можливою за адекватного розуміння партнерами відмінностей у стійких соціальних, культурних та політичних моделях. Зазначено, що соціокомунікативний механізм уможливує адекватне коригування суспільних цінностей, сприяючи толерантності у сприйнятті та інтерпретації стійких соціальних, культурних та політичних відмінностей у міжнаціональному просторі.

5. Деталізовано роль соціокомунікативного механізму публічного управління в системі стратегічних комунікацій. Показано функціональну реалізацію механізму в процесі обміну інформацією (інформаційна), цілеспрямованому моделюванні перспективи для визначеної аудиторії (проспективна), об'єднанні навколо конкретної мети (інтеграційна), з'ясуванні ставлення різних кіл громадськості до тих або інших управлінських рішень і дій (емотивна), створенні іміджу (презентаційна) тощо.

6. Розкрито потужний ресурсний потенціал інструментальної бази соціокомунікативного механізму в процесах прийняття управлінських рішень, комунікації, прогнозуванні, мотивації тощо. Показано залежність ефективності процесу прийняття управлінського рішення від цілеспрямованого створення оптимального варіанта рішення для конкретної ситуації після усвідомленої інтерпретації контексту та раціонального вибору найдоцільніших моделей її розв'язання. Схарактеризовано специфіку ефективних комунікативних стратегій прийняття рішень, що формуються і коригуються відповідно до мотивів, настанов, інтересів, стосунків та конкретних цілей кожної особи/осіб.

Висвітлено результати застосування інструментарію, що сприяють досягненню ефективності в усіх напрямках розвитку суспільства в умовах мінливого зовнішнього середовища, забезпечуючи процеси прогнозування, оцінювання й відстеження суспільної динаміки, оперативне й точне передавання потрібної інформації через усі структурні підсистеми, ланки та їхні підрозділи управлінської сфери.

Доведено, що використання в професійній діяльності специфічних нейрологічних технік («метамодельна ідентифікація», «нейролінгвістичні рівні», «репрезентативна систематика», «метамоделі мови» тощо) сприяє коригуванню деструктивних переконань державного управлінця, формуючи конструктивний комунікативний фон, соціальну згуртованість, культурну ідентичність місцевих співтовариств, що становить основу громадянського відчуття й ініціює вільну участь у соціальному житті. Акцентовано на тому, що здатність цих технік здійснювати коригування глибинних ціннісних рівнів індивідуальної та соціальної психоструктури уможлиблює прогнозування й ефективний контроль індивідуальної/масової поведінки. Зазначено, що редукування негативних етнічних та індивідуальних стереотипів за допомогою метапрограм прискорить реалізацію внутрішньої/зовнішньої інтеграції. Також звернено увагу на врахування метапрограмних ідентифікаторів групи/соціуму під час підготовки й реалізації соціальних, адміністративних та інших реформ, при виборі та розподілі професійних завдань, оскільки що більше вони відповідають внутрішнім пріоритетам гендерної групи, то ефективнішим буде їх виконання.

Пояснено механіку маніпулятивної сугестії та запропоновано ефективні техніки коректного впливу на людину й суспільство. Контекстуальна та змістова інтерпретації рефреймінгу відповідають вимогам творчого підходу і прискорюють та оптимізують пошук варіантів управлінського рішення через корекцію негативних настанов, позицій, настрою, переконань; сприяють здійсненню ефективної взаємодії/взаєморозуміння з урахуванням вербального та невербального контекстів; розширенню професійних потенцій управлінця, що вміє вибирати оптимальну поведінку. Такий підхід дав змогу показати, як, з одного боку, практично оволодіти навичками відповідної комунікації, а з другого – створити підґрунтя захисту від некоректних зовнішніх впливів маніпулятивної (зомбувальної) природи.

Експериментальні результати дослідження засвідчують бажання управлінців підвищувати рівень професійної компетенції, розвиваючи свої комунікативні здібності, а також доводять

необхідність розробки відповідних навчальних семінарів, майстер-класів, тренінгів.

7. Доведено економічну доцільність застосування соціокомунікативного механізму публічного управління, що ґрунтується на мінімізації виробничих трансакційних витрат, спричинених виробничою неефективною збитковою трансакцією (одиниця спілкування, комунікативний акт). Оперативне володіння управліннями соціокомунікативними інструментами професійної взаємодії сприяє зменшенню економічно збиткових комунікативних стратегій управлінців. Показано, що результати застосування соціокомунікативного механізму державного управління сприяють підвищенню ефективності управління розвитком суспільства в умовах мінливого зовнішнього середовища, забезпечуючи процеси прогнозування, оцінювання й відстеження суспільної динаміки, оперативну й точну передачу потрібної інформації через усі структурні підсистеми, ланки та підрозділи управлінської сфери.

8. Розроблені, апробовані в державно-управлінській практиці моделювальні практики соціокомунікативного механізму (управління стресом, креативне мислення, мовна підготовка, ефективна комунікація, коучинг управлінської еліти) зорієнтовані на розвиток комунікативно-когнітивних здібностей державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Такі практики дають змогу набути навичок самоконтролю, самоорганізації, самопрограмування, що сприяє підвищенню ефективності професійної діяльності та засвоєнню прийомів толерантної комунікації. Результати апробацій показали, що використання нейролінгвістичних інструментів підвищує засвоєння інформації, прискорює процес навчання, робить його легким, приємним і комфортним. Обґрунтовано необхідність якісних змін у системі підготовки державних службовців. Доведено й детально схарактеризовано релевантність тренінгових форм навчання як максимально дієвих складників запропонованого соціокомунікативного механізму, що уможливорює безпосередню трансплантацію наведених

тренінгів у навчальний процес, увиразнюючи прикладний характер інструментальної бази механізму.

9. Розроблено науково-прикладні рекомендації щодо вдосконалення функціонування соціокомунікативного механізму державного управління, зокрема запропоновано:

– у процесі розробки концепцій, стратегій, цільових програм, програм і планів роботи з персоналом органам державної влади та органам місцевого самоврядування передбачати заходи, спрямовані на впровадження соціокомунікативного механізму в публічно-управлінську практику;

– широко впроваджувати моделювальні практики соціокомунікативного механізму державного управління в програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування;

– для підвищення загального професійного рівня управлінців сконцентрувати увагу на якості та швидкості навчання, запроваджуючи тренінгові форми з управління стресом, алгоритмів креативного мислення, практик мовної підготовки, ефективної комунікації й сучасного консалтингу (коучинг) як концептуальних складників продуктивної фахової діяльності управління;

– розвивати подальші дослідження, спрямовані на вдосконалення соціокомунікативного механізму державного управління, зокрема на базі Національної академії державного управління при Президентіві України та її регіональних інститутів, Академії муніципального управління, інших закладів вищої освіти, у яких здійснюється підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування.

Результати проведеного дослідження дають змогу визначити шляхи оптимізації державно-управлінської галузі, сприяють удосконаленню всіх управлінських практик через впровадження соціокомунікативного механізму публічного управління як наскрізного феномену, що має глибоке теоретичне обґрунтування, широке функціональне поле та потужну інструментальну базу.

Наукове видання

Авторський колектив:

Бондар Володимир

Бронікова Світлана

Ленда Раїса та ін.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
СОЦІОКОМУНІКАТИВНОГО МЕХАНІЗМУ
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ**

Колективна монографія

Київ, НАДУ

Відповідальний за випуск *В. С. Андрейчук*

Редактор *В. Г. Шевельова, С. Г. Крушельницька*

Коректори: *О. В. Должикова, С. Г. Крушельницька*

Технічні редактор *О. Г. Сальнікова*

Підп. до друку 24.12.2020.

Формат 60x84/16. Обл.-вид. арк. 10,07. Ум.-друк. арк. 11,16.

Тираж 50 пр.

Видавець Національна академія державного управління
при Президентові України.

03057, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 20, тел. 456-77-95.

E-mail: naduprint@ukr.net

Свідоцтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003